

TÜRKÇE’NİN BAĞLILIK AYRIŞTIRMASI

DOKTORA TEZİ
Y. Müh. Gülşen ERYİĞİT

Anabilim Dalı : Bilgisayar Mühendisliği
Programı : Bilgisayar Mühendisliği

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Eşref ADALI

EKİM 2006

ÖNSÖZ

Doktora çalışmalarımın başında yanımda olan, hayatımın en değerli kişilerinden bazıları şu an maalesef bu mutluluğu benimle paylaşamıyorlar. Öncelikle beni ben yapan babacığım Hasan Cebiroğlu'na her şey için çok teşekkür etmek istiyorum. Eminim ki bizi görüyor ve halen her adımımızla büyük gurur duyuyor. Hayat boyu hep yanımda olan ve gencecik yaşta kaybettiğim teyzeciğim İlker Görmez'e bana verdiği büyük destekten ötürü çok teşekkür ederim. Bu tezi onlara ithaf ediyorum.

Kendisini tanıdığım ilk günden beri, bir araştırmacı olmam için beni teşvik eden ve cesaretlendiren değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Eşref Adalı'ya minnetlerimi sunarım. Doktora araştırmalarım sırasında engin bilgisini ve tecrübesini benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Kemal Oflazer'e kendisi ile çalışmanın benim için büyük bir onur olduğunu belirtmek isterim. Ayrıca, doktora çalışmalarımın son senesinde ortak çalışma fırsatı bulduğum Prof. Dr. Joakim Nivre'ye ve araştırma grubuna, bana İsveç Växjö Üniversitesi'nde sağladıkları güzel ve sıcak çalışma ortamından ötürü teşekkürlerimi sunarım. Yine aynı nedenlerle, İTÜ Bilgisayar Mühendisliği Bölümündeki tüm çalışma arkadaşlarıma ve hocalarıma saygı ve sevgilerimi iletirim. Ayrıca bu araştırmaya yaptıkları destekten ötürü Tübitak Bilim Adamı Yetiştirme Grubu ve İstanbul Teknik Üniversitesi'ne teşekkürleri bir borç bilirim.

Son olarak, bugünlere gelmem için el birliği ile çalışan hayatımın en değerli kadınları annem ve halama, kardeşlerim Gülşah, Cihan ve Cansu'ya ve onlarla birlikte tüm aileme çok teşekkür ederim.

Ve sevgili eşim, hayat arkadaşım Cihat Eryiğit'e: “Sen olmasan yapamazdım”.

Ekim 2006

Gülşen Cebiroğlu Eryiğit

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	vi
TABLO LİSTESİ	vii
ŞEKİL LİSTESİ	viii
ÖZET	x
SUMMARY	xii
1 GİRİŞ	1
1.1 Bağlılık Çözümlemesi	2
1.2 Ayırıştırma ile İlgili Çalışmalar	7
1.2.1 Çözümleme Yöntemleri	9
1.2.2 Bağlılık Çözümlemesi	11
1.3 Tezin Katkısı	17
1.4 Tezin Bölümleri	20
2 TÜRKÇE’NİN ÖZELLİKLERİ	22
2.1 Türkçe’nin Biçimbirimsel Yapısı	22
2.2 Türkçe’nin Bağlılık Yapısı	24
2.3 Derlem	27
2.4 Derlem Üzerindeki İyileştirmeler	29
3 TÜRKÇE’NİN BAĞLILIK AYRIŞTIRMASI	33
3.1 Temel Ayırıştırıcılar	34
3.2 Olasılık Tabanlı Ayırıştırıcı	35
3.2.1 Mimari	36
3.2.2 ÇK’lerin Gösterimi	42
3.2.3 Birim Seçim Modelleri	43
3.2.4 Deney Sonuçları	48
3.2.5 Kısım Sonucu	53

3.3	Sınıflandırıcı Tabanlı Ayırıştırıcı	53
3.3.1	Mimari	54
3.3.2	Özellik Kalıpları	60
3.3.3	Birim Seçim Modelleri	62
3.3.4	Biçimbirimsel Özelliklerin Kullanımı ile ilgili Modeller	66
3.3.5	Deney Sonuçları	67
3.3.6	Kısım Sonucu	71
3.4	Bölüm Sonucu	72
4	DEĞERLENDİRMELER VE TARTIŞMA	73
4.1	İyileştirmeler ve Dinamik Seçim Yönteminin Etkinliği	73
4.1.1	Kural Tabanlı Ayırıştırıcı	74
4.1.2	Olasılık Tabanlı Ayırıştırıcı	76
4.1.3	Dinamik Seçim Yönteminin Etkinliği	78
4.2	Ayırıştırıcıların Başarımları	79
4.3	Biçimbirimsel Özellikleri Kullanmanın Etkisi	82
4.4	Görünüm Bilgilerini Kullanmanın Etkisi	85
4.5	Daha Küçük Bir Eğitim Kümesi Kullanmanın Etkisi	87
4.6	Hata İncelemeleri	90
4.6.1	Bağlılık Türüne Göre Başarım Değerlendirmesi	90
4.6.2	Hata Uzaklığına Göre Hata İncelemesi	92
4.6.3	Tümce Uzunluğuna Göre Hata İncelemesi	93
4.7	Yetkin Etiketler Kullanmanın Etkisi	96
4.8	Conll-X Ortak Çalışması	100
4.8.1	Derlem Dönüşümleri ve Etkileri	100
4.8.2	Değerlendirme	103
4.9	Bölüm Sonucu	105
5	SONUÇLAR VE ÖNERİLER	107
A	EK: Kural Tabanlı Ayırıştırıcılarda Kullanılan Kurallar	118
B	EK: ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlemi'nde Kullanılan Biçimbirimsel Terimlerin Açıklamaları	120
C	EK: Derlem Üzerinde Yapılan Değişiklikler	123

D EK: Kesinlik, Geriçağırım, F ölçütü	125
E EK: Terimler Sözlüğü	126
ÖZGEÇMİŞ	128

KISALTMALAR

BT	: Bellek Tabanlı
TB	: Cümle Başarımı
CCG	: Birleşenli Ulamsal Gramer
CFG	: Bağlamdan Bağımsız Gramer
ÇK	: Çekim Kümesi
ÇKB	: Çekim Kümeleri arası Başarım
ÇKB _E	: Çekim Kümeleri arası Başarım (etiketli)
DDİ	: Doğal Dil İşleme
GPSG	: Kapsamlı Öbek Yapısal Gramer
HPSG	: Baş-sürümlü Öbek Yapısal Gramer
LFG	: Sözcüksel İşlevsel Gramer
LPCFG	: Görünüm Bilgisi Eklenmiş PCFG
KDM	: Karar Destek Makineleri
BD	: Bilişimsel Dilbilim
PCFG	: Olasılık Tabanlı Bağlamdan Bağımsız Gramer
TAG	: Ağaç Birleştiren Gramer
TS	: Türetim Sınırı
SB	: Sözcükler arası Başarım
SDD	: Sonlu Durumlu Dönüştürücü
Sİ	: Sözcük İçi

TABLO LİSTESİ

3.1	Temel Ayırıştırıcılar ile Ayırıştırma Sonuçları	49
3.2	Olasılık Tabanlı Modeller ile Ayırıştırma Sonuçları	51
3.3	Olasılık Tabanlı Modeller ve Temel Ayırıştırıcılar Özet Tablo	52
3.4	Daha Az Eğitim Verisi Kullanmanın Etkileri	52
3.5	Farklı Uzunluktaki Tümceler Üzerinde Başarım	52
3.6	Sınıflandırıcı Tabanlı Ayırıştırıcı Deney Sonuçları	69
4.1	Olasılık Tabanlı Ayırıştırıcının Başarımları	78
4.2	ÇK'lerin Gösteriminde Farklı Seçimlerin Sonuçları	79
4.3	Sınıflandırıcı Tabanlı Ayırıştırıcı Görünüm Bilgisi Eklenmemiş Modeller .	80
4.4	Sınıflandırıcı Tabanlı Ayırıştırıcı ÇK Tabanlı Modeller	81
4.5	Ayırıştırıcıların ÇKB Başarımları	81
4.6	Ayırıştırıcıların SB Başarımları	82
4.7	Ayırıştırıcıların TB Başarımları	82
4.8	Kısmi Görünüm Bilgisi Eklemenin Etkisi	85
4.9	Bağlılık Türlerine Göre Başarım Değerlendirmesi	91
4.10	Sözcük Etiketleyicinin Etkisi Özet Tablo	99
4.11	Conll-X Ortak Çalışması Türkçe Bölümü Sonuçları	104
A.1	Kurallar, Uygulama Sayıları ve Derlemin Bütünü Üzerindeki Başarımları	118
A.1	devam	119
B.1	Biçimbirimsel Terimler	120
B.2	Sınıf Bilgileri	121
B.3	Bağlılık Türleri	122

ŞEKİL LİSTESİ

1.1	DDİ Bilgi Düzeyleri	3
1.2	Bağlılık Grafiği	4
1.3	Farklı Dillerde Bağlılık Yapıları	6
1.4	Öbekli Yapı Örneği	10
2.1	Türkçe’de Bağlılık Yapısı	25
2.2	Örnek Tümce	26
2.3	Öğelerin Serbestçe Yer Değiştirmesi	27
2.4	Türkçe Derlem Veri Biçimi (XML)	30
3.1	Ayrıştırma Algoritması	36
3.2	Geriye Doğru Demetli Arama Örneği	38
3.3	Sözcük Tabanlı Model 1	44
3.4	Sözcük Tabanlı Model 2	45
3.5	Çekim Kümeli Gösterime Geçiş	46
3.6	ÇK Tabanlı Modeller	47
3.7	Ayrıştırıcı Hareketleri	55
3.8	Conll-X Veri Biçimi	60
3.9	Özellik Kalıbı 1	62
3.10	Sözcük Tabanlı Model	64
3.11	ÇK Tabanlı Modeller	64
3.12	Görünüm Bilgisi İçeren Özellik Kalıbı 1	69
3.13	Özellik Kalıbı 2	69
3.14	Görünüm Bilgisi İçeren Özellik Kalıbı 2	70
3.15	Özellik Kalıbı 3	71
3.16	Görünüm Bilgisi İçermeyen Özellik Kalıbı 3	71
4.1	Biçimbirimsel Özellik Kümeleri 1–6	83
4.2	Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı Kademeli Görünüm Bilgisi Eklenmesi . .	88
4.3	Farklı Eğitim Verisi Boyutları ile ÇKB Başarımları (<i>KsmSb Derlem</i> üzerinde)	89

4.4	Hatalı Bağlılık Dağılımları	93
4.5	Tümcelerın Bağlılık Dağılımları	94
4.6	Tümcelerın Hatalı Bağlılık Dağılımları	94
4.7	Tümce Uzunluğuna Bağlı Hata Dağılımları	95
4.8	Noktalama İşaretleri Dönüşüm	102

TÜRKÇE’NİN BAĞLILIK AYRIŞTIRMASI

ÖZET

Bağlılık ayrıştırması, bir tümce içindeki sözcükler arası ikili ilişkileri saptayarak o tümcenin çözümlemesini sağlayan yönteme verilen addır. Bir tümcenin anlamının çıkarılması doğal dil işlemenin ana hedefleri içindedir. Eğer tümcenin hedeflediği gerçek anlam çıkartılabilirse bu tümce makineler tarafından eyleme dönüştürülebilir ya da bu tümcenin başka dillerdeki karşılıkları bulunabilir. Anlam çıkarılması için öncelikle tümcenin çözümlemesi gerekmektedir. Bir tümcenin çözümlemesi demek tümce içinde bulunan sözcüklerin görevlerinin belirlenmesi anlamındadır. Çözümleme yöntemlerinden biri de bağlılık ayrıştırmasıdır. Bu nedenle, bağlılık ayrıştırması doğal dil çalışmalarının temel konuları içinde sayılır.

Bir tümcenin çözümlemesi doğal olarak, tümcenin yapısına (tümce içerisindeki sözcüklerin dizilişine ve sözcüklerin yapısına) bağlıdır. Türkçe, bitişken ve tümce içi öge dizilişleri serbest bir dildir. Bu nedenle tümce çözümlemesi Hint-Avrupa dillerine oranla daha karmaşıktır. Bu çalışmada geliştirilen yöntemin, Türkçe dil ailesi için kullanılabileceği gibi Türkçe’ye yakın dillere de uygulanabileceği düşünülmektedir. Örneğin Ural dil ailesinde yer alan Fince, Estonyaca, Macarca, Altay dil ailesinde yer alan Japonca ve Korece gibi.

Tümce çözümlemesi konusunda yapılmış çalışmalar incelendiğinde çalışmaların çoğunun Hint-Avrupa dil ailesi ve özellikle İngilizce üzerinde yapıldığı görülmektedir. Türkçe’nin de içinde yer aldığı Ural-Altay dil ailesi için yakın zamanda birçok araştırma başlatıldığı görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, tümce çözümlemesi tümce yapısına bağlıdır. Hint-Avrupa dillerinin tümce yapısı ile Ural-Altay dillerinin tümce yapıları çok farklı olduğundan İngilizce için yapılmış olan çalışmaların Türkçe için kullanılabilmesi olanaklı değildir.

Bu tez çalışmasının hedefi, Türkçe tümcelerin çözümlemesini bağlılık ayrıştırması yöntemini kullanarak en yüksek başarımla gerçekleştirmektir. Bu amaçla:

- Türkçe’nin tümce yapısı bağlılık açısından incelenmiş,
- Türkçe’nin bağlılık yapısı modellenmiş,
- Farklı nitelikte ayrıştırıcılar geliştirilerek, ayrıştırıcıların ve modellerin başarımları karşılaştırılmış,
- Sonuç olarak ayırdedici öğrenmeye dayalı sınıflandırıcı tabanlı gerekirci ayrıştırıcının en iyi sonucu verdiği ortaya konmuştur.

Bu çerçevede, çalışmamızın bilime yaptığı katkılar aşağıda sıralanmıştır:

- Daha önce başka diller için gerçekleştirilmiş olan ayrıştırıcılar, bitişken olmayan dilleri ayırtmak üzere tasarlanmışlardır. Bu nedenle Türkçe için kullanıldıkları zaman başarımları düşük olmaktadır. Bu çalışmada geliştirilen ayrıştırma yöntemi, sözcüğün kökü, ekleri ve biçimbirimsel yapısını da dikkate alarak çalışmaktadır.
- Sözcüklerin ikili bağımlılıklarını araştırmada kullanılabilecek çok sayıda yöntemin varlığı bilinmektedir. Bu yöntemler bağılıkları belirlerken sözcüklerin farklı özelliklerinden faydalanırlar. Bunlardan bazıları sözcüklerin metin içerisindeki *görünüm şekilleri, nitelikleri, biçimbirimsel özellikleri, komşu özellikleri, yakınlık durumları* gibi özelliklerdir. Bağıllık araştırması yaparken bu özelliklerin sayısının artırılarak kullanılması halinde bulunan çözüm belirginliği artmakta ancak sonuca ulaşma olasılığı düşmektedir. Kullanılan özellik sayısı azaltıldığı durumda ise çözüm olasılığı yükselmekte ancak belirsizlik artmaktadır. Bu çalışmada Türkçe için bağıllık ayrıştırmasında hangi özelliklerin kullanılması halinde en iyi çözümün bulunacağı gösterilmiştir.

Çalışmalarımız sırasında, yakın geçmişte yayınlanan Türkçe ağaç yapılı derlem kullanılarak, veri güdümlü ayrıştırıcılarda farklı tasarım yöntemlerinin kullanılmasının etkileri incelenmiştir. Bu incelemeler sırasında, temel model olarak alınan bazı kural tabanlı ayrıştırıcılar, olasılık tabanlı modele dayalı bir istatistiksel ayrıştırıcı ve ayırdedici öğrenmeye dayalı sınıflandırıcı tabanlı gerekirci bir ayrıştırıcı olmak üzere farklı ayrıştırma yöntemlerine sahip ayrıştırıcılar kullanılmış ve tasarım yöntemlerinin etkileri bunlar üzerinde değerlendirilmiştir. Daha sonra, ayrıştırmada çekim kümesi adı verilen biçimbirimsel birimleri, biçimbirimsel özellikleri ve görünüm bilgisi kullanmanın etkileri incelenmiştir. Ayrıştırıcıların sonuçları üzerinde incelemeler yapılmış ve başarımları ilgili yayınlardaki ayrıştırıcıların başarımları ile karşılaştırılmışlardır.

Sonuçlar, sözcükler yerine sözcüklerden daha küçük olan çekim kümelerinin tümce yapısının ana birimleri olarak kullanılmasıyla, Türkçe’de ayrıştırma başarımının artırılabilirliğini göstermektedir. Ayrıca biçimbirimsel özelliklerin ve görünüm bilgisi eklemenin, Türkçe’nin bağıllık çözümlemesinde çok önemli etkisi olduğu görülmüştür. Ancak, bu bilgileri tümüyle kullanmanın bazı ayrıştırıcıların başarımlarını kötü yönde etkilediği gösterilmiştir. Seçilen ayrıştırıcının niteliklerine bağlı olarak görünüm bilgisinin veya çekimsel özelliklerin kısmi olarak kullanılması önerilmiştir.

Bu tez çalışmasının sürdürüldüğü sırada benzer çalışmaların yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu tezde geliştirilen yöntem ve aynı konuda yapılan diğer çalışmalar Haziran 2006 tarihinde CoNLL-X ortak çalışmasında aynı veri kümesi üzerinde sınanmıştır. Geliştirilen ayrıştırıcının diğer ayrıştırıcılara oranla en yüksek başarıyı verdiği gösterilmiştir.

DEPENDENCY PARSING OF TURKISH

SUMMARY

Dependency parsing is a syntax analysis method which aims to make the analysis of a sentence by determining the binary relationships between the words within that sentence. Understanding the meaning of a sentence is one of the main goals of natural language processing. If the real meaning of a sentence can be determined, this sentence can be translated into action by machines or its translation into other languages can be found out. The sentence should be analyzed first in order to resolve its meaning. The analysis of a sentence means to determine the roles of the words composing that sentence. One of the analysis methods is the dependency parsing. Therefore, it is considered within the main topics of natural language processing.

As might have been expected, the analysis of a sentence is related to its structure (the order of the words within the sentence and the structure of the words). Turkish is a language that is characterized by a rich agglutinating morphology, free constituent order, and predominantly head-final syntactic constructions. Therefore, its syntax analysis is more complex when compared to Indo-European languages. The method developed in this study can be used for the languages in Turkish language family and it is also thought to be suitable for the languages which are similar to Turkish such as Finnish, Estonian, and Hungarian in Ural language family and Japanese and Korean in Altaic language family.

When the studies on syntax analysis are investigated, it is seen that most of these are conducted for Indo-European languages and mostly for English. It is observed that there are many studies started recently for Ural-Altaic languages including Turkish. As stated above, syntax analysis depends on the sentence structure. Since the sentence structures of Indo-European languages and Ural-Altaic languages are very different from each other, it is not possible to apply the approaches developed for English to Turkish.

The aim of this thesis is to perform the syntax analysis of Turkish sentences with highest accuracy by using dependency parsing. With this aim:

- The syntax structure of Turkish sentences is investigated based on dependency relations,
- The dependency structure of Turkish is modeled,
- Parsers from different methodologies are developed and the performances of the parsers and parsing models are compared,
- It is shown that the best results are obtained with the classifier-based parser based on discriminative learning.

With this perspective, the contributions of this thesis are listed below:

- The parsers developed recently are designed to parse languages which are not agglutinative. Therefore, they are seen to perform lower when they are applied for Turkish. The parsing method developed in this study works by considering the stem, the suffixes and the morphological structure of the words.
- The methods to determine the binary dependencies between words get use of different features of the words such as their lexical information, part-of-speech category, inflectional features, neighbors' features and the distance between them. During the dependency analysis, the over-usage of these features causes sparse data problem. In this study, the necessary combination of the features to obtain the best dependency parsing accuracy is shown.

During our study, the impact of different design choices in developing data-driven parsers is investigated using data from the recently released Turkish Treebank (Metu-Sabancı Turkish Treebank). We first investigated the basic parsing methodology, including both parsing algorithms and learning algorithms by using some rule-based parsers as baselines and a statistical parser using a conditional probabilistic model and a deterministic classifier-based parser using discriminative learning. We then examined the impact of using morphological units, inflectional features and lexicalization in parsing. We made detailed analysis on the results and the success is compared with other works in literature.

The results showed that parsing accuracy in Turkish can be improved by taking morphologically defined units rather than word forms as the basic units of syntactic structure. In addition to this, it is seen that using inflectional features and lexicalization is crucial for the dependency parsing of Turkish. However, there are some evidence that the entire usage of these informations may be harmful for the parsing accuracy. Depending on the parser's characteristics, it is suggested to use partial lexicalization and inflectional features.

The method developed in this thesis and other methods in the literature about the same topic are tested on the same dataset in the Conll-X shared task (June 2006). It is shown that the most state-of-the-art results in the literature for dependency parsing of Turkish are obtained by using the parser introduced in this thesis.

1. GİRİŞ

Bağlılık ayrıştırması, bir tümce içindeki sözcükler arası ikili ilişkileri saptayarak o tümcenin çözümlemesini sağlayan yönteme verilen addır. Bir tümcenin anlamının çıkarılması doğal dil işlemenin ana hedefleri içindedir. Eğer tümcenin hedeflediği gerçek anlam çıkartılabilirse bu tümce makineler tarafından eyleme dönüştürülebilir ya da bu tümcenin başka dillerdeki karşılıkları bulunabilir. Anlam çıkarılması için öncelikle tümcenin çözümlemesi gerekmektedir. Bir tümcenin çözümlemesi demek tümce içinde bulunan sözcüklerin görevlerinin belirlenmesi anlamındadır. Çözümleme yöntemlerinden biri de bağlılık ayrıştırmasıdır. Bu nedenle, bağlılık ayrıştırması doğal dil çalışmalarının temel konuları içinde sayılır.

Bir tümcenin çözümlemesi doğal olarak, tümcenin yapısına (tümce içerisindeki sözcüklerin dizilişine ve sözcüklerin yapısına) bağlıdır. Türkçe, bitişken ve tümce içi öge dizilişleri serbest bir dildir. Bu nedenle tümce çözümlemesi Hint-Avrupa dillerine oranla daha karmaşıktır. Bu çalışmada geliştirilen yöntem Türkçe dil ailesi için kullanılabileceği gibi Türkçe'ye yakın dillere de uygulanabileceği düşünülmektedir. Örneğin Ural dil ailesinde yer alan Fince, Estonyaca, Macarca, Altay dil ailesinde yer alan Japonca ve Korece gibi.

Tümce çözümlemesi konusunda yapılmış çalışmalar incelendiğinde çalışmaların çoğunun Hint-Avrupa dil ailesi ve özellikle İngilizce üzerinde yapıldığı görülmektedir. Türkçe'nin de içinde yer aldığı Ural-Altay dil ailesi için yakın zamanda birçok araştırma başlatıldığı görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, tümce çözümlemesi tümce yapısına bağlıdır. Hint-Avrupa dillerinin tümce yapısı ile Ural-Altay dillerinin tümce yapıları çok farklı olduğundan İngilizce için yapılmış olan çalışmaların Türkçe için kullanılabilmesi olanaklı değildir.

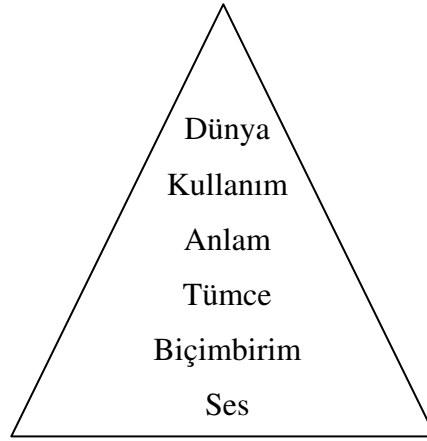
Aşağıdaki bölümlerde ilk olarak bağlılık çözümlemesi ve daha sonra bu ve benzer yaklaşımlar ile ilgili yayınlarda yapılan araştırmalar tanıtılacaktır. Tezin katkısı ve tezi oluşturan bölümlerin sunulmasıyla birlikte giriş bölümü sona erecektir.

1.1 Bağlılık Çözümlemesi

Yapay zekanın bir alt dalı olan *Doğal Dil İşleme*¹ (DDİ, *Bilişimsel Dilbilim*[×]) insanların kullandıkları dili işlemeye yönelik teknikler geliştirmeyi amaçlar. Bu teknikler kullanılarak, insan makine iletişimini arttırma, makine ile çeviri yapma, hızlı bilgi çıkarımı[×] gibi bir çok konuda uygulamalar geliştirilmektedir. DDİ alanında yapılan çalışmalarda kullanılan bilgi düzeyleri altı ana başlık altında toplanabilir. Bunlar, *sesbilimi*[×], sözcüklerin yapısını inceleyen *biçimbirim bilgisi*[×], sözcüklerin yapısal ilişkilerini inceleyen *sentaks bilgisi*[×] (tümce çözümlemesi), *anlamsal bilgi*[×], bir amaca ulaşmada dilin nasıl kullanılacağını inceleyen *kullanım bilgisi*[×] ve bir işlemin yürütülebilmesi için gerekli ön bilgiyi inceleyen *dünya bilgisidir*[×]. Bu bilgi düzeylerinin herbiri veriyi işlerken Şekil 1.1’de kendisinden önce gelen bilgi düzeylerinin sonuçlarından yararlanırlar. Tümce çözümlemesi, sözcüklerin öge olarak görevlerinin belirlenmesi (özne, yüklem vb...), tümce içerisindeki dizilişlerinin incelenmesi, sözcükler arasındaki ilişkilerin bulunması gibi konularda yapılan çalışmalara verilen isimdir. Bir tümcenin gramer yapısını belirlemek üzere incelenmesi işlemine ayrıştırma[×] denir. Tümce çözümlemesi ve ayrıştırma, ilgili yayınlarda eşdeğer olarak kullanılan terimlerdir. Ayrıştırıcı ise bu işlemi gerçekleştiren bilgisayar yazılımıdır. Ayrıştırma, DDİ alanında geliştirilen uygulamaların bir çoğu (anlam çıkarma, özetleme, soru cevaplama, bilgisayarlı çeviri vb...) için önemli bir bileşendir.

Tümce çözümlemesi yöntemlerinden biri olan Bağlılık Çözümlemesi[×] yöntemi, çok eskiden beri bilinen bir yöntem olmasına karşın Doğal Dil Ayrıştırması[×] (DDA) alanında ancak son yıllarda yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle farklı özellikteki diller için bağlılık gramerleri kullanılarak oluşturulan derlemelerin (Arapça (Hajic ve diğ., 2004), Çekçe (Hajič ve diğ., 2001), Danca (Kromann, 2003), İtalyanca (Bosco, 2004), Japonca (Lepage ve diğ., 1998), Slovakça (Dzeroski ve

¹ Arkasından “[×]” işareti gelen terimlerin İngilizce karşılıkları Ek E’de verilmektedir.

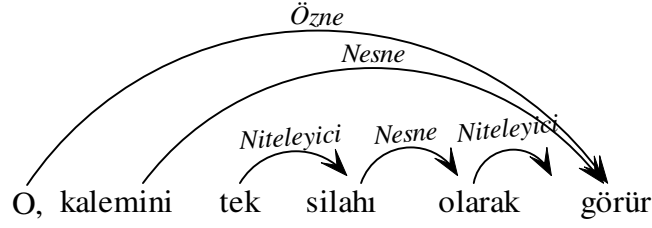

Şekil 1.1: DDİ Bilgi Düzeyleri

diğ., 2006), Türkçe (Ofłazer ve diğ., 2003)) sayısının artması ile birlikte, bu konuda yapılan araştırmalar da hız kazanmıştır. Bunlara ek olarak birçok çalışmada, diğ er gramer yöntemleri kullanılarak işaretlenmiş derlemler (Almanca (Brants ve diğ., 2002), Bulgarca (Simov ve diğ., 2002), Çince (Huang ve diğ., 2000), Hollandaca (van der Beek ve diğ., 2002), İngilizce (Marcus ve diğ., 1993), İsveççe (Nilsson ve diğ., 2005), İspanyolca (Civit Torruella ve Martí Antonín, 2002), Japonca (Kawata ve Bartels, 2000), Portekizce (Afonso ve diğ., 2002)) bağıllık gramerine uygun bir yapıya dönüştürülmüş ve bağıllık çözümlemeleri yapılmıştır.

Güncel bağıllık grameri kuramının, Tesnière'in 1959'daki çalışmasına dayandığı söylenebilir. Tesnière'e göre "Tümce, kendisini oluşturan öğeleri sözcükler olan düzenli bir topluluktur" (Tesnière, 1959). "Zihin, tümceyi oluşturan sözcükler ve komşuları arasında ilişkileri bulur ve bu ilişkilerin bütünü tümcenin iskeletini oluşturur. Her bir ilişki bir alt terimi bir üst terime bağlamaktadır." Günümüzde DDA alanında kullanılan bağıllık gramerlerinde bu ilişki *uydu (alt terim) - iye (üst terim)*^x. ilişkisi olarak tanımlanmaktadır. Bağıllık grameri tabanlı metin ayrıştırmasının amacı metin içerisinde geçen her tümce için tümceyi oluşturan sözcükler arasındaki uydu-iy e ilişkilerini bulmaktır. Şekil 1.2'de Türkçe bir tümcenin bağıllık durumu gösterilmektedir. İlgili yayınlarda, bağıllık oklarının yönü ile ilgili iki farklı yaklaşım benimsenmektedir. Bunlar bağıllık okunu; 1° uydu birimden çıkarak iy e birime doğru çizmek, 2° iy e birimden çıkarak uydu birime doğru çizmektir. Bu tez çalışmasında,

Şekil 1.2’de görüldüğü gibi, birinci yaklaşım benimsenmiştir; sözcükler arasında çizilen oklar uydu sözcükten iye sözcüğe doğru olan bağılılığı belirtmektedirler.

Şekil 1.2: Bağlılık Grafiği

Okların üzerlerine yazılan etiketler ise iki sözcük arasındaki bağılılığın türünü belirtmektedir. Şekil 1.2’de birden fazla iye vardır ancak ana iye “görmek” eylemidir. Bu eylem bir özne (“O”), bir nesne (“kalemini”) ve bir niteleyici (“olarak”) olmak üzere üç adet uydu sözcük bağlanmıştır. Eylemin niteleyicisi bir isim kümesinden (“tek silahı olarak”) oluşmaktadır. Bu küme içerisindeki sözcükler de birbirlerine uydu-iyelik okları ile bağlanmışlardır.

Bir bağılılık ayrıştırıcısının hedefi *etiketli* veya *etiketsiz* bağılılıkları bulmak olabilir. Ana iye dışındaki tüm sözcükleri bir başka sözcüğün uydusu olan grafikler *bağlı*^x grafik olarak anılırlar. Bu koşula uymayanlar ise *kopuk* olarak anılırlar. İye sözcüğün uydu sözcüğün sağ tarafında bulunduğu bağılılıklara *sağa bağımlı*^x bağılılıklar denir. Şekildeki tüm bağılılıklar bu türde bağılılıklardır. İye sözcüğün bağımlı sözcüğün sol tarafında bulunduğu bağılılıklara ise *sola bağımlı*^{x2} bağılılıklar denir. Bağılılık grafiği çizildiğinde herhangi bir bağılılık ile kesişmeyen, bir diğer deyişle Uydu → İye bağılılık oku altında bulunan tüm sözcüklerin iye sözcüğe doğrudan veya dolaylı olarak bağlı olduğu bağılılıklara *kesişmeyen*^x bağılılıklar³ denir. Bu koşulun dışında kalan bağılılıklara ise *kesişen*^x bağılılıklar denir. Ayrıştırıcı, bir tümce üzerinde işlem yaparken sözcüklerin sözcük sınıfları (isim, sıfat vb...), komşuluk bilgileri ve görünüm bilgileri (o, tek, silahı) gibi birçok özelliklerinden faydalanır. Çalışmalar, sözcüklerin *görünüm bilgilerinin*^x kullanılıp kullanılmamasına göre *görünüm bilgisi eklenmiş*^x

²Türkçe’de bu tür bağılılıklar daha çok devrik tümcelerde görülürler.

³Bağılılıkların kesişmesi dışında, bağılılık oku altında hiçbir yere bağlanmamış sözcükler bulunması da bu türden bağılılıklara yol açabilir. Bu durumda bağılılık yapısı aynı zamanda kopuk olacaktır. Anlaşılabilirlik açısından bu bağılılıklar *kesişmeyen* olarak adlandırılmışlardır.

ve *görüñüm bilgisi eklenmemiş* olmak üzere iki farklı şekilde adlandırılacaklardır. Yukarıda anlatılanların ışığında, bağılılık ayrıştırıcısının amacı bir tümce için bağılılık grafiğı oluşturmaktır. Bu amaçla, olası bütün bağılılık grafikleri içerisinde en uygun olanı bulmaya çalışır.

Yukarıda tanıtılan farklı bağılılık türlerine çeşitli dil ailelerinde rastlanmaktadır. Örneğın, birçok dil için kesişmeyen bağılılıklardan oluştukları varsayımı yapılırken, Çek dilindeki kesişen bağılılıkların çokluğu, yayınlarda vurgulanan bir nokta olarak dikkat çekmektedir. Şekil 1.2'deki Türkçe tümcenin İngilizce, Fransızca, Macarca, Fince ve Japonca karşılıkları Şekil 1.3'de verilmektedir. Aynı tümcenin Türkçe'sine ve bu dillerdeki karşılıklarına baktığımızda, şu yorumlar yapılabilir:

1. Bağılılık yapılarında kesişmenin olmadığı,
2. Ana iyeye doğru yönelmenin olduğu,
3. Türkçe ve Japonca'da bütün iyelerin uydudan sonra geldiğı (sağı bağımlı), İngilizce, Fransızca, Macarca ve Fince'deki örneklere baktığımızda ise bağılılıkların yönünün tümce içerisinde birkaç kez değıştiğı (karma bağımlı) görölmektedir.

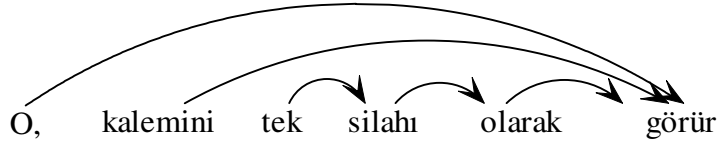
Türkçe'de devrik tümce yapıları dışarıda bırakıldığında tümce yapısının kesişmeyen ve sağı bağımlı olduğu görölmektedir. Türkçe'nin bu özelliğı ileriki bölümlerde daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

İlgili çalışmalarda, bir bağılılık yapısının düzgün olarak kabul edilmesi için aşağıda sıralanan üç kısıt getirilmiştir. Bu listedeki ilk iki kısıt bağılılık grafiğinin köklü bir ağaç yapısında olduğu varsayımına dayanmaktadır.

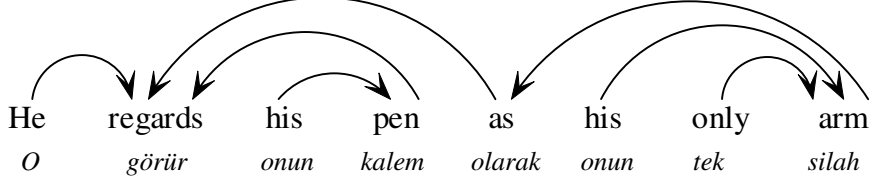
- Döngülere izin vermeyen
- Bağlı
- Kesişmeyen

DDA konusunda yapılan çalışmalar, kullandıkları gösterim yönteminden bağımsız olarak *gramer güdümlü*^x ve *veri güdümlü*^x olmak üzere iki kümeye ayrılabilirler.

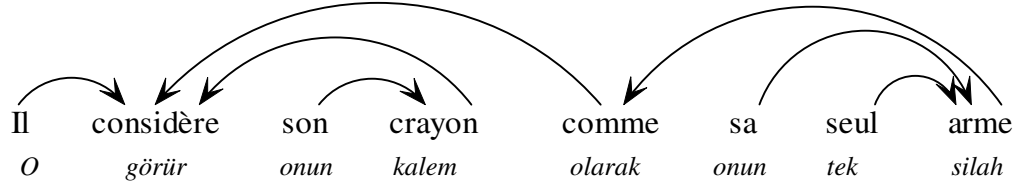
Türkçe

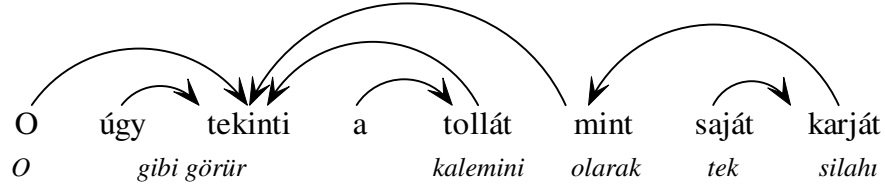
İngilizce

Fransızca

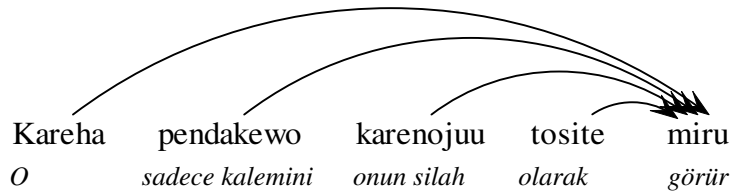
Macarca

Fince

Japonca

Şekil 1.3: Farklı Dillerde Bağlılık Yapıları

Gramer güdümlü yaklaşımlar, düzenli bir gramer kullanılarak bir dilin ayrıştırılmasını hedeflemektedirler. Buna karşın, veri güdümlü yaklaşımlar ise düzenli bir gramere gereksinim duymadan, çoğunlukla önceden çözümlemesi insan tarafından yapılmış bir derlemdeki verilerden *tümevarımsal çıkarım*^x yaparak tümce çözümlemesi yapmayı hedefler. Bu yöntem üç ana bileşenden oluşur (Nivre, 2006a):

1. Bağıllık grafiğini oluşturan *Ayrıştırma Algoritması*
2. Tümce için oluşturulabilecek olası sonuç çözümlemelerine değer atayan *Ayrıştırma Modeli*
3. Eğitim verisi üzerinden tümevarımsal çıkarım yapan *Öğrenme Yöntemi*

Tümevarımsal çıkarım yapan ayrıştırıcılar olasılık tabanlı^x ve sınıflandırıcı tabanlı olmak üzere ikiye ayrılabilirler. Olasılık tabanlı yöntemler, x tümcesi için oluşturulan y sonuç çözümlemelerini $P(x,y)$ birleşik olasılığını (üretimsel^x) veya $P(y|x)$ koşullu^x olasılığını hesaplayarak değerlendirirler ve bu olasılıkları enbüyükleyen çözümü bulmaya çalışırlar. Sınıflandırıcı tabanlı yöntemler ise ayrıştırma işlemini $P(y|x)$ koşullu olasılığını enbüyükleyen⁴ sonuç çözümlemesini seçmek üzere bir çeşit sınıflandırma problemine dönüştürürler. Bulunması hedeflenen sınıflar ayrıştırıcının hareketleri, iki birimin bağlanıp bağlanmayacağı veya belirlenen bağıllıkların türleri gibi iki veya daha çok sınıftan oluşan kümeler olabilir.

1.2 Ayrıştırma ile İlgili Çalışmalar

Gramer güdümlü yaklaşımlar ayrıştırılması hedeflenen dilin kurallı bir dil olduğu varsayımında bulunmaktadır. Özellikle derleyici tasarımı sürecinde programlama dillerinin ayrıştırılması amacı ile kullanılan bu yöntemler, doğal dillerin ayrıştırılmasında bazı sorunlar ortaya çıkarmaktadırlar. Kabul edilen kurallı dil varsayımından ötürü, gramer güdümlü yaklaşımlar, düzenli olmayan doğal dillerin ancak tanımladıkları düzenli bir alt kümesini ayrıştırabilirler. Geçtiğimiz son yirmi yıl içerisinde, gramer güdümlü birçok çalışmada karşılaşılan bu kısıt, veri güdümlü yöntemlerden faydalanılarak aşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalara örnek olarak

⁴Hesaplayarak veya hesaplamadan (ayırdeci^x)

İngilizce için en yüksek başarımları veren Collins (1997)'in ve Charniak (2000)'in çalışmaları gösterilebilir. Bu çalışmalarda düzenli gramer, parametrelerinin bir derlem kullanılarak hesaplandığı istatistiksel bir gramere⁵ dönüştürülmüş ve bu şekilde kullanılmıştır.

Özellikle tümce içi sözcük dizilişleri serbest olan doğal diller için düzenli bir gramer yazılması, İngilizce gibi sözcük sıralanışları katı dillere oranla çok daha zor ve emek yoğun bir işlemdir. Bu tür dillerde, sözcükler tümce içerisinde serbestçe yer değiştirebildikleri için oluşturulan gramerlerin kural sayısı oldukça yüksek olmakta ve belirsizlik miktarı artmaktadır.

Geçmiş on yıl içerisinde, veri güdümlü ayrıştırma alanında çok sayıda araştırma yapılmış ve bu yöntemin başarısında önemli artışlar sağlanmıştır. Bu tür ayrıştırıcıların eğitimi için yüzbinler mertebesinde tümce içeren ve genelde tümce çözümlemeleri insan tarafından yapılmış derlemlere gereksinim duyulmaktadır. Bu nedenle araştırmalar ilk olarak geniş kapsamlı bir derleme⁶ sahip olan İngilizce üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak son yıllarda diğer diller için oluşturulan derlemlerin sayısının artması ile beraber, araştırmalar farklı dillerin ayrıştırılmasına ve bunların ortaya koyduğu farklı sorunların incelenmesine yönelmiştir. Üzerinde yoğun olarak çalışılmış diller için geliştirilmiş modellerin az çalışılmış dillere uyarlanmasında sorunlarla karşılaşmıştır. Birçok çalışmada, İngilizce için geliştirilmiş yüksek başarımlı istatistiksel ayrıştırıcıların başka dillere uygulanması sonucunda başarımda önemli oranda düşüşler gözlemlendiği raporlanmıştır. Bunlara örnek olarak Çekçe için Collins ve diğ. (1999)'nin, Çince için Bikel ve Chiang (2000)'in, Almanca için Levy ve Manning (2003)'in ve İtalyanca için Corazza ve diğ. (2004)'nin çalışmaları gösterilebilir. Collins (1999) doktora tezinde ayrıştırıcısının Çekçe üzerinde başarı gösterememesinin (Collins ve diğ., 1999) nedeninin, bu modelin Çekçe gibi sözcük dizilişleri serbest ve sözcük çekimliliğinin yüksek olduğu dillerde sorunlarla karşılaşması olduğunu belirtmiştir. Belirli bir dile özel bir ayrıştırıcının, özellikle

⁵Bu ayrıştırıcılarda kullanılan *görünüm bilgisi eklenmiş istatistiksel bağlamdan bağımsız gramer* yöntemi Bölüm 1.2.1'de açıklanacaktır.

⁶“Penn Treebank” (Marcus ve diğ., 1993) isimli İngilizce derlem yaklaşık üç milyon etiketlenmiş sözcükten oluşmaktadır.

kendisinden tamamen farklı özelliklere sahip başka bir dilde başarı sağlayamamasının iki önemli nedeni şu şekilde açıklanabilir (Nivre, 2006b):

- Ayırıştırıcının geliştirildiği dile özgü özelliklere aşırı uyum sağlayamaması,
- Kullanılan ayırıştırıcının yüksek başarımlı gösterebilmesi için yüksek miktarda eğitim verisine gereksinim duyması ve düşük boyutta derlemeler üzerinde başarı gösterememesi.

1.2.1 Çözümleme Yöntemleri

Bu bölümde, Bölüm 1.2.2’de bağıllık çözümlemesi yöntemi ile ilgili çalışmaların ayrıntıları verilmeden önce, diğer çözümleme yöntemleri ile ilgili özet bilgi verilecektir.

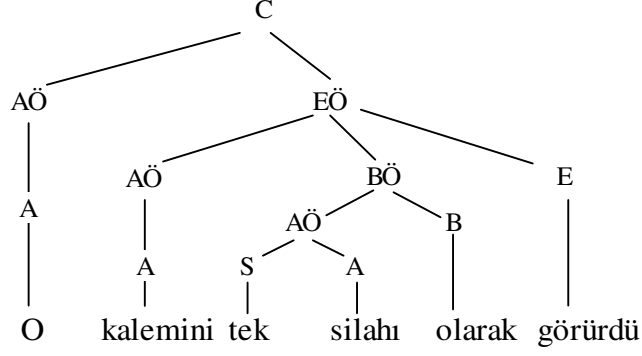
Ayrıştırma alanında en yaygın tanınan yaklaşımlardan biri *öbek yapısal gramerler*[×] olarak da anılan *bağlamdan bağımsız gramerler*[×]. Bu yaklaşım Chomsky (1957)’nin *üretimsel dönüşümlü dilbilgisi*[×]⁷ kuramına dayanır. Tümceler öbeklere bölerek işlemeyi hedeflemektedir. Farklı kişiler tarafından yaklaşık aynı zamanlarda önerilen bağlamdan bağımsız gramerler (CFG) doğal dil işleme alanında birçok çalışmada kullanılmışlardır (Jurafsky ve Martin, 2000). Bu yaklaşıma göre, dilin temel ve kurucu birimi tümcedir. Tümce, ad öbeği ve eylem öbeği olmak üzere iki temel yapıdan oluşur. Bu öbekler de kendilerini oluşturan daha küçük öbeklerden kurulurlar. Dilin grameri bu öbekleri tanımlayan *yeniden yazım kurallarından* oluşurlar. Şekil 1.4’de Şekil 1.2’de verilen örnek tümcenin bu yaklaşıma göre gösterimi verilmiştir.

Buradaki tümce aşağıdaki sekiz kural uygulanarak ayrıştırılmıştır:

$$\begin{aligned} C &\rightarrow AÖ EÖ, & EÖ &\rightarrow AÖ BÖ E, & BÖ &\rightarrow AÖ B, & AÖ &\rightarrow S A \mid A, \\ A &\rightarrow O \mid kalemimi \mid silahı, & S &\rightarrow tek, & B &\rightarrow olarak, & E &\rightarrow görürdü \end{aligned}$$

CFG’lerin belirsizlik gidermedeki yetersizlikleri ve konuşma tanıma sistemleri için dilin modellenmesinin gerekliliği *olasılık tabanlı bağlamdan bağımsız gramerlerin* (PCFG) ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayırıştırıcı başarımlarının artmasını sağlayan bir diğer etken de *geçmişe dayalı*[×] modeller kullanılmasıdır. İlk olarak Black

⁷Kuramın Türkçe adı Hengirmen (2005)’in kitabından alınmıştır.

C:tümce, AÖ:Ad Öbeği, EÖ: Eylem Öbeği, BÖ: Belirteç Öbeği,
S:Sıfat, A:Ad, E:Eylem, B:Belirteç

Şekil 1.4: Öbekli Yapı Örneği

ve diğ. (1992) tarafından ortaya atılan bu modellerde bağılıklar bulunurken ayrıştırma sırasında daha önceden alınan kararlar da özellik olarak sisteme dahil edilmektedirler. Bu özellikler genelde ayrıştırma sırasında kısmi olarak oluşmuş bağılık ağacı yapılarıdır. Bir diğer söylemle, ayrıştırma sırasında önceden olan olayların yeni bağılıklar bulunurken dikkate alınması durumudur. Daha sonraki dönemlerde PCFG'lerin de tek başlarına yetersiz olduğu sonucuna varılarak, bunlara görünüm bilgilerinin de eklenmesine gerek duyulmuştur. Yapılan araştırmalarda sözcükler arası ikili bağılıkların öneminin görülmesiyle, her farklı sözcük için kuralların birer kopyasını oluşturan ve bu kurallar için olasılıkları ayrı ayrı hesaplayan, *görünüm bilgisi eklenmiş PCFG* (LPCFG)'ler ortaya çıkmıştır. İngilizce için bu tür gramerler kullanılarak yüksek başarılı ayrıştırıcılar geliştirilmiştir. Bunlardan en iyi iki tanesi Collins (1997)'in ve Charniak (2000)'in ayrıştırıcılarıdır. Öte yandan, Klein ve Manning (2003) çalışmalarında basit PCFG'lerin düşünüldüğü kadar kötü sonuçlar vermediğini, İngilizce için geliştirilen en iyi sayılan ayrıştırıcılarda (Collins, 1997; Charniak, 2000) sözcüklerin ikili bağılık, birbirlerine olan uzaklık ve alt sınıf bilgilerinden yararlandığını, eğer bu bilgiler basit PCFG'de de kullanılırsa bunların da başarı oranının LPCFG'lerinki kadar yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Oluşturdukları ayrıştırıcının başarısı, ilgili çoğu ayrıştırıcının başarısını geçmesine karşın, Collins (1997) ve Charniak (2000)'in başarısını geçememiştir.

Yukarıda anlatılan yöntemlere ek olarak, DDA alanında bir çok farklı kuram yine tümceleri öbeklere bölerek işleme düşüncesine dayalı olarak geliştirilmiştir. Bunların en bilinenleri *Sözlüksel İşlevsel Gramerler*^x (LFG), *Kapsamlı Öbek Yapısal Gramerler*^x (GPSG), *Ağaç Birleştiren Gramerler*^x (TAG), *Baş sürümlü Öbek Yapısal Gramerler*^x (HPSG)'dir.

Tümce çözümlemesinde bir diğer yaklaşım ise ulamsal gramerler kullanmaktır. Ulamsal gramerlerde, sözdizimsel ulamlar, anlambilim gösterimlerini kodlamakta kullanılan araçlardır (Bozşahin, 1996). Bu kodlama, mantıksal işlemler kullanılarak sözdizim ve anlam çözümlemesini birleştirmeyi hedeflemektedir. Bu yaklaşımı kullanan yöntemlere örnek olarak *Birleşenli Ulamsal Gramerler*^x (CCG) ve *Mantıksal Tipli Gramerler*^x gösterilebilir.

Yukarıda söz edilen ayrıştırma yöntemlerinden bazıları çeşitli çalışmalarda Türkçe'nin ayrıştırması sürecinde kullanılmaya çalışılmıştır. Bunlara örnek olarak Güngördü ve Oflazer (1994) ve Çetinoğlu ve Oflazer (2006)'ın LFG tabanlı, Güngör (2004)'ün PCFG tabanlı, Hoffman (1995), Bozşahin (2002), ve Çakıcı (2005) 'nın CCG tabanlı, Şehitoğlu ve Bozşahin (1996)'nin HPSG tabanlı ayrıştırıcıları gösterilebilir.

Anlatılanlardan anlaşılacağı gibi bu çalışmalardaki temel yaklaşım her dilin bir grameri olduğu ve gramerin de tümce içerisindeki sözcük diziliş kurallarını belirlediğidir. Bu varsayımdan hareketle eğer dilin grameri bilgisayarın anlayacağı şekilde ifade edilebilirse tümce çözümlenmiş olur. Yine bilindiği gibi bazı dillerde tümce içerisindeki sözcükler tümcenin genel anlamını etkilemeden yer değiştirebilir. Bu durumda bütün tümceleri kapsayacak tek bir gramer oluşturmak karmaşık ve sorunlu bir işlem haline gelir. Katı diller için gramer güdümlü yaklaşımların iyi sonuç vereceği, esnek diller için ise başarımın daha düşük olacağı açıktır.

1.2.2 Bağlılık Çözümlemesi

Collins İngilizce için yüksek başarı gösteren ayrıştırıcısını (Collins, 1997) tasarlarken ilk aşama olarak sadece sözcükler arası bağlılıklara dayanan bir ayrıştırıcı (Collins 1996) geliştirmiştir. Bu ayrıştırıcı, tümce içi sözcük dizilişleri çok serbest olmayan İngilizce için yüksek bir başarım sergilemese de, sözcükler arası bağlılıkların önemini

vurgulaması ve ikili bağılıkların olasılıklarına dayanan çok basit bir istatistiksel model olması nedeniyle bağılık çözümlemesi konusundaki çalışmalara önemli bir kaynak oluşturmıştır. Tümce içindeki sözcüklerin ikili ilişkilerine bakarak tümcenin çözümlenmesi yöntemi, dilbilimcilerin çok eskilerden beri kullandıkları bir tekniktir. Bölüm 1.2.1’de anlatıldığı gibi, bilgisayarla tümce çözümlemesi üzerinde uğraşanlar yakın zamana kadar öbek yapısal gramer yöntemi kullanmayı yeğlemişlerdir. Ancak günümüzde sözcükler arası ikili bağılıkların ayrıştırmanın başarısındaki önemli etkisinin görülmesi ile birlikte bağılık gramerleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu konuda çalışan araştırmacıların ortak kanısı, bağılık gramerlerinin en önemli üstünlüğünün, sözcük dizilişleri serbest dillerin ayrıştırmasındaki yetenekleri olduğudur (Jurafsky ve Martin, 2000).

Ayrıştırma algoritmaları, en iyi bağılık ağacını oluşturmak üzere ayrıştırma modelinden faydalanırlar. Son yıllara kadar, özellikle istatistiksel ayrıştırma alanında ayrıştırma algoritması olarak çeşitli dinamik programlama algoritmaları kullanılmıştır. Bunlara örnek olarak Eisner (1996), Collins (1996), Haruno ve diğ. (1998), Uchimoto ve diğ. (1999), Sekine ve diğ. (2000), Kudo ve Matsumoto (2000)’nun çalışmaları gösterilebilir. Bu algoritmalar istatistiksel bir ayrıştırma modelinin kendilerine verdiği ikili bağılık olasılıklarını kullanarak, arama uzayında yer alan en yüksek olasılıklı ayrıştırma ağacını bulmaya çalışırlar. Bu yöntemden tamamen farklı olan bir başka yaklaşım da gerekirci ayrıştırma algoritmaları kullanmaktır. Birçok çalışmada (Kudo ve Matsumoto, 2000; Yamada ve Matsumoto, 2003; Oflazer, 2003; Nivre, 2003) bu algoritmaların yüksek başarımları gösterilmiştir. Gerekirci ayrıştırma algoritmaları, ayrıştırıcının her adımında, bir sonraki hareketin ne olacağına ayrıştırma modeli yardımıyla karar verirler. Bu durumda ayrıştırma modeli herhangi bir makine öğrenimi sınıflandırıcısı olabileceği gibi kural tabanlı bir sınıflandırıcı da olabilir.

Bu alanda gerçekleştirilen çalışmalarda genel olarak bazı varsayımlar kabul edilmektedir. Bu varsayımlardan herkes tarafından benimsenen, bağılık grafiğindeki her düğümün en fazla bir adet düğüme bağlı olmasıdır. Bir diğer varsayım ise grafiğin bağlı ve döngülere izin vermeyen yapıda, diğer bir deyişle, köklü bir ağaç yapısında olmasıdır. Kesişmeyen bağılık varsayımı ise doğal dillerde her zaman geçerli olmaması nedeniyle (Tapanainen ve Järvinen, 1997; McDonald ve diğ., 2005a; Nivre

ve Nilsson, 2005) teknik olarak sorgulanmasına rağmen, yüksek başarımlı gösteren birçok ayrıştırıcıda benimsenmiştir.

Eisner (1996)'in İngilizce için geliştirdiği veri güdümlü ayrıştırıcısı üretimsel olasılık tabanlı modellerin bağıllık çözümlemesinde kullanılabilirliğini göstermesi açısından önemli bir çalışmadır. Eisner'in geliştirdiği, aşağıdan yukarıya ayrıştırma algoritması dinamik bir algoritmadır. Ayrıştırıcı, uydu sözcüğü bir iye sözcüğe bağlamadan önce, oluşacak bağıllık oku altında kalan tüm sözcüklerin bağıllıklarını kurmayı hedeflemektedir.

Haruno ve diğ. (1998) karar ağaçları kullanarak Japonca için bir ayrıştırıcı tasarlamışlardır. Japonca'da tümce çözümlemesi, "bunsetsu" adı verilen tümce parçacıkları arasındaki ilişkilerin tanımlanması ile gerçekleştirilmektedir. Bu dilde, parçacıklar tümce içerisinde serbest bir şekilde yer değiştirebildiklerinden ötürü, bağıllık gramerleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Dilde ayrıştırmayı kolaylaştıran en önemli özellik, her parçacığın sadece sağ tarafında yer alan bir parçacığa bağlanabilmesidir. Böylece bağıllıklar her zaman için soldan sağa doğru oluşturulurlar. Bu durum arama uzayında daralmayı sağlar. Bu çalışmada Collins (1996)'in çalışmasına atıfta bulunularak, oradaki modelde olasılıkların hesaplanması için belirli özellikler seçildiği ve parçacık türüne bakılmaksızın her parçacık için aynı özelliklerin kullanıldığı vurgulanmaktadır. Haruno ve diğ. (1998)'nin çalışmasında ise olasılıklar karar ağaçlarının kullanılması ile önceden belirlenen bir özellik kümesi içerisinde özelliklerin parçacık türüne göre otomatik olarak seçilmesi ile hesaplanır. Ayrıştırma algoritması olarak dinamik programlama kullanılmıştır.

Uchimoto ve diğ. (1999) ve Sekine ve diğ. (2000)'nin yaptığı çalışmalarda ise bağıllık olasılıkları hesaplanırken seçilen özelliklerin önem ağırlılıkları *en büyük bilgi değeri*^x yöntemi yoluyla eğitim verisi içerisindeki sıklıklarına bakılarak hesaplanır. Bu iki çalışmada da ayrıştırma algoritması olarak *geriye doğru demetli arama*^x algoritması kullanılmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi Japonca'da parçacıklar sadece sağ taraflarındaki parçacıklara bağlanabilirler. Bu nedenle çözümlemeyi, tümce sonundan başlayarak başa doğru (sağdan sola) yapmak, özellikle kesişen bağıllık olmayacağı varsayımının benimsenmesi ile, çözümlemeyi önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır. Bu çalışmalarda yapılan deneylerin sonuçları Haruno ve diğ. (1998)'nin sonuçları ile

karşılaştırıldığında elde edilen başarının yaklaşık olarak aynı olduğu tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak, özellik seçiminin, bir diğer deyişle sınıflandırma yapılırken kullanılan özelliklerin hangileri olacağı seçiminin, hangi istatistiksel modelin (karar ağaçları, en büyük bilgi değeri vs...) seçileceğinden çok daha önemli olduğu vurgulanmıştır.

Makine öğrenmesi[×] çatısına dayanan geleneksel ayrıştırma algoritmaları sınıflandırma için gerekli özellikleri seçmede veya bu özelliklerin gerekli birleşimlerini oluşturmada başarısız kalmaktadırlar. *Karar destek makinelerinin*[×] (KDM) (Vapnik, 1995) bu konudaki yetenekleri, doğal dil işleme alanında sıkça kullanılmalarına neden olmuştur. KDM'ler çok yüksek boyutlu özellikler üzerinde bile yüksek başarımla sergilemektedirler. Kudo ve Matsumoto (2000) yaptıkları çalışmada KDM'leri Japonca'nın bağıllık çözümlemesi alanında kullanmışlardır. Ancak bu çalışmada, KDM'leri sınıflar arasında karar vermede kullanmak yerine olasılık değerlerini hesaplamak için kullanmışlardır. Bu amaçla, örneklerin sınıfları ayıran düzleme olan uzaklıklarını sigmoid fonksiyonundan geçirerek olasılık değerleri olarak kullanmış ve yine Sekine ve diğ. (2000)'nin dinamik programlama algoritmasını kullanmışlardır. Elde edilen sonuçlar Uchimoto ve diğ. (1999) ve Sekine ve diğ. (2000)'nin sonuçlarından daha başarılıdır.

McDonald ve diğ. (2005a; 2005b) çalışmalarında bağıllık çözümlemesini yönlü bir grafikte maksimum kapsayan ağacı[×] bulma sorunu olarak işlemiş ve İngilizce ve Çekçe üzerinde denemiştir. Asıl olarak Eisner (1996)'in ayrıştırma algoritmasını kullanan bu ayrıştırıcı Chu-Liu-Edmunds (McDonald ve diğ., 2005a) algoritmasının kullanımıyla kesişen bağıllık içeren tümceleri de çözümleyebilmektedir. Bu çalışmada da KDM'lere benzer bir *aralık büyükleme sınıflandırıcısı* olasılık değerlerini hesaplamak amacıyla kullanılmıştır.

Yukarıda anlatılan istatistiksel modellerin tümünde öncelikle sözcükler arası bağıllıkların olasılıkları hesaplanmakta, sonrasında ise olası bütün bağıllıkların içerisinden en uygun bağıllık çözümü seçilmektedir. Bu işlem sırasında bağıllıkların birbirlerinden bağımsız oldukları varsayımında bulunmaktadır. Bu tür bir modelde, bağıllıkların sadece soldan sağa doğru yönlendiği varsayımı yapılsa bile, n sözcüklü bir tümce için $n(n-1)/2$ adet eğitim verisine gereksinim duyulmaktadır. Kudo ve

Matsumoto (2002) çalışmalarında, Japonca için, bu modellere oranla daha az eğitim verisine gereksinim duyan, eğitim süresini kısaltan, bağılıkların birbirlerine bağımlı olduklarını kabul eden, gerekirci^x bir ayrıştırma algoritması (*basamaklı birleştirme*^x) geliştirmişlerdir. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar Japonca için, yukarıda bahsedilen ayrıştırıcıların tümünün sonuçlarından daha başarılıdır.

Yamada ve Matsumoto (2003), Kudo ve Matsumoto (2002)'nin basamaklı birleştirme ayrıştırıcılarına benzer bir çalışmayı İngilizce için yapmışlardır. Ancak bu çalışmada, bağıllık çözümlemesi için aşağıdan yukarıya işlem yapan gerekirci bir model geliştirmişlerdir. Bu modelde ayrıştırma iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada bağıllık çözümlemesi yapılan sözcüğün etrafındaki diğer sözcüklerin bilgileri çekilmekte, ikinci aşamada ise bu bilgilere dayanarak ayrıştırıcının tanımlı üç farklı hareketinden (ötele -S-, sağ -R-, sol -L-) bir tanesine sınıflandırıcı kullanılarak karar verilmektedir. Bu karar verilirken sınıflandırıcı olarak KDM kullanılmıştır. Üç sınıf arasında karar verilmeye çalışıldığı için L-R, L-S ve R-S arasında sınıflandırma yapmak üzere üç adet KDM tasarlanmıştır. KDM'nin öğrenme sürecinin hızını arttırmak için eğitim verisi, bağıllığın solundaki sözcüğün etiketine göre kümelere ayrılmış, her küme için ayrı KDM tasarlanmış, daha sonra sınav sırasında ilgili sözcüğün etiketine bakılarak gerekli KDM çalıştırılmıştır. Sonuçlar Collins (1997)'in ve Charniak (2000)'in sonuçları ile karşılaştırılmış ve başarının bu çalışmalara göre çok az daha düşük olduğu görülmüştür. Bu çalışmada tümce yapısı ile ilgili hiçbir bilgi kullanılmadığı gözönünde bulundurulursa, sonuçların iyi sayılabileceği belirtilmiştir.

Oflazer (2003) sonlu durumlu dönüştürücüler (SDD) kullanarak Türkçe için geliştirdiği ayrıştırıcısında kesişmeyen bağıllık varsayımını benimsemiştir. Gerekirci ve kural tabanlı olan bu ayrıştırıcıda SDD'ler giriş verisi üzerine belirli bir sonlanma kriterine ulaşılan dek birden çok kez uygulanmaktadır. Bu çalışmada en olası ayrıştırmayı bulabilmek için istatistiksel bir model kullanılmamış, bunun yerine toplam bağıllık uzunluklarına bakılarak olası ayrıştırmalar sıralanmıştır. SDD'lerin birden çok kez uygulanması açısından, Kudo ve Matsumoto (2002)'nin basamaklı birleştirme yöntemine benzerlik göstermektedir. Ayrıştırıcı, bağıllıklar ile birlikte bağıllık türlerini de belirlemektedir. Bu çalışma Collins (1999)'in doktora tezinde bahsettiği yüksek çekimli dillerin ayrıştırılmasının nasıl bir yöntemle yapılabileceğine bir örnektir. Çok

çekimli diller ayrıştırma konusunda iki büyük soruna yol açmaktadırlar (Collins, 1999). Bunlardan birincisi sözcük etiketlerinin durum, kişi, sayı, cinsiyet gibi birçok bilgiyi taşımaları ve bu nedenle çok sayıda etiket oluşmasıdır. Seyrek veri sorununa yol açmadan, etiketlerin taşıdığı bilgilerin tümünü kullanabilmek için yöntemler geliştirilmelidir. İkincisi ise yine seyrek veri sorununu ortaya çıkaran sözcük çeşitliliğindeki çokluktur. Sınama verisinde, eğitim verisinde rastlanmayan birçok sözcük ortaya çıkmaktadır.

Nivre (2003) çalışmasında İsveççe için yığın yapılı bir bağıllık ayrıştırıcısı tasarlamıştır. Kural tabanlı olan bu ayrıştırıcıda insan tarafından oluşturulan gramer kuralları kullanılmıştır. Ayrıştırıcı, bu kuralları kullanarak karar verdiği öteleme ve çekme işlemleri sonucunda oluşan çözümlemelerin, kesişmeyen bağıllık varsayımına uygun olanlarını doğru olarak kabul etmektedir. Nivre ve Nilsson (2003) yaptıkları çalışmada yine İsveççe için gerekirci bir ayrıştırıcı tasarlamışlardır. Bu çalışmada kesişmeyen bağıllık ve oluşan çıktının bir köklü ağaç olması sınırlandırması getirilmemiştir. Ayrıştırıcı girdi olarak sadece sözcük etiketlerini kullanmış ve en yakın bağıllıkları doğru olarak kabul etmiştir. Yapılan sınamalar sonucunda en yakın bağıllık stratejisinin iyi sonuçlar verdiği ve eğer kesişmeme kısıtı getirilirse başarımda ve algoritmanın hızında artış gözlemlendiği belirlenmiştir. Nivre ve diğ. (2004) yaptıkları çalışmada yine İsveççe için Nivre (2003)'nin çalışmasına benzer yığın yapılı bir ayrıştırıcı geliştirmişlerdir. Bu çalışmadan farklı olarak, bu sefer bağıllık etiketleri (türleri) de belirlenmeye çalışılmış ve insan tarafından yazılmış gramer kuralları yerine *bellek tabanlı*^x (BT) bir sınıflandırıcı kullanılmıştır. BT sınıflandırıcı bir çeşit *k en yakın komşu*^x algoritmasıdır. Sınıflandırmada kullanılan özelliklere farklı ağırlıklar verme, uzak ve yakın komşulara farklı ağırlıklar verme gibi yeteneklere sahiptir. Sözcük etiketleri ile birlikte sözcüklerin görünüm bilgileri de ayrıştırıcıya girdi olarak verilmiş ve görünüm bilgisi eklemenin bağıllık çözümlemesinde önemli etkisi olduğu vurgulanmıştır. Bu modelde, BT sınıflandırıcı ayrıştırıcının öteleme ve çekme gibi hareketlerine karar vermede kullanılmıştır. Bu yaklaşım Yamada ve Matsumoto (2003)'nun KDM'leri kullanarak yaptıkları çalışmalarına benzer bir yaklaşımdır. Burada BT kullanılmasının nedeni bağıllık etiketlerinin de belirlenmeye çalışılması ile birlikte çok sınıflı bir sınıflandırıcıya gereksinim duyulması olarak açıklanmıştır. Yamada ve Matsumoto (2003)'nun çalışmasından farklı olarak, ayrıştırma işlemini

veri üzerinden tek geçişte tamamlamaya çalışmışlardır. Nivre ve Scholz (2004) yaptıkları çalışmada aynı modeli İngilizce için “Penn Treebank” verisi üzerinde uygulamış ve sonuçların, bağıllık türleri belirlenmese bile, Yamada ve Matsumoto (2003)’nunkinden çok kötü olduğunu belirlemişlerdir. Bunun nedeninin kullandıkları tek geçişte ayrıştırma yönteminden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Başarı oranının düşük olmasının kullandıkları sınıflandırıcının KDM’lere kıyasla genelde başarısız bir yöntem olmasından kaynaklandığı yorumu yapılabilir.

Türkçe’nin veri güdümlü bağıllık çözümlemesi konusunda ilk çalışma Eryiğit ve Oflazer (2006)’nin çalışmasıdır. Bunun yanısıra son bir sene içerisinde birçok çalışmada Türkçe’nin bağıllık çözümlemesi yapılmıştır: Eryiğit ve diğ. (2006a), Eryiğit ve diğ. (2006b), Nivre ve diğ. (2006a), Attardi (2006), Wu ve diğ. (2006), Nivre ve diğ. (2006b), Bick (2006), Canisius ve diğ. (2006), Carreras ve diğ. (2006), Cheng ve diğ. (2006), Corston-Oliver ve Aue (2006), Chang ve diğ. (2006), Liu ve diğ. (2006), McDonald ve diğ. (2006), Johansson ve Nugues (2006), Riedel ve diğ. (2006), Schiehlen ve Spranger (2006), Shimizu (2006), Dreyer ve diğ. (2006), Wu ve diğ. (2006), Yüret (2006). Bu çalışmalar ile ilgili ayrıntılı incelemeler tezin ilerleyen bölümlerinde verilecektir. Çalışmalar içerisinde Türkçe ağaç yapılı derlem üzerinde en yüksek başarımları Eryiğit ve diğ. (2006b)’in çalışmasında tanıtılan ayrıştırıcı ile elde edilmiştir.

1.3 Tezin Katkısı

Türkçe bitişken, ayrıca tümce içi öge dizilişleri serbest bir dildir. Tümce içerisindeki sözcükler genelde sağa bağımlıdır. Sıralanan bu özellikleri ile, İngilizce’den ve ayrıştırma alanında üzerinde yoğun olarak çalışılmış birçok dilden farklılıklar göstermektedir. Bu niteliği ile benzer özellikler gösteren bir sınıf dilin temsilcisi olarak görülebilir. Bu dillere örnek olarak diğer Türki diller, Fince, Estonyaca, Macarca, Japonca ve Korece gibi diller gösterilebilir.

Tümce çözümlemesi konusunda yapılmış çalışmalar incelendiğinde çalışmaların çoğunun Hint-Avrupa dil ailesi ve özellikle İngilizce üzerinde yapıldığı görülmektedir. Türkçe’nin de içinde yer aldığı Ural-Altay dil ailesi için yakın zamanda birçok

araştırma başlatıldığı görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, tümce çözümlemesi tümce yapısına bağlıdır. Hint-Avrupa dillerinin tümce yapısı ile Ural-Altay dillerinin tümce yapıları çok farklı olduğundan İngilizce için yapılmış olan çalışmaların Türkçe için kullanılabilmesi olanaklı değildir.

Bu tez çalışmasının hedefi, Türkçe tümcelerin çözümlemesini bağıllık ayrıştırması yöntemini kullanarak en yüksek başarımla gerçekleştirmektir. Bu amaçla:

- Türkçe'nin tümce yapısı bağıllık açısından incelenmiş,
- Türkçe'nin bağıllık yapısı modellenmiş,
- Farklı nitelikte ayrıştırıcılar geliştirilerek, ayrıştırıcıların ve modellerin başarımları karşılaştırılmış,
- Sonuç olarak ayırdedici öğrenmeye dayalı sınıflandırıcı tabanlı gerekirci ayrıştırıcının en iyi sonucu verdiği ortaya konmuştur.

Bu çerçevede, çalışmamızın bilime yaptığı katkılar aşağıda sıralanmıştır:

- Daha önce başka diller için gerçekleştirilmiş olan ayrıştırıcılar, bitişken olmayan dilleri ayırtmak üzere tasarlanmışlardır. Bu nedenle Türkçe için kullanıldıkları zaman başarımları düşük olmaktadır. Bu çalışmada geliştirilen ayırıştırma yöntemi, sözcüğün kökü, ekleri ve biçimbirimsel yapısını da dikkate alarak çalışmaktadır.
- Sözcüklerin ikili bağımlılıklarını araştırmada kullanılabilecek çok sayıda yöntemin varlığı bilinmektedir. Bu yöntemler bağıllıkları belirlerken sözcüklerin farklı özelliklerinden faydalanırlar. Bunlardan bazıları sözcüklerin metin içerisindeki *görünüm şekilleri*, *nitelikleri*, *biçimbirimsel özellikleri*, *komşu özellikleri*, *yakınlık durumları* gibi özelliklerdir. Bağıllık araştırması yaparken bu özelliklerin sayısının artırılarak kullanılması halinde bulunan çözüm belirginliği artmakta ancak sonuca ulaşma olasılığı düşmektedir. Kullanılan özellik sayısı azaltıldığı durumda ise çözüm olasılığı yükselmekte ancak belirsizlik artmaktadır. Bu çalışmada Türkçe için bağıllık ayrıştırmasında hangi özelliklerin kullanılması halinde en iyi çözümün bulunacağı gösterilmiştir.

Çalışmalarımız sırasında, yakın geçmişte yayınlanan Türkçe ağaç yapılı derlem kullanılarak, veri güdümlü ayrıştırıcılarda farklı tasarım yöntemlerinin kullanılmasının etkileri incelenmiştir. Bu incelemeler sırasında, temel model olarak alınan bazı kural tabanlı ayrıştırıcılar, olasılık tabanlı modele dayalı bir istatistiksel ayrıştırıcı ve ayırdedici öğrenmeye dayalı sınıflandırıcı tabanlı gerekirci bir ayrıştırıcı olmak üzere farklı ayrıştırma yöntemlerine sahip ayrıştırıcılar kullanılmış ve tasarım yöntemlerinin etkileri bunlar üzerinde değerlendirilmiştir. Daha sonra, ayrıştırmada çekim kümesi adı verilen biçimbirimsel birimleri, biçimbirimsel özellikleri ve görünüm bilgisi kullanmanın etkileri incelenmiştir. Ayrıştırıcıların sonuçları üzerinde incelemeler yapılmış ve başarımları ilgili yayınlardaki ayrıştırıcıların başarımları ile karşılaştırılmışlardır.

Sonuçlar, sözcükler yerine sözcüklerden daha küçük olan çekim kümelerinin tümce yapısının ana birimleri olarak kullanılmasıyla, Türkçe’de ayrıştırma başarımının arttırılabileceğini göstermektedir. Ayrıca biçimbirimsel özelliklerin ve görünüm bilgisi eklemenin, Türkçe’nin bağıllık çözümlemesinde çok önemli etkisi olduğu görülmüştür. Ancak, bu bilgileri tümüyle kullanmanın bazı ayrıştırıcıların başarımlarını kötü yönde etkilediği gösterilmiştir. Seçilen ayrıştırıcının niteliklerine bağlı olarak görünüm bilgisinin veya çekimsel özelliklerin kısmi olarak kullanılması önerilmiştir.

Türkçe için geliştirilen ilk veri güdümlü bağıllık ayrıştırıcıları bu tez kapsamında yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu tez çalışmasının sürdürüldüğü sırada benzer çalışmalar yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu tezde geliştirilen yöntem ve aynı konuda yapılan diğer çalışmalar Haziran 2006 tarihinde CoNLL-X ortak çalışmasında aynı veri kümesi üzerinde sınanmıştır. Geliştirilen ayrıştırıcının diğer ayrıştırıcılara oranla en yüksek başarıyı verdiği gösterilmiştir. Türkçe ile ilgili araştırmaların sayısındaki hızlı artış aşağıdaki dört nedene bağlanabilir:

1. ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlemi (Ofлаzer ve diğ., 2003; Atalay ve diğ., 2003)’nin yayınlanması,
2. Türkçe’nin bağıllık çözümlemesi ile ilgili yapılan örnek çalışmalar (Eryiğit ve Ofлаzer, 2006; Nivre ve diğ., 2006a),

3. Türkçe'nin bitişken yapısı ile benzer birçok dile örnek teşkil etmesi,
4. Bağlılık Çözümlemesi yöntemine olan ilginin giderek artması.

Yukarıda sıralanan bu gelişmeler sayesinde Türkçe, yukarıda sözü edilen ortak çalışmada işlenen dillerden biri olarak seçilmiş ve böylece birçok araştırma grubu tarafından çözümlemesi yapılmıştır. Tez sırasında, geliştirilen yeni modellere ek olarak Türkçe ağaç yapılı derlemin güncellenmesi ve ortak çalışmaya hazırlanması konusunda da çalışmalar yapılmıştır.

1.4 Tezin Bölümleri

Toplam altı bölümden oluşan tezin içeriği aşağıda açıklanmıştır.

- *Bölüm 2 - Türkçe'nin Özellikleri*

Bu bölümde Türkçe'ye özgü bağlılık ayrıştırması ile ilgili özellikler kısaca özetlenmiştir. Ayrıca bu bölümde, tezde eğitim ve sinama verisi olarak kullanılan ODTÜ-Sabancı Ağaç Yapılı Derlemi tanıtılacak ve tez kapsamında bu derlem üzerinde yapılan iyileştirmeler anlatılacaktır.

- *Bölüm 3 - Türkçe'nin Bağlılık Ayrıştırması*

Bu bölümde, Türkçe'nin bağlılık ayrıştırması konusunda incelemeler yapılmış ve bu incelemelerin sonuçları verilmiştir. Aynı bölümde, farklı ayrıştırıcılar üzerinde Türkçe'ye özgü tasarım modellerinin etkileri irdelenmiştir. Bölüm 3.1, veri güdümlü ayrıştırıcıların başarımlarını karşılaştırmak üzere geliştirilmiş olan üç temel ayrıştırıcıyı tanıtmaktadır. Bölüm 3.2'de, olasılık tabanlı modele dayalı istatistiksel ayrıştırıcı tanıtılmaktadır. Bu kısımlarda kullanılan ayrıştırıcıların amaçları derlemin sadece sağa bağımlı ve kesişmeyen bağılıklar içeren bir alt kümesi üzerinde etiketsiz bağılıkları bulmaktır. Çalışmamız kapsamında geliştirilen bu ilk modellerde, ayrıştırma birimleri olarak sözcüklerden daha küçük olan biçimbirimsel birimleri kullanmanın başarımları arttırdığı bu bölüm içinde anlatılmıştır. Bölüm 3.3'de, Bölüm 3.2'de elde edilen bilgiler doğrultusunda derlemin tamamı üzerinde etiketli^x ve etiketsiz^x bağılıkları bulmak üzere tasarlanan ayırdedici öğrenmeye dayalı sınıflandırıcı tabanlı bir

ayrıştırıcı tanıtılmıştır. Önceki kısmın sonuçlarına paralel olarak bu kısımda da biçimbirimsel birimleri ayırıştırma birimi olarak kullanmanın başarımı arttırdığı gösterilmiştir.

- *Bölüm 4 - İncelemeler ve Tartışma*

Bu bölümde, önceki bölümlerde elde edilen bilgiler ışığında, geliştirilen modeller üzerinde iyileştirmeler ve sonuçların karşılaştırılması yapılmıştır. Buna ek olarak, biçimbirimsel ve görünüm bilgisi özellikleri kullanmanın etkileri, modeller üzerinde ayrıntılı olarak incelenmiş ve yorumlanmıştır. Ayrıca, eğitim verisinin boyutu, yetkin^x etiketlerin kullanılmasının etkileri ve hata incelemesi yapılmıştır. Bölümün son kısmı, geliştirilen ayrıştırıcının yayınlanan diğer bağıllık ayrıştırıcıları ile karşılaştırılmasına ayrılmıştır.

- *Bölüm 5 - Sonuçlar ve Öneriler*

Bu bölüm, tez sonucunda ortaya çıkan bulguların kısa bir özetini ve gelecek araştırmalar için önerileri içermektedir.

2. TÜRKÇE’NİN ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde, Türkçe’nin bağılılık ayrıştırması için gerekli olan ön bilgiler özet şeklinde verilecektir. Bunlar Türkçe’nin biçimbirimsel yapısı, bağılılık yapısı ve Türkçe derlem¹ ile ilgili bilgilerdir. Konular ile ilgili ayrıntılı bilgiler şu çalışmalardan elde edilebilir: Oflazer (1994), Cebiroğlu (2002), Oflazer (2003), Oflazer ve diğ. (2003), Atalay ve diğ. (2003), Bozşahin (2000). Bu bölümdeki bilgiler, tezin bütünlüğünü sağlamak amacıyla verilmiştir.

2.1 Türkçe’nin Biçimbirimsel Yapısı

Bitişken bir dil olan Türkçe çok zengin biçimbirimsel bir yapıya sahiptir. Sözcükler sonlarına ardarda ekler konularak yüzlerce farklı sözcüğe dönüştürülebilirler. Birçok dilde sözcükten ayrı olarak yazılan ilgeçler, Türkçe’de genelde bir sonek olarak kelimeye eklenip tek bir sözcük oluştururlar. Benzer şekilde kişi, yardımcı eylem gibi birçok ayrı yazılan sözcük, Türkçe’de yine ekler vasıtasıyla ifade edilirler. Bu nedenle, bir başka dilde uzun bir tümce ile ifade edilen deyişlerin Türkçe’de tek bir sözcük ile ifade edilmesi çok rastlanan bir durumdur. Türkçe’de bir sözcüğün ekler yardımı ile dönüştürülebileceği farklı sözcük sayısı kuramsal olarak sonsuzdur. Her ne kadar günlük dilde çok kullanılan bir yapı olmasa da “Osmanlılaştıramadıklarımızdanmışsınızcasına” türünde örnekler bir çok yazar tarafından Türkçe’nin bu özelliğine dikkat çekmek üzere gösterilmiştir.

Türkçe’de sözcükler sonlarına eklenen bu eklerle farklı türde sözcüklere de dönüşebilirler; eylemler isimlere, isimler eylemlere vb Türkçe’nin bu özelliği ilgili yayınlarda (Oflazer ve diğ., 2003; Oflazer, 2003; Eryiğit ve Oflazer, 2006; Hakkani-Tür ve diğ., 2002) sözcüklerin *çekim kümelerine*[×] (ÇK) ayrılması biçiminde

¹Burada anlatılmak istenen esas olarak ağaç yapılı derlemdir. “ağaç yapılı derlem” tez içerisinde kısaltılarak “derlem” olarak anılmıştır.

gösterilmektedir. Bu gösterimde, Türkçe bir sözcüğün bir dizi çekim kümesinden oluştuğu ve bu $\text{\textit{ÇK}}$ 'lerin *türetim sınırlarından*[×] (TS) bölündüğü varsayılmaktadır. Bu özellik aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$\text{gövde} + \text{\textit{ÇK}}_1 + \text{\textasciitilde{TS}} + \text{\textit{ÇK}}_2 + \text{\textasciitilde{TS}} + \dots + \text{\textasciitilde{TS}} + \text{\textit{ÇK}}_n.$$

Burada her $\text{\textit{ÇK}}_i$, ilgili olduğu çekim kümesine ait biçimbirimsel özellikleri ve sözcük sınıflarını belirtmektedir. Bu çalışmada kullanılan Türkçe derlem hazırlanırken, sözcüğün biçimbirimsel çözümlemesi olarak adlandırılan bu işlem için Oflazer (1994)'in iki seviyeli biçimbirimsel çözümleyicisi kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekte, türemiş bir niteleyici olan “sağlamlaştırdığımızdaki” sözcüğünün biçimbirimsel çözümleme sonucundaki hali derlem gösterimi kullanılarak gösterilmektedir.

$$\begin{aligned} &\text{sağlam} + \text{Adj}^2 \\ &+ \text{\textasciitilde{TS}} + \text{Verb} + \text{Become} \\ &+ \text{\textasciitilde{TS}} + \text{Verb} + \text{Caus} + \text{Pos} \\ &+ \text{\textasciitilde{TS}} + \text{Noun} + \text{PastPart} + \text{A3sg} + \text{Plpl} + \text{Loc} \\ &+ \text{\textasciitilde{TS}} + \text{Adj} + \text{Rel} \end{aligned}$$

$\text{\textasciitilde{TS}}$ sınırları sözcük üzerinde gösterilmek istenirse şöyle görünecektir:

$$\underbrace{|\text{sağlam}|}_{\text{\textit{ÇK}}_1} \text{\textasciitilde{TS}} \underbrace{|\text{laş}|}_{\text{\textit{ÇK}}_2} \text{\textasciitilde{TS}} \underbrace{|\text{tır}|}_{\text{\textit{ÇK}}_3} \text{\textasciitilde{TS}} \underbrace{|\text{dığımızda}|}_{\text{\textit{ÇK}}_4} \text{\textasciitilde{TS}} \underbrace{|\text{ki}|}_{\text{\textit{ÇK}}_5}$$

Buradaki beş çekim kümesi, $\text{\textasciitilde{TS}}$ türetim sınırı işaretleri ile birbirinden ayrılmış özellik dizileridir. İlk $\text{\textit{ÇK}}$ gövdenin tek özelliği olan sözcük sınıfını göstermektedir. “sağlam” sözcüğü bir sıfattır. İkinci $\text{\textit{ÇK}}$, önceki sıfata "oluşmak" anlamı katılarak bir eylem türetmeyi göstermektedir. Üçüncü $\text{\textit{ÇK}}$ önceki eylemden olumlu bir ettirgen eylemin

²Derlem gösterimi ile belirtilmiş biçimbirimsel özellikler ve sınıflar şöyledir: +Adj: Sıfat, +Verb: Eylem, +Become: oluşmak, +Caus: Ettirgen, +Pos: olumlu, +Noun: İsim, +PastPart: geçmiş zaman ortacı, +A3sg: 3. tekil kişi kişi/sayı uyum imi, +P3sg: 3. tekil kişi iyelik imi, +Loc: -de hali, +Rel: ilişkilendirici. Bundan sonraki bölümlerde, kullanılan gösterim ile ilgili bilgi Ek B’de verilmektedir.

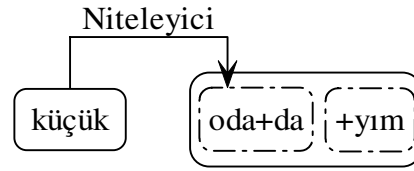
türetildiğini belirtmektedir. Dördüncü ÇK alt sözcük sınıfı olarak geçmiş zaman ortacı taşıyan, birinci çoğul kişi iyelik ve -de hal eki almış bir isimin türetilmesini belirtmektedir. Son olarak da, beşinci ÇK ilişkilendirici bir sıfat türetilmesini belirtmektedir.

2.2 Türkçe'nin Bağlılık Yapısı

Türkçe'nin türetim sistemi çok üretkendir ve bir sözcüğün uydu veya iye olarak içerisinde bulunduğu tümce yapısı ilişkileri, sözcüğün içerdiği bir veya daha fazla türemiş yapının biçimbirimsel özellikleriyle belirlenmektedir.

Bağlılıkları sadece sözcükler arasında göstermek ayrıştırma işlemi için yeterince anlamlı bilgi taşımamaktadır. Şekil 2.1 'de “küçük odadayım” tümceciği içerisindeki bağlılık gösterilmektedir. Şekildeki gösterimde sözcükler dikdörtgenler içerisinde ve bunların içerdikleri çekim kümeleri de noktalı dikdörtgenler içerisinde gösterilmektedirler. Şekilde “odadayım” sözcüğü iki ÇK'den oluşmaktadır: $\underbrace{oda+Noun+A3sg+Pnon+Loc}_{ÇK_1} \text{ } ^{TS} \underbrace{Verb+Pres+A1sg}_{ÇK_2}$. Birinci ÇK “oda” isimi ve bu isime ait biçimbirimsel özellikleri içermektedir. Bu özellikler, isimin tekil, iyelik eki almamış ve -de halinde olduğunu belirtmektedir. İkinci ÇK ise bu isimden türemiş “odada olmak” eylemini ve biçimbirimsel özelliklerini içermektedir. Eylem birinci tekil kişi eki almıştır ve şimdiki zamandadır. Örnekte “küçük” olan, “odadayım” sözcüğü değil “oda” dır. “odadayım” isimden eyleme dönüşmüş bir sözcüktür. İki sözcük arasında kurulan bağlantı “odadayım” sözcüğünün eyleme dönüşmeden önceki isim halinden kaynaklanmaktadır. Bu durum sıfatların genel olarak isimlere bağlanması kuralından kaynaklanmaktadır. Buradan yola çıkarak, ayrıştırıcının bulduğu bağlılıklar sadece uydu ve iye sözcüğü değil bu sözcüklerin uydu ve iye ÇK'lerini belirtmelidirler. Bu tümceciğe, “küçük olan nedir?” sorusunun cevabı bir sözcük değil, bir çekim kümesidir.

Şekil 2.2 “Bu okuldaki öğrencilerin en akıllısı şurada duran küçük kızdır” tümcesi üzerinde çekim kümelerini ve bunlar arasında oluşan bağlılıkları göstermektedir. Bağlılıkların yönü uydu ÇK'den iye ÇK'ye doğru gösterilmiştir. Bağlılık türleri

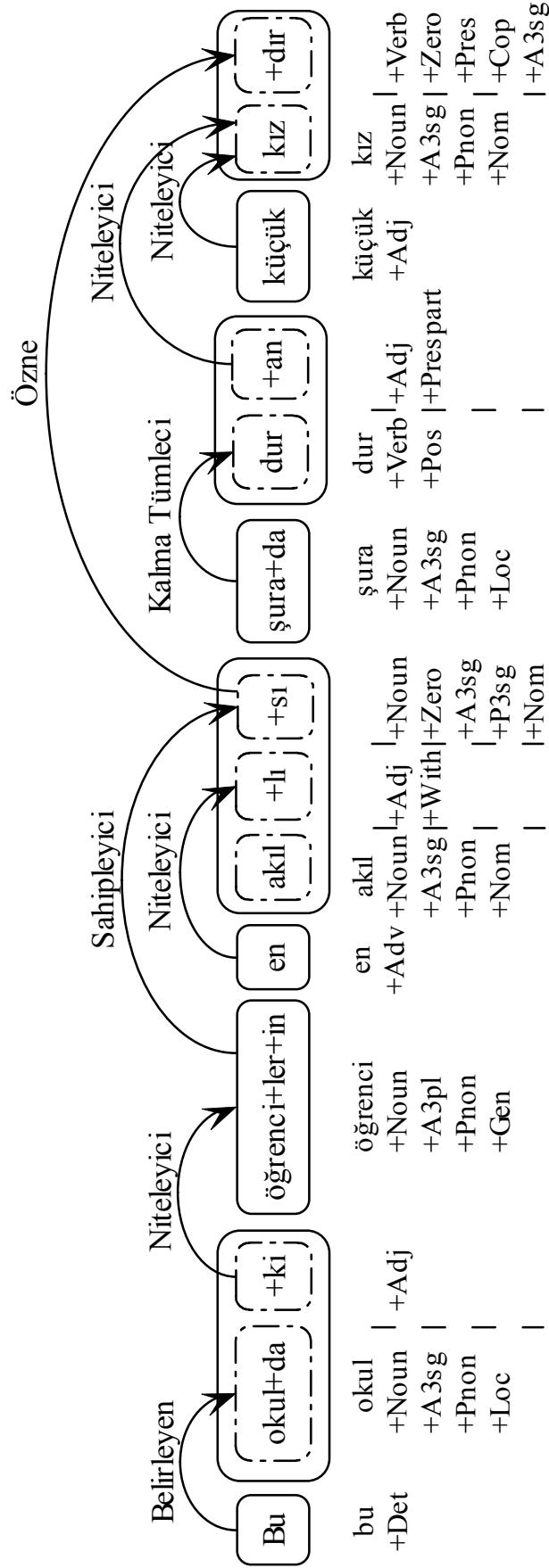

Şekil 2.1: Türkçe’de Bağlılık Yapısı

bağlılık oklarının üzerinde belirtilmektedir. Her sözcüğe ait biçimbirimsel çözümleme ilgili sözcüğün altında derlem gösterimiyle verilmiştir. Bağlılıklar uydu sözcüğün sadece son ÇK’sinden çıkmaktadırlar. Bu nedenle, şekilde bağlılık çıkmayan bazı ÇK’ler bulunmaktadır (örn., okuldaki sözcüğünün ilk ÇK’si). Bu tip ÇK’ler bağlılıklarda sadece iye olarak bulunurlar. Bu ara ÇK’lerin arkalarından gelen ÇK’ye biçimbirimsel olarak bağlı oldukları varsayılır. Ancak bu bağlılıklar özellikle belirtilmez. İye ÇK ise iye sözcüğün herhangi bir ÇK’si olabilir. Bir başka deyişle, bağlılık herhangi bir sözcüğün herhangi bir ÇK’sinde sonlanabilir. “n” adet sözcükten oluşan bir tümcede “n-1” adet bağlılık vardır (Şekilde, 9 adet sözcük arasında oluşan 8 adet bağlılık gösterilmektedir). Tümcenin bağlılık ağacının kökü olarak nitelenen sözcük herhangi başka bir sözcüğe bağlanmaz. Şekilde bu sözcük en sonda yer alan ana eylemdir (“kızdır”).

Şekilden de görülebileceği gibi bir sözcükten sadece bir bağlılık oku çıkarken, birden fazla bağlılık oku girebilmektedir. Bir diğer deyişle, her sözcüğün sadece bir iyesi vardır ancak bir iye sözcüğün birden fazla uydusu olabilir. Birden çok ÇK içeren sözcüklere gelen bağlılıklar sözcüğün farklı ÇK’lerinde sonlanabilir. Şekildeki “akıllısı” sözcüğü bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. “en” sözcüğü “akıllısı” sözcüğünün ikinci ÇK’sine (“en akıllı”) bağlıdır. “öğrencilerin” sözcüğü ise aynı sözcüğün üçüncü ÇK’sine bağlıdır (“öğrencilerin akıllısı”).

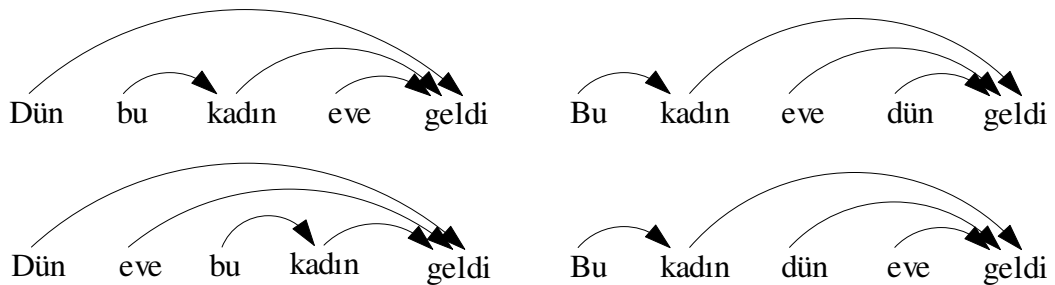
Kök sözcük dışındaki tüm sözcükler son ÇK’lerinden bir iye ÇK’ye bağlanmalıdırlar. Diğer bir anlatımla, kök sözcüğün son ÇK’si dışındaki tüm son ÇK’lerden bir bağlılık oku çıkmaktadır. Ancak bağlılık oku girmeyen (herhangi bir ÇK’nin iyesi olmayan) ÇK’ler bulunabilir. Bunlar oluşan bağlılık ağacının yaprakları veya ara düğümlerin bazı ÇK’leri olabilir. Örnek: “akıllısı” sözcüğünün ilk ÇK’si ve “bu” sözcüğü.

Det: Belirleyen, Noun: İsim, Adj: Sıfat, Adv: Belirteç, Verb: Eylem, A3sg: 3. tekil kişi eki, A3pl: 3. çoğul kişi eki, Pnon: iyelik eki yok, Loc: -de hali, Gen: sahip olma hali, Nom: yalın hali, With: -li isimden sıfat türetme eki, Zero: ek almadan türetme, Pos: olumlu, Prespart: Şimdiki zaman ortacı, Pres: Şimdiki zaman, Cop: Koşaç

Şekil 2.2: Örnek Tümce

Türkçe’de tümceler içerisindeki sözcük dizilişleri büyük çoğunlukla Özne-Nesne-Yüklem veya Nesne-Özne-Yüklem kalıplarına uymasına rağmen, öğelerin anlatılmak istenen içeriğe ve vurguya bağlı olarak tümce içerisinde serbestçe yer değiştirebildikleri görülmektedir. Bunun nedeni, Türkçe’de tümcenin öğelerinin, tümce içindeki konumlarıyla değil; aldıkları eklerle (özne ve belirtisiz nesne ek almaz) belirlenmesidir. İngilizce “*Wash me*” tümcesinde sözcüklerin yeri değiştirildiğinde (*Me wash*) tümcenin anlamının tamamen kaybolmasına rağmen, aynı tümcenin Türkçe karşılığında (“*Beni yıka*” ve “*Yıka beni*”) hiçbir anlam kaybı olmamaktadır. Bağlılık yapısına bakıldığında, her zaman olmasa da ağırlıklı olarak sağa bağımlı türde oldukları görülmektedir. Bunun nedeni ise Türkçe’de kurallı tümcelerde yüklem tümce sonunda bulunmasıdır. Şekil 2.3’de kurallı bir tümcede öğelerin tümce içerisinde serbestçe yer değiştirmelerine bir örnek gösterilmektedir. Görüldüğü gibi tümce devrik hale getirilmediği sürece bağlılıklar sağa bağımlı olmaya devam etmektedirler. Ancak tümce içerisinde serbestçe yer değiştiren parçaların sözcükler değil öğeler olduğunu belirtmekte fayda vardır. Örnekte de görülebileceği gibi “bu kadın” tamlamasında “bu” işaret sıfatı her zaman “kadın” sözcüğünden bir önceki konumda bulunmalıdır.

Şekil 2.3: Öğelerin Serbestçe Yer Değiştirmesi

2.3 Derlem

Bu çalışmada sınama verisi olarak bağlılık grameri yapısına uygun olarak hazırlanmış ODTÜ-Sabancı Ağaç Yapılı Derlemi (Ofłazer ve diğ., 2003; Atalay ve diğ., 2003) kullanılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, bu ağaç yapılı derlem tez içerisinde kısaca “*derlem*” olarak anılacaktır. Derlem sekiz farklı türdeki yazılardan derlenmiş

5635 tümce içermektedir. Bu tümcelerdeki sözcükler, öncelikle biçimbirimsel çözümleyiciden geçirilmiş ve daha sonra farklı biçimbirimsel çözümler arasında belirsizlik giderme işlemleri insan tarafından yapılmıştır. Derlemde bağılıklar, önceki bölümde anlatıldığı gibi ÇK'ler arasında kurulmuştur. Bağılıklar, uydu sözcüğün son ÇK'sinden başlayarak iye sözcüğün herhangi bir ÇK'sinde sonlanmaktadır. Derlem, noktalama işaretleri hariç 43572 adet sözcük içermektedir³.

Türkçe genelde ve özellikle yazım dilinde sağa bağımlı bir dil olarak nitelendirilebilir. Nitekim kullandığımız derlemdeki bağılıkların %95'i bu tür bağılıklardan oluşmaktadır. Türkçe'de bir sözcüğe ait biçimbirimsel özellikler büyük çoğunlukla o sözcüğün içerisinde bir çekim eki olarak yer almaktadırlar. Ancak bazı ekler ("de, mi, ki"⁴) sözcüğe ait biçimbirimsel özellik taşımalarına rağmen sözcükten sonra ve sözcükten ayrı olarak yazılırlar ve derlemde kendilerinden önce gelen iye sözcüğe bağlanarak sola bağımlı türde bağılıklar yaratırlar. Bu bağılıklar bir önışlemci yazılarak rahatlıkla bulunabilir. Bu işlemin sonucunda sağa bağımlı kuralına uymayan bağılıkların oranı %5'den %3'e inmektedir. Herhangi bir iye sözcüğe bağlanmamış noktalama işaretleri gözardı edildiğinde, Türkçe derlemdeki bağılıkların %2,5'nin başka bir bağıllığı kestiği ve bunlardan kaynaklanarak tümcelerin %7,2'sinin kesişen bağılıklardan oluştuğu saptanmaktadır.⁵

Şekil 2.4'de, Şekil 2.2'deki örnek tümcenin Türkçe derlemde kullanılan XML biçiminde gösterimi verilmektedir. Bu gösterimde tümceler <S><\S>, sözcükler ise <W><\W> etiketleri arasında gösterilir. Her sözcük IX, LEM, MORPH, IG ve REL olmak üzere beş farklı etiket barındırır. Bu etiketlerin anlamları şöyledir:

1. IX: Sözcüğün tümce içerisindeki sıra numarası,
2. LEM: Sözcüğün Türkçe bir sözlükte nasıl geçeceği⁶,
3. MORPH: Biçimbirimsel temsil⁶,

³Noktalama işaretleri katıldığında bu sayı 58K mertebesindedir.

⁴"de, mi, ki" ekleri ve bu eklerin farklı görünüm şekilleri; "de/da", "mi" soru ekinin kişi ve zaman ekleri almış tüm çeşitleri ve "ki"

⁵Ancak bu cümleler incelendiğinde, oluşan kesişmelerin büyük çoğunlukla derlemdeki birden çok ÇK içeren eylemlere doğru yapılan bağıllık hatalarından kaynaklandığı görülmektedir.

⁶Derlemin şu anki sürümünde bu alan boştur.

4. IG: Biçimbirimsel çözümleme (gövdesi, ÇK yapısı ve biçimbirimsel özellikleri),
5. REL: Sahip ÇK'nin sıra numarası ve bağıllık türü.

“REL” etiketi, iye ÇK'nin birbirinden virgül ile ayrılan iki tam sayıdan oluşan sıra numarası ve bir bağıllık türü ile ifade edilir. Sayılardan birincisi sahip sözcüğün sıra numarası, ikincisi ise bağlanılacak olan sahip ÇK'nin sahip sözcük içerisindeki sıra numarasını belirtmektedir. Örneğin IX=“4” nolu sözcüğün REL=“[5,2,(MODIFIER)]” etiketi bu sözcüğün 5 numaralı sözcüğün ikinci ÇK'sine bağlanacağı anlamına gelmektedir. Örnekten de görüldüğü üzere, derlemde tümcelerin bağıllık ağacının kökü olarak genelde en sondaki noktalama işareti alınmıştır. Tümcenin ana eylemi bu noktalama işaretine “SENTENCE” bağıllık türü ile bağlanır.

Derlem, 23 adet⁷ farklı türde bağıllık içermektedir. Tablo B.3'de listesi ve kısa açıklamaları verilen bu bağıllıklar ile ilgili ayrıntılı açıklamalar ve örnekler derlem kullanma kılavuzundan (Say, 2004) incelenebilir.

2.4 Derlem Üzerindeki İyileştirmeler

Biçimbirimsel belirsizlik giderimi ve tümce bağıllık çözümlemesi, insanlar tarafından yapılmış olan ODTÜ-Sabancı ağaç yapılı derlemi, diğer birçok derlem gibi hatalar içermektedir. Birden çok kişi tarafından hazırlanan bu derlemlerin hatasız hale getirilmesi de, en az hazırlanması kadar emek yoğun ve uzun bir iş olabilmektedir. Türkçe ağaç yapılı derlemi ilk olarak 2004 yılında kullanıma sunulmuş (Say, 2004) ve diğer araştırmacılar (Eryiğit ve Oflazer, 2006; Buchholz ve Marsi, 2006; Çakıcı, 2005) derlem üzerinde incelemelere bu tarihten sonra başlamışlardır. Bu tez çalışmasında bu derlemin iyileştirilmesi için yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu bölümde, derlemin ilk halinden Conll-X ortak çalışmasında kullanılan sürümüne kadar geçen evrede yapılan iyileştirme çalışmalarının kısa bir özeti verilecektir. Derlem ile ilgili düzeltmeler ve bulunan hatalar birçok araştırmacı tarafından tarafımıza

⁷Derlem üzerinde yapılan iyileştirmelerden önce bu sayı 24'tür. Derlemin ilk sürümünde bulunan “R.SENTENCE” bağıllık türü (bu türde sadece 4 adet bağıllık bulunmakta idi) değiştirilmiş ve “SENTENCE” bağıllık türüne dönüştürülmüştür.

```

<?xml version="1.0" encoding="windows-1254" ?>
<Set sentences="1">
  <S No="1">
    <W IX="1" LEM="" MORPH="" IG="[(1,"bu+Det")]"
      REL="[2,1,(DETERMINER)]">Bu</W>
    <W IX="2" LEM="" MORPH=""
      IG="[(1,"okul+Noun+A3sg+Pnon+Loc")(2,"Adj+Rel")]"
      REL="[3,1,(MODIFIER)]">okuldaki</W>
    <W IX="3" LEM="" MORPH=""
      IG="[(1,"öğrenci+Noun+A3pl+Pnon+Gen")]"
      REL="[5,3,(POSSESSOR)]">öğrencilerin</W>
    <W IX="4" LEM="" MORPH="" IG="[(1,"en+Adv")]"
      REL="[5,2,(MODIFIER)]">en</W>
    <W IX="5" LEM="" MORPH=""
      IG="[(1,"akıl+Noun+A3sg+Pnon+Nom")(2,"Adj+With")
      (3,"Noun+Zero+A3sg+P3sg+Nom")]"
      REL="[9,2,(SUBJECT)]">akıllısı</W>
    <W IX="6" LEM="" MORPH=""
      IG="[(1,"şura+Noun+A3sg+Pnon+Loc")]"
      REL="[7,1,(LOCATIVE.ADJUNCT)]">şurada</W>
    <W IX="7" LEM="" MORPH=""
      IG="[(1,"dur+Verb+Pos")(2,"Adj+PresPart")]"
      REL="[9,1,(MODIFIER)]">duran</W>
    <W IX="8" LEM="" MORPH="" IG="[(1,"küçük+Adj")]"
      REL="[9,1,(MODIFIER)]">küçük</W>
    <W IX="9" LEM="" MORPH=""
      IG="[(1,"kız+Noun+A3sg+Pnon+Nom")
      (2,"Verb+Zero+Pres+Cop+A3sg")]"
      REL="[10,1,(SENTENCE)]">kızıdır</W>
    <W IX="10" LEM="" MORPH="" IG="[(1,".+Punc")]"
      REL="[,( )]">.</W>
  </S>
</Set>

```

Şekil 2.4: Türkçe Derlem Veri Biçimi (XML)

halen bildirilmektedir. Ancak düzeltmelerin tek tek kontrol edilerek ve genel bütünlüğü bozmaması açısından derlemi oluşturan araştırmacılar ile ortak kararlar doğrultusunda yapılması gerektiğinden, bu işlem oldukça zahmetli ve zaman alıcıdır. Buna ek olarak, derlem şu anda birçok araştırmacı tarafından kullanımda olduğundan, düzeltmelerin sürekli değil, toplu halde ve yeni sürümler oluşturacak şekilde yapılması gerekmektedir.

Derlemdeki hatalar basit ve karmaşık olmak üzere iki ana sınıfa ayrılabilirler. Basit hatalar genelde küçük program parçacıkları ile tespit edilebilen ve düzeltilmeleri diğerlerine oranla daha kolay olan hatalardır. Bunlara örnek olarak, biçimbirimsel etiketlerde veya bağılılık türü etiketlerinde yapılan yazım hataları, büyük küçük

harf hataları, var olmayan sıra numarasındaki bir sözcüğe bağlanma hataları, dairesel bağılıklara yol açan hatalar⁸ gösterilebilir. Karmaşık hatalar ise ancak hata incelemesi sırasında tümcelerın tek tek incelenmesi sonucunda ortaya çıkan ve düzeltilebilmeleri için tümcenin tümünün yeniden incelenip ayrıştırılmasını gerektiren hatalardır. Bunlara örnek olarak, sözcüklerin belirsizlik giderme işlemi sırasında yanlış biçimbirimsel çözümlemenin seçilmiş olması, aynı türde bağılıklara farklı tümcelerde farklı bağılık türleri atanması (derlemi ayrıştıran kişiler arasında standardın sağlanamaması) gösterilebilir. Bu tür hataların düzeltilebilmesi için derlemin hazırlanış mantığını çok iyi kavramış uzmanlara gereksinim vardır.

Derlemde şu ana kadar yapılmış olan düzeltmeler aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir. Yapılan değişikliklerin bazıları ile ilgili ek açıklamalar Ek C’de verilmektedir.

- Bağılık türü etiketlerinde yapılan imla hatalarının düzeltilmesi,
- Biçimbirimsel etiketlerde yapılan imla hatalarının düzeltilmesi,
- Var olmayan sıra numaralarına yapılan bağılıkların düzeltilmesi,
- Dairesel bağılıklara neden olan hataların düzeltilmesi,
- Biçimbirimsel belirsizlik giderimi yanlış yapılmış sözcüklerin ve bunlara bağılı bağılıkların düzeltilmesi⁹,
- Yanlış bağılıkların düzeltilmesi⁹,
- “bir” sözcüğünün biçimbirimsel çözümlemesine ve bağılık türüne dair uyumluluğun sağlanması,
- “var” ve “yok” sözcüğünün biçimbirimsel belirsizlik giderimindeki uyumsuzluğun düzeltilmesi,
- Noktalama işaretleri ile ilgili hataların bir kısmının düzeltilmesi,
- R.SENTENCE bağılık türünün kaldırılması.

⁸Bu tür hatalar bulunmaları kolay ancak düzeltilmeleri zor hatalardır. Bu nedenle karmaşık hata olarak da nitelendirilebilirler.

⁹ Bu sınıftaki hataların tümü değil ancak hata incelemeleri sırasında rastlananları düzeltilebilmiştir.

Derlemde sayıca çok fazla olan noktalama işaretlerinin nasıl bağlandığı ve bu bağılıkların ayrıştırma sırasında nasıl işleme alındığı ayrıştırma başarımını önemli ölçüde etkileyen bir konudur. Ancak, diğer birçok derlemde olduğu gibi Türkçe derlemde de noktalama işaretlerinin bağlanmasında büyük ölçüde uyumsuzluklar görülmektedir. Çalışma kapsamında bunların bir kısmı giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bu konuda yapılan hataların tümünün giderilebilmesi için tüm derlem gözden geçirilmelidir.

Derlem, 2006 yılında Bölüm 4.8’de ayrıntıları verilen Conll-X ortak çalıştayında kullanılmak üzere ayrı bir biçime dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm sırasında yeni bulunan hatalar düzeltilirken, bunlara ek olarak ortak çalışma sırasında kullanılan tüm derlemler arasında uyumluluğu sağlamak üzere (noktalama işaretleri ile ilgili olarak), derlem bağılık yapısında önemli bir değişiklik yapılmıştır. Derlem içi uyumlulukta sorunlara yol açan bu değişimin ayrıntıları Bölüm 4.8’de anlatılmaktadır. Ancak ileriki dönemlerde derlemin Conll-X versiyonu üzerinde derlem içi uyumluluğu yeniden sağlamak üzere güncelleme yapılması gerekecektir.

Tüm bunlara ek olarak, Türkçe ağaç yapılı derlem, diğer diller için hazırlanmış derlemlere oranla halen küçük boyutlu derlem sayılmaktadır. Bu nedenle, derlem boyutunun büyütülmesi ve çeşitliliğin artırılması gerekmektedir. Bu tür çalışmalar uzun yıllar gerektirmekte ve konusunda uzman olan kişilerce ortak projeler¹⁰ kapsamında yapılması gerekmektedir.

Şu an için, Türkçe derlemin yukarıdaki düzeltmeler yapılmış halde iki yeni sürümü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi derlemin ilk sürümünün yukarıdaki hatalardan ayıklanmış hali, ikincisi ise noktalama işaretleri ile ilgili dönüşüm uygulanmış Conll-X sürümüdür. Tez içerisinde, Bölüm 4.8’a kadar olan bölümde birinci sürüm kullanılmıştır.

¹⁰Derlem geliştirilmesi üzerinde çok çalışılan ve tartışılan konulardan biridir. Konuyla ilgili konferanslar düzenlenmektedir. Bunlardan önemli iki tanesi “International Treebanks and Linguistic Theories Conference” ve “International Conference on Language Resources and Evaluation”dir.

3. TÜRKÇE’NİN BAĞLILIK AYRIŞTIRMASI

Bu bölümde, bu tez çalışmasıyla ortaya konan yenilikler ve katkılar tanıtılacaktır. Giriş bölümünde de değinildiği gibi veri güdümlü bir ayrıştırıcı üç bileşenden oluşmaktadır: ayrıştırma algoritması, ayrıştırma modeli ve öğrenme modeli. Bu bölümde, yapılan incelemeler sonucunda, farklı ayrıştırıcıların Türkçe’ye uygun görülen bileşenleri bir araya getirilerek, iki farklı veri güdümlü ayrıştırıcı oluşturulmuştur. Bunlar, koşullu olasılık tabanlı modele dayalı istatistiksel bir ayrıştırıcı (Olasılık Tabanlı Ayrıştırıcı olarak anılacaktır) ve ayırdedici öğrenmeye dayalı sınıflandırıcı tabanlı bir ayrıştırıcıdır (Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı olarak anılacaktır). Oluşturulan ayrıştırıcıların yapısı ve bileşenleri ile ilgili ayrıntılı bilgi ilgili kısımlarda verilecektir. Bu ayrıştırıcılara ek olarak, başarımlara bir alt sınır oluşturmak üzere üç farklı temel ayrıştırıcı geliştirilmiştir. Bunlar iki basit ayrıştırıcı ve bir kural tabanlı ayrıştırıcıdır. Bu bölümde, oluşturulan ayrıştırıcılar kullanılarak Türkçe’ye özgü geliştirdiğimiz farklı tasarım modellerinin veri güdümlü ayrıştırıcılardaki etkisi incelenmiştir. Yapılan çalışmalar, biçimbirimsel yapının, biçimbirimsel olarak çok zengin olan Türkçe’nin tümce içi ilişkilerini bulmada önemli etkisi olduğunu göstermektedir. Bu bölümde sağlanan bilimsel katkı, Türk dilinin bağlılık çözümlemesinde en yüksek başarıyı elde etmek için gerçekleştirdiğimiz modelleme biçimidir. Bu modelleme, ayrıştırmada ana birim olarak sözcükler yerine çekim kümelerinin kullanılmasına dayalıdır. Ayrıca, biçimbirimsel özelliklerin kullanılmasının Türkçe’nin ayrıştırılmasında vazgeçilemez bir yere sahip olduğu gösterilmiştir. Aşağıdaki bölümlerde, geliştirilen

- Temel ayrıştırıcılar,
- Olasılık tabanlı ayrıştırıcı,
- Sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı

ve farklı tasarım modelleri tanıtılmaktadır.

3.1 Temel Ayırıştırıcılar

Geliştirdiğimiz modellerin başarımlarına bir temel oluşturmak üzere üç temel ayırıştırıcı geliştirilmiştir. Geliştirilecek herhangi bir modelin başarılı sayılabilmesi için en azından bu temel ayırıştırıcıların başarımlarını aşması gerekmektedir.

Temel Ayırıştırıcı 1: Bu ayırıştırıcıda, her sözcük (son *ÇK*'sinden) sağındaki sözcüğün ilk *ÇK*'sine bağlanır.

Temel Ayırıştırıcı 2: Bu ayırıştırıcıda, her sözcük (son *ÇK*'sinden) sağındaki sözcüğün son *ÇK*'sine bağlanır. Tek *ÇK*'den oluşan iye sözcükler için Temel Ayırıştırıcı 1 ve 2 aynı şekilde davranırlar. Bu iki ayırıştırıcıda, tümcenin en sonunda yer alan noktalama işareti, oluşacak ayırıştırma ağacının kökü olarak kabul edilir ve hiçbir yere bağlanmaz.

Temel Ayırıştırıcı 3: Kural tabanlı gerekirci bir ayırıştırıcıdır.

Veri güdümlü yaklaşımları tanıtırken kullanılan yöntemle benzer bir tanıtım yapmak istenirse, kural tabanlı ayırıştırıcı şu üç yöntemin birleşimi olarak gösterilebilir:

1. Gerekirci ayırıştırma algoritması (Ofłazer, 2003; Nivre, 2003),
2. Kural tabanlı ayırıştırma modeli (Eryiğit ve diğ., 2006a),
3. İnsan tarafından oluşturulmuş kurallar.

Bu ayırıştırıcıda, ayırıştırma algoritması olarak Nivre (2006b)'nin gerekirci algoritması sadece sağa bağımlı türde bağılılıkları işlemek üzere geliştirilerek kullanılmıştır. Ayırıştırma birimi olarak sözcükler kullanılmaktadır. Bu algoritma basit *ötele indirge* algoritmasının bir çeşididir. Bu tür algoritmalar genelde tümceyi soldan sağa doğru, iki farklı veri yapısından faydalanarak ayırıştırırlar:

- İşlenmekte olan sözcüklerin tutulduğu yığın yapısı
- İşlenmek üzere bekleyen sözcüklerin tutulduğu kuyruk yapısı

Sadece sağa bağımlı türde bağılılıkları bulmak üzere geliştirilen algoritmanın işleyişi aşağıdaki gibidir (i = yığının en üstünde duran sözcüğün sıra numarası, j = kuyrukta bekleyen sıradaki sözcüğün sıra numarası):

```

Kuyrukta bekleyen sözcük olduğu sürece tekrarla{
    eğer Yığın boş ise
        Ötele(Yığın)
    değil ise
        hareket = Ayırıştırma_Modeli(i, j)
        eğer hareket == Ötele ise
            Ötele(Yığın)
        eğer hareket ==  $U \rightarrow I$  ise
            Bağlılık_Kur( $i \rightarrow j$ )
            Çek(Yığın)
}

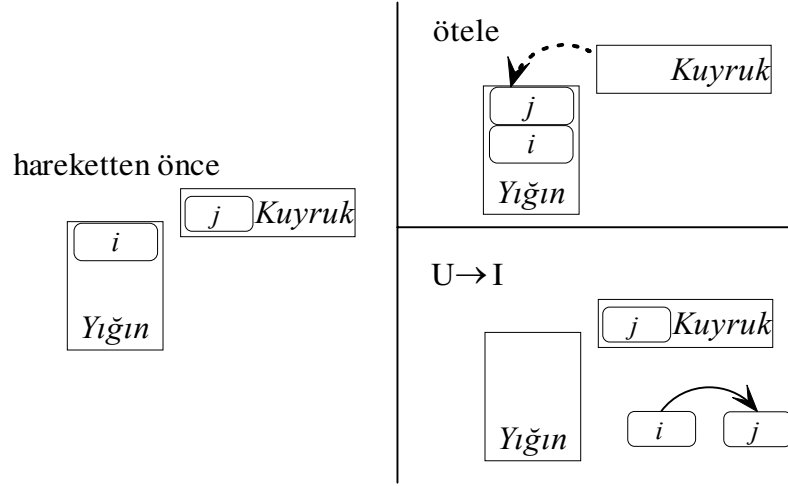
```

Algoritma sadece kesişmeyen bağılıkları bulmaya yöneliktir. Ayırıştırıcı her adımında iki farklı hareketten (Ötele, $U \rightarrow I$) birini gerçekleştirir (Hareketler sonrasında yığının ve kuyruğun durumu Şekil 3.1’de gösterilmiştir). Ayırıştırıcının bir sonraki hareketinin ne olacağına, ayırıştırma modeli “i” ve “j” sıra numaralı elemanların görünüm bilgisi içermeyen özelliklerine bakarak, önceden insan tarafından hazırlanmış kuralları¹ kullanarak karar verir. “Ötele”me işleminde kuyrukta bekleyen eleman yığına itilir. Bu işlem yığının boş olduğu durumlarda veya “i” ve “j” sıra numaralı elemanlar arasında herhangi bir bağılık kurulamadığı durumlarda gerçekleşir. “ $U \rightarrow I$ ” işlemi “i” sıra numaralı eleman ile tümce içerisinde sağ tarafında yer alan “j” numaralı eleman arasında uydu-iye ilişkisi olduğu durumlarda gerçekleşir. Ayırıştırma sonunda yığında noktalama işareti olmayan ve bağlantısı yapılmamış bir sözcük kalırsa, bu sözcük tümcenin en son sözcüğünün son ÇK’sine bağlanır.

3.2 Olasılık Tabanlı Ayırıştırıcı

Bu bölümde Türkçe’nin veri güdümlü bağılık çözümlemesi ile ilgili yapılan ilk incelemeler sunulmaktadır. İlk olarak, geliştirilen olasılık tabanlı ayırıştırıcının

¹İleriki bölümlerde, derlemin tümü üzerinde (sola bağımlı türde bağılıkları da kapsayacak şekilde) çalışan daha gelişmiş bir kural tabanlı ayırıştırıcı tanıtılacaktır. Bu ayırıştırıcının kullandığı kurallar burada kullanılan kuralları da kapsayacak şekilde Ek A’da verilmektedir.

Şekil 3.1: Ayırıştırma Algoritması

mimarisi ve ayırıştırma birimlerinin gösterimleri tanıtılmaktadır. Daha sonra oluşturulan modeller verilerek elde edilen sonuçlar yorumlanmaktadır.

3.2.1 Mimari

Veri güdümlü bir bağıllık ayırıştırıcısı olan olasılık tabanlı ayırıştırıcı üç farklı teknik birleştirilerek oluşturulmuştur:

1. Bağıllık grafiğini oluşturmak için kullanılan dinamik bir ayırıştırma algoritması (Uchimoto ve diğ., 1999; Sekine ve diğ., 2000)
2. Çözümlemeleri değerlendirmek üzere kullanılan *koşullu olasılık tabanlı* ayırıştırma modeli (Collins, 1996)
3. Olasılık modeli ile ilgili çıkarım yapmak üzere kullanılan *en büyük olabilirlik kestirimi*^x (Collins, 1996; Chung ve Rim, 2004)

Olasılık tabanlı modelin amacı olası her bağıllığa eğitim kümesi içerisinde yeralan benzer bağıllıkların görülme sıklığından yola çıkarak bir olasılık değeri atamaktır. Bir diğer deyişle, birimler arasındaki ikili bağıllık olasılıklarını hesaplamaktır. Bundan sonra, ayırıştırma algoritmasının amacı ise bu olasılıkları kullanarak arama uzayı içerisindeki en olası bağıllık ağacını (T^*) bulmaktır. Denklem 3.1 koşullu olasılık tabanlı ayırıştırma yaklaşımının denklemini vermektedir. Bu denklemde S , n adet

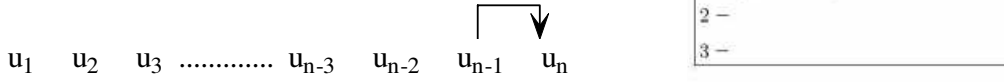
birimin sıralanmasıyla oluşan tümcedir. $u_{H(i)}$, uydu u_i biriminin bağlandığı iye birimi ifade etmektedir. T ise $bag(u_i, u_{H(i)})$ uydu-iyelik ilişkilerini içeren olası tüm bağıllık ağaçlarını ifade etmektedir.

$$\begin{aligned} T^* &= \operatorname{argmax}_T P(T|S) \\ &= \operatorname{argmax}_T \prod_{i=1}^{n-1} P(bag(u_i, u_{H(i)}) | S) \end{aligned} \quad (3.1)$$

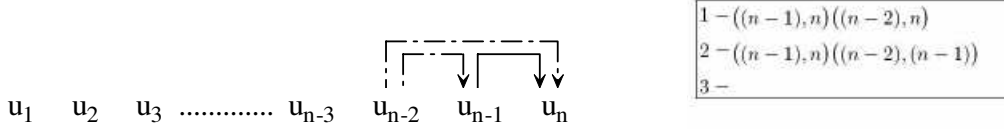
Türkçe derlemdeki bağıllıkların %95'inin sağa bağımlı türde bağıllıklar olmasından yola çıkarak, bu ayrıştırıcıda ayrıştırma algoritması olarak Sekine ve diğ. (2000)'nin geriye doğru demetli arama algoritması seçilmiştir. Algoritma Türkçe'nin biçimbirimsel yapısına uygun hale getirilerek gerçekleştirilmiştir. İlk olarak sağa bağımlı türde bir dil olan Japonca için geliştirilen bu algoritma, tümceyi sondan başlayarak başa doğru ayrıştırır. Algoritma her adımında üzerinde bulunduğu birimi, tümce içerisinde bu birimin sağ tarafında yer alan birimlerden birine bağlamaya çalışır. Bu işlem sırasında, ayrıştırması kısmen yapılmış tümce üzerinde, en olası d adet kısmi ayrıştırmayı bir demet içerisinde tutar. Her adımda, ortaya çıkan yeni ayrıştırmalar içerisinde demettekilerden daha yüksek olasılıklı olanları, demette yer alan daha düşük olasılıklı ayrıştırmaların en az olası olanının yerine geçirir. Algoritma, kesişmeyen bağıllık ilkesini benimsemektedir. Bu nedenle, uydu birimlerin bağlanacakları iye birimler seçilirken yeni kurulan bağıllıkların daha önceden oluşmuş kısmi bağıllıklarla çakışmamasına dikkat edilir.

Şekil 3.2'de n adet birimden oluşan bir S dizisi için ayrıştırmanın ilk üç adımı gösterilmiştir. Örnekte demet boyutu 3 olarak alınmıştır (Ayrıştırıcı her adımda üç adet en yüksek olasılıklı yapının kaydını tutacaktır) ve demet içindeki kayıtlar dikdörtgen içerisinde gösterilmiştir. İlk adımda ayrıştırıcı $(n - 1)$. sıradaki birimi doğrudan n . birime bağlar. Sağ tarafta yer alan başka birim olmadığından dolayı ayrıştırıcının yapabileceği tek hareket budur. Demet boş olduğundan ötürü, bu yapı doğrudan demete kaydedilir. İkinci adımda ise, ayrıştırıcı birinci adımda oluşmuş yapıdan yola çıkarak iki farklı işlem yapabilir. Bunlar $(n - 2)$. birimi n . veya $(n - 1)$. birime bağlamaktır (Şekilde noktalı çizgiler ile belirtilmiştir). Oluşan bu iki yeni yapı, bağıllık olasılıkları hesaplanarak demete girerler. Üçüncü adımda ayrıştırıcının elinde kısmi

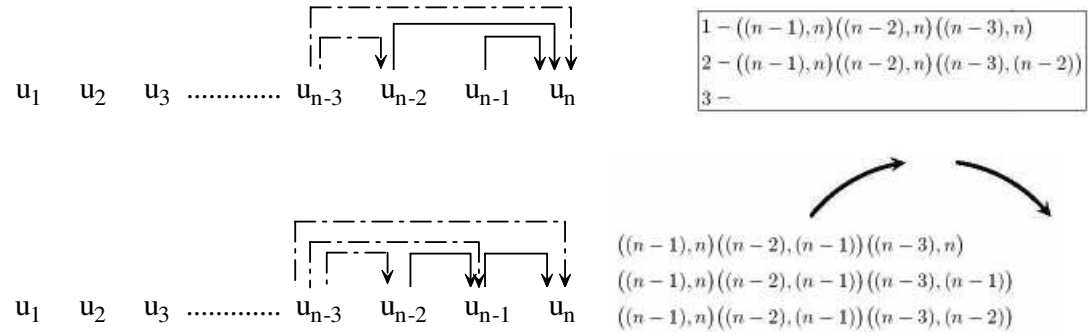
1.adım

2.adım

3.adım

Şekil 3.2: Geriye Doğru Demetli Arama Örneği

olarak oluşmuş iki farklı yapı yer almaktadır. Ayırıştırıcı her ikisi için de olası yeni bağılıkları oluşturmali ve en yüksek olasılıklı olanlarını demette tutmalıdır. Bir önceki adımda oluşmuş birinci kısmi yapı $((n-1), n) ((n-2), n)$ ele alındığında, $(n-3)$. birimin bağlanabileceği sadece iki olası birim vardır. Bunlar n . ve $(n-2)$. birimlerdir (Şekilde, 3. adımın ilk satırında noktalı çizgiler ile belirtilmişlerdir). $(n-1)$. birim, kesişmeyen bağıllık ilkesine aykırı düşeceğinden² iye sözcük olma adayları arasına alınmaz. Yeni oluşan bu iki yapı, $((n-1), n) ((n-2), n) ((n-3), n)$ ve $((n-1), n) ((n-2), n) ((n-3), (n-2))$, demete kaydedilir. Sıra ikinci adımda oluşan ikinci kısmi yapıyı, $(n-1, n)(n-2, n-1)$, işlemektedir. Bu durumda $(n-3)$. birim sağ tarafında yer alan her üç birime de bağlanabilir (Şekilde, 3. adım ikinci satır). Yeni oluşan bu üç yeni bağıllık yapısının demete girebilmesi için, eğer varsa demette daha düşük olasılıklı olan yapıların çıkarılması gerekmektedir.

² $((n-1), n) ((n-2), n)$ bağıllığı ile çakışıklık yaratması nedeniyle.

Geriye doğru demetli arama algoritması kısmi olarak oluşturduğu yapıların olasılıklarını hesaplamak için Denklem 3.1'deki eşitliği kullanır. Bu denklemdeki $P(bag(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}) | S)$ ile belirtilen ikili bağıllık olasılıklarının hesaplanması ise Denklem 3.2'de gösterilmektedir. Bu yaklaşım, Collins (1996)'in olasılık tabanlı modelinin değiştirilmiş bir çeşidi olan Chung ve Rim (2004)'in yaklaşımıdır.³ Yaklaşım, birbirlerine bağlanan birimler arasındaki uzaklığın, bağıllık olasılığının hesaplanmasında önemli bir etkisi olduğu fikrine dayanmaktadır.

$$P(bag(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}) | S) \approx P(ilk(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}) | \Phi_i, \Phi_{\mathcal{H}(i)}) \cdot P(u_i' \text{nin } uzak(i, H(i)) \text{ uzağa bağlanması} | \Phi_i) \quad (3.2)$$

Denklem 3.2'de $P(bag(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}) | S)$ uydu u_i 'nin bir $u_{\mathcal{H}(i)}$ iye birimine bağlanma olasılığıdır ve iki diğer olasılığın hesaplanması ile bulunur:

- $P(ilk(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}) | \Phi_i, \Phi_{\mathcal{H}(i)})$: Benzer bir bağıllığın benzer bir bağlam içerisinde görülme olasılığıdır. Φ_i, u_i uydu birim etrafındaki bağlam bilgisini ve $\Phi_{\mathcal{H}(i)}, u_{\mathcal{H}(i)}$ iye birim etrafındaki bağlam bilgisini belirtmektedir.
- $P(u_i' \text{nin } uzak(i, H(i)) \text{ uzağa bağlanması} | \Phi_i)$: Uydu birimin benzer bağlamda benzer uzaklıktaki herhangi bir iye birime bağlanma olasılığıdır. Uydu ve iye birim arasındaki uzaklık bir uzaklık fonksiyonu kullanılarak hesaplanır.

Bu tür modellerin en büyük sorunlarından biri, bir derlem üzerinde eğitime gereksinim duymalarıdır. Eğitim verisi ne kadar büyük olursa, sınama verisinde karşılaşılan verilerin daha önceden görülme olasılığı da o kadar artacaktır. Her koşulda, dilin tümünü örnekleyen bir eğitim verisi oluşturmak çok zordur. Bu nedenle, bu tür modellerde seyrek veri sorunuyla karşılaşmaktadır. Seyrek veri sorunu gerekli olasılıkların hesaplanması için yeterli veriye sahip olunmaması durumudur. Özellikle Türkçe derlem gibi küçük boyutlu derlemlerde bu soruna daha da sık rastlanmaktadır. Seyrek veri sorununun aşılabilmesi için farklı *düzleştirme algoritmaları*^x uygulanmaktadır.

³Chung ve Rim (2004)'in Korece için oluşturduğu bu yaklaşımın, Türkçe'nin çözümlemesinde de Collins (1996)'in modeline göre daha yüksek başarımlar verdiği gözlemlenmiştir.

Bu ayrıştırıcıda, düzleştirme algoritması olarak Collins (1996)'in çalışmasında kullanılan *düşürerek düzleştirme*⁴ algoritmasına benzer bir algoritma kullanılmıştır. Denklem 3.2, iye ve uydu birimin bağlam bilgilerinin hepsinin birden, bir seferde kaldırılması ile elde edilen olasılık değerleri ile *aradeğerlenerek*⁵ hesaplanmıştır.⁴ Buna göre, asıl yürütmeler sırasında,

- $P(ilk(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}) | \Phi_i, \Phi_{\mathcal{H}(i)})$ düzleştirilmiş olasılığı derlemden çıkarılmış iki düzleştirilmemiş olasılık aradeğerlenerek hesaplanmıştır: $P_1(ilk(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}) | \Phi_i, \Phi_{\mathcal{H}(i)})$ ve $P_2(ilk(u_i, u_{\mathcal{H}(i)}))$.
- $P(u_i'$ 'nin $uzk(i, H(i))$ uzağa bağlanması $| \Phi_i$) olasılığı da benzer şekilde $P_1(u_i'$ 'nin $uzk(i, H(i))$ uzağa bağlanması $| \Phi_i$) ve $P_2(u_i'$ 'nin $uzk(i, H(i))$ uzağa bağlanması) olasılıklarının aradeğerlenmesi ile hesaplanmıştır.

Eğer bu aradeğerlendirmeden sonra bile olasılık değeri sıfır çıkıyorsa o zaman olasılık değeri olarak sıfıra yakın çok küçük bir değer atanmıştır.

Olasılık değerleri eğitim verisi üzerinde en büyük olabilirlik kestirimi yapılarak hesaplanır. Yukarıdaki düzleştirilmemiş olasılıklar, derlemde benzer bağılıkların görülme sıklığının *düzgelenmiş*⁵ değerleri hesaplanarak bulunur. Örneğin $P(ilk(u_i, u_j))$ olasılığı şu şekilde hesaplanır:

a ve b gösterimlerine sahip iki birimin birbirlerine uydu-ıye ilişkisi ile bağlanma sıklığı $F(a, b)$ ile gösterilirse, $F(a, b)$ Denklem 3.3'de gösterildiği gibi a ve b 'nin birbirlerine bağlanma (R) sayısının, a ve b 'nin aynı tümce içerisinde görülme sayısına⁵ bölünmesi ile kestirilir.

$$F(a, b) = \frac{C(R, a, b)}{C(a, b)} \quad (3.3)$$

⁴Araştırmalar sırasında, bağlam bilgisini teker teker azaltmak veya çekim özelliklerini azaltmak gibi birçok farklı düşürerek düzleştirme modeli denenmiştir. Deneyler sonucunda, burada tanıtılan modelin en yüksek başarımlı sağladığı gözlemlenmiştir.

⁵ a ve b tek bir tümce içerisinde birden fazla kez görülebilirler. Örneğin $S=(a \ b \ b)$ olması durumunda, o tümce için $C(a, b) = C(b, a) = 2$ 'dir.

Buradan yola çıkarak,

$$\sum_{k=1..m, k \neq i} P(ilk(u_i, u_k)) = 1 \quad (3.4)$$

u_i uydu biriminin olası tüm u_k (m olası iye birim sayısı) iye birimlerine bağlanma olasılıkları toplamının bire eşit olmasını (Denklem 3.4) sağlamak üzere, $P(ilk(u_i, u_j))$ aşağıdaki şekilde kestirilir.

$$P(ilk(u_i, u_j)) = \frac{F(u_i, u_j)}{\sum_{k=1..m, k \neq i} F(u_i, u_k)} \quad (3.5)$$

Denklem 3.2’de kullanılan uzaklık fonksiyonu uydu birim ve iye birim arasında kalan birim sınırlarının sayısı ile hesaplanır. Yine seyrek veri sorununu azaltmak üzere, belirli bir eşik değerinden (k) yüksek olan uzaklıklar aynı olasılık değerine çekilerek hesaplanmışlardır. Bu yaklaşımla uzaklık fonksiyonu Denklem 3.6’da gösterildiği gibidir.

$$uzk(i, H(i)) = \begin{cases} H(i) - i & \text{eğer } H(i) - i < k \text{ ise} \\ k & \text{eğer } H(i) - i \geq k \text{ ise} \end{cases} \quad (3.6)$$

Yukarıdaki tüm denklemlerde, u_i ayrıştırma sırasında kullanılan i sıra numaralı birimin gösterimidir. Bu bölümün devamında, aşağıdaki iki sorunun cevabını bulmaya yönelik incelemeler yapılmıştır:

- Ayrıştırma birimi nasıl seçilmelidir?
- Birimlerin gösterimi için hangi bilgiler kullanılmalıdır?

Türkçe tümcelerde ilişkileri belirleyen yapıların $\check{C}K$ ’ler olması (bkz Bölüm 2) nedeni ile kullanılacak ayrıştırma biriminden bağımsız olarak öncelikle bu yapıların gösteriminde hangi bilgilerin kullanılacağına karar verilmesi gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle $\check{C}K$ gösterimleri için seçilen yöntem tanıtılacak ve ayrıştırma biriminin seçimi ile ilgili örnekler bu yöntem kullanılarak anlatılacaktır. Tezin ileriki bölümlerinde, seçilen gösterim yönteminin etkileri ve olası diğer yöntemlerin başarımı nasıl etkileyeceği ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.2.2 ÇK'lerin Gösterimi

Derlem oluşturulurken sözcüklerin çözümlemesi için kullanılan biçimbirimsel çözümleyici (Ofłazer, 1994) oldukça zengin bir çözümleme bilgisi sunmaktadır. Bunlar sözcüğün *ana sözcük sınıfı* (isim, eylem, adıl vb...), bazı ana sınıflar için *alt sözcük sınıfı* (kişi adlı, soru adlı vb...) ⁶, *görünüm bilgisi*, *gövde bilgisi*, *biçimbirimsel bilgileridir*. Derlem boyunun kısıtlı oluşu ve bu durumun seyrek veri sorununu arttıracığından dolayı, incelemeler ilk olarak görünüm bilgisi eklenmemiş bir gösterim ile başlatılmıştır. Bu gösterimde, her ÇK ana sözcük sınıfı ve biçimbirimsel bilgileri ile ifade edilecektir. Kullanılacak bilgiler dinamik bir yöntemle seçilmektedir.

Türkçe tümceler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, derlem tarafından sağlanan biçimbirimsel bilgilerin tümünün bağlılık çözümlemesi için gerekli olmadığı görülmüştür. Bu bilgiler üzerinde yapılacak düzgün bir indirgeme ile hem seyrek veri sorununun azaldığı, hem de başarımda artış sağlandığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, birimin ayrıştırma sırasında aldığı göreve göre (iye $u_{\mathcal{H}(i)}$ veya uydu u_i), farklı bilgilerin daha anlamlı olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle, birimin görevine göre, ayrıştırma sırasında dinamik olarak belirlenecek bir seçme yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntemde:

- ÇK bir uydu olarak kullanıldığında,
 - Eğer isim türünden ⁷ bir ÇK ise, o zaman sadece durum imi ile belirtilir.
 - Diğer türden ÇK'ler, sadece ana sözcük sınıfları ile belirtilirler.
- ÇK bir iye olarak kullanıldığında,
 - Eğer isim türünden bir ÇK veya zaman ortacı olan bir sıfat ⁸ ÇK ise, o zaman ana sözcük sınıfı ve iyelik uyum imi ile birlikte ifade edilir.
 - Diğer türden ÇK'ler, sadece ana sözcük sınıfları ile belirtilirler.

⁶Derlemde kullanılan ana sözcük sınıfları ve bunlara bağlı alt sözcük sınıfları Tablo B.2'de gösterilmektedir.

⁷Sadece isim türünden ÇK'ler durum imine sahiptirler ve bunların uydu olarak görevini belirleyen imler esas olarak durum imleridir.

⁸Şimdiki/Geçmiş/Gelecek zaman ortacına sahip olan sıfatlar, isim türünden ÇK'ler dışında iyelik uyum imine sahip tek ÇK türleridir.

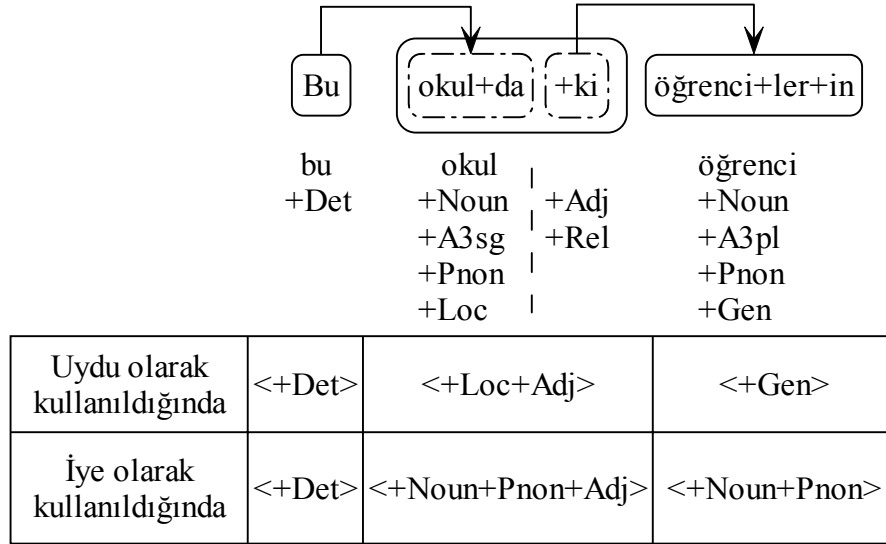
3.2.3 Birim Seçim Modelleri

Önceki bölümlerde, Türkçe bir sözcüğün birden çok çekim kümesinden oluşabileceği anlatılmıştır. Bu nedenle, ayrıştırmada kullanılacak birimler tanımlanırken, bu yapının nasıl ifade edileceği ile ilgili kararlar alınmalıdır. Aşağıda, bu doğrultuda hazırlanmış farklı birim seçim modelleri tanıtılmaktadır.

Sözcük Tabanlı Model 1

Böyle bir araştırmada, akla ilk gelen fikir, diğer dillerde yapıldığı gibi ayrıştırmada kullanılan en küçük birim olarak sözcükleri seçmektir. Bu seçim yeni sorular ortaya çıkarmaktadır:

- Her çekim kümesi kendine ait bir sözcük sınıfı ve biçimbirimsel bilgileri barındırdığına göre, birden fazla $\mathcal{CK}$ içeren bir sözcüğü ifade etmek için hangi $\mathcal{CK}$ 'ye ait sözcük sınıfı ve biçimbirimsel özellikler kullanılmalıdır? İlk yöntem olarak, sözcüğün gösteriminde, içerisinde barındırdığı tüm bilgileri kullanma yaklaşımı benimsenebilir. Böyle bir yöntemde, sözcüğü oluşturan tüm $\mathcal{CK}$ 'lerin birleşimi kullanılabilir. Bu mantıkla oluşturulan ilk model "*sözcük tabanlı model 1*" olarak adlandırılacaktır. Bu modelde, uzaklık fonksiyonu birimler arasında yer alan sözcük sınırları kullanılarak hesaplanmıştır. Şekil 3.3, bu modelde ayrıştırma birimi olarak kullanılan sözcüklerin yukarıda anlatılan dinamik seçim yöntemine göre gösterimlerini vermektedir. Örnekte, iki $\mathcal{CK}$ 'den oluşan "okuldaki" sözcüğü ayrıştırma sırasında iye ($u_{\mathcal{H}(i)}$) olarak kullanıldığında birinci $\mathcal{CK}$ 'sinden "+Noun+Pnon" ve ikinci $\mathcal{CK}$ 'sinden "Adj" imlerini alarak, bunların birleşimi olan "+Noun+Pnon+Adj" ile gösterilir. Aynı sözcük uydu (u_i) olarak kullanıldığında ise birinci $\mathcal{CK}$ 'sinden "Loc" ve ikinci $\mathcal{CK}$ 'sinden "Adj" imlerini alır. Bu modelde ve bölümün devamında anlatılacak diğer modellerde, bağlam içerisinde yer alan komşu birimlerin gösterimleri de ilişkili oldukları birime göre olan konumlarına dayanarak belirleneceklerdir. İlişkili oldukları birimin sol tarafında yer alan komşu birimler uydu olarak, sağ tarafından yer alanlar ise iye olarak işlem göreceklerdir.

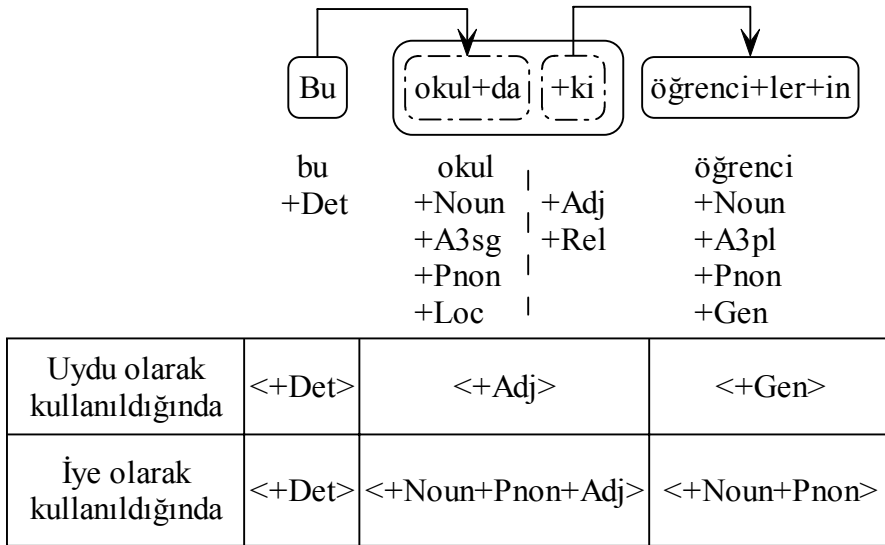
Şekil 3.3: Sözcük Tabanlı Model 1

- Ortaya çıkan ikinci soru ise şudur: Eğer ayrıştırma birimi olarak sözcükler seçilirse, esas amacımız olan ÇK'ler arası bağılıklar nasıl tespit edilebilir? Bu durumda, birbirlerine bağlanacak ÇK'leri seçmek üzere bazı varsayımlarda bulunulması gerekmektedir. Uydu sözcüğün bağılılığın çıktığı ÇK'sini belirlemek kolay bir karardır. Bağılıklar her zaman için uydu sözcüğün son ÇK'sinden çıktığından dolayı, uydunun son ÇK'si ayrıştırma sırasında uydu ÇK olarak seçilecektir. İye ÇK'nin seçim kararı daha zor bir karardır. Bu tür bir sözcük tabanlı model temel yapı hakkında gerekli bilgiyi sağlamayacağından ötürü, bağlanılacak ÇK ile ilgili ya bir varsayımda bulunulması veya bir ardışlemci geliştirilerek iye ÇK'nin hangisi olduğuna karar verilmesi gerekmektedir. Bu tür bir ardışlemci geliştirmek, bu modelin ileriki bölümlerde tanıtılacak modellerden daha yüksek *sözcükler arası başarımlar* vermesi halinde anlamlı olabilir. Bir diğer deyişle, eğer bu model, ÇK'ler arası bağılıkları gözardı ettiğimiz takdirde, sözcükler arası bağılıkları bulmada en iyi yöntem ise, bu tür bir ardışlemci geliştirilmesi düşünülebilir. Ancak ileriki bölümlerde deney sonuçlarından da görüleceği gibi, böyle bir durum söz konusu değildir. Bu nedenle, iye ÇK'nin konumu için de uydu için yapıldığı gibi varsayımda bulunulacaktır. Mevcut derlem incelendiği zaman, derlem içerisinde bağılıkların %85.6'sının iye sözcüğün ilk ÇK'sine bağlandığı görülmektedir. Aynı zamanda, uydu sözcüğü iye sözcüğün ilk ÇK'sine bağlayan birinci temel ayrıştırıcımızın,

yaptığımız deneyler sonucunda iye sözcüğün son ÇK'sine bağlayan ikinci temel ayrıştırıcımızdan daha yüksek başarımlar verildiği görülmektedir. Bu gözlemler ışığında bu modelde, sözcükler arası bağlantıların iye sözcüğün ilk ÇK'sinde sonlandığı varsayımı yapılmaktadır.

Sözcük Tabanlı Model 2

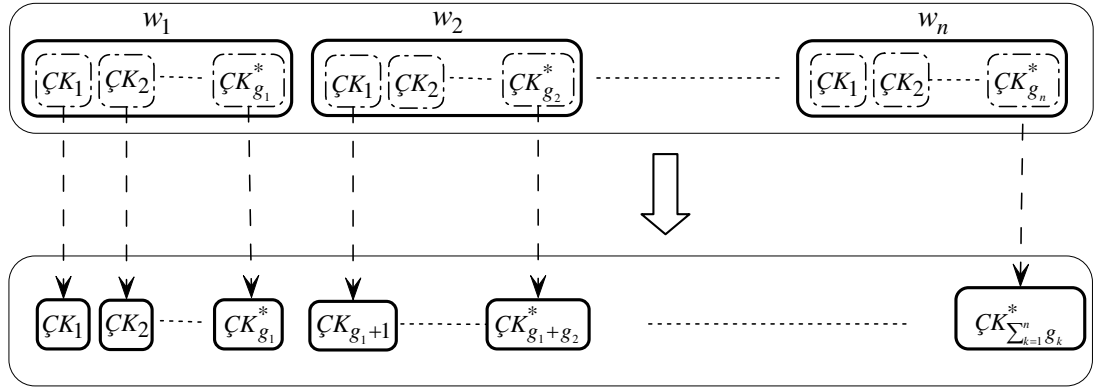
Uydu ÇK'lerin her zaman için sözcüğün son ÇK'si olmasından yola çıkılarak, ikinci bir model geliştirilebilir. Bu modelde tüm sözcükleri, içerdikleri ÇK'lerin birleşimi ile ifade etmek yerine, uydu sözcüklerin ve iye sözcüklerin gösterimlerinde farklılaştırmaya gidilir. “sözcük tabanlı model 2” olarak adlandırdığımız bu modelde, sözcüğün ayrıştırma içerisinde aldığı göreve bağlı olarak yine bir dinamik yaklaşımla, uydu sözcükler sadece son ÇK'leri ile ifade edilmişlerdir. İye sözcükler ise önceki modeldeki gibi içerdikleri ÇK'lerin birleşimi olarak ifade edilirler. Şekil 3.4’de Şekil 3.3’de verilen örneğin bu yaklaşım ile işlenmesi gösterilmektedir. Örnekte, iki ÇK’den oluşan “okuldaki” sözcüğü ayrıştırma sırasında iye ($u_{\mathcal{H}(i)}$) olarak kullanıldığında birinci ÇK’sinden “+Noun+Pnon” ve ikinci ÇK’sinden “Adj” imlerini alarak, bunların birleşimi olan “+Noun+Pnon+Adj” ile gösterilir. Aynı sözcük uydu (u_i) olarak kullanıldığında ise sadece ikinci (son) ÇK’sinden “Adj” imini alır.

Şekil 3.4: Sözcük Tabanlı Model 2

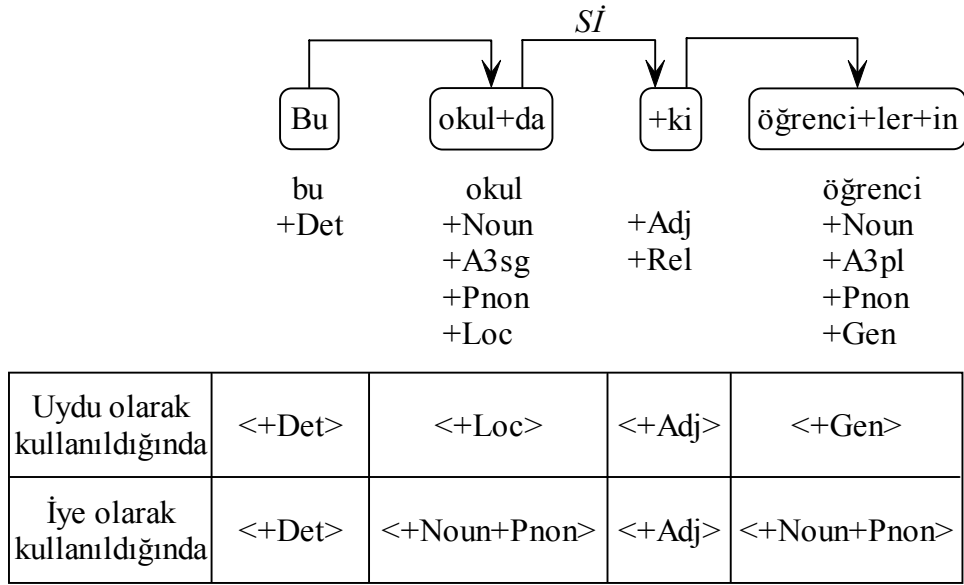
ÇK Tabanlı Model 1

Birim seçiminde geliştirilen üçüncü yaklaşım ise ayrıştırma birimi olarak sözcükleri değil doğrudan çekim kümelerini kullanmaktır. *ÇK tabanlı model 1* adını verdiğimiz bu yöntemde, sözcükler ÇK 'lerinin birleşimi olarak gösterilmeleri yerine, ÇK 'lerine ayrılmış ve bu ÇK 'ler yeniden numaralandırılmıştır. Şekil 3.5 ÇK tabanlı modele geçişi göstermektedir. Sözcüklerin son ÇK 'leri ile ilgili bilgiyi kaybetmemek üzere, sözcük sonunda yer alan ÇK 'ler, farklı bir şekilde gösterilmiş ve sadece bu ÇK 'lerden çıkan bağılıkların bulunması amaçlanmıştır. Şekilde bu yapı ÇK^* olarak gösterilmiştir. ÇK tabanlı model 1'de, bağlam içerisinde yer alan komşular, birimin sol tarafında yer alan ÇK 'ler (soldaki sözcüğün son ÇK 'sinden başlanarak) ve sağ tarafında yer alan ÇK 'ler olarak kullanılmışlardır.

Şekil 3.5: Çekim Kümeli Gösterime Geçiş

Şekil 3.6 ÇK tabanlı modellerde, birimlerin gösterimini vermektedir. Her birim (ÇK), Bölüm 3.2.2'de anlatılan dinamik seçim yöntemi kullanılarak ifade edilmektedir. Sözcüklerin içerdikleri ÇK 'lerin parçalara ayrılarak, birbirlerinden bağımsız olarak işlenmeleri sonucunda, aynı sözcük içindeki ÇK 'ler arasındaki bağılılığı ifade etmek üzere sisteme yeni bir bağılılık türü eklenmiştir. Sözcük içi ("Sİ") olarak adlandırılan bu bağılılık ile, aynı sözcük içerisinde yer alan tüm ÇK 'ler (son ÇK dışında) yine aynı sözcük içerisinde kendilerinden sonra gelen ilk ÇK 'ye bağlanırlar. Örnekte, "okuldaki" sözcüğünü oluşturan iki ÇK 'nin birbirlerine bu bağılılık türü ile bağlandığı görülebilir.

Şekil 3.6: ÇK Tabanlı Modeller

Bu modelde, uzaklık fonksiyonu olarak birimler arasında yer alan ÇK sınırları kullanılmıştır. Buna göre, Şekil 3.6'daki örnekte, “bu” ve “öğrencilerin” birimleri arasındaki uzaklık üçe eşittir.

ÇK Tabanlı Model 2

Geliştirilen dördüncü model, ÇK tabanlı model 1 ile benzer bir modeldir. Birimlerin gösterimleri yine Şekil 3.6'da verildiği gibidir. Bu modelde sözcüklerin tümce içerisindeki uydu olarak görevlerinin son ÇK'leri ile belirlenmesinden yola çıkılarak, bağlam bilgisinde kullanılan birimlerin bu ÇK'ler ile ifade edilmesi hedeflenmiştir. Getirilen yeni özellikler şunlardır:

- Bağlam bilgisi için sol ve sağ tarafta sözcüklerin sadece son ÇK'leri kullanılmış, sözcük sonunda yer almayan ÇK'ler göz ardı edilmiştir. (sadece iye sözcük ile komşunun üst üste geldiği durumlarda bağlam bilgisi olarak son ÇK yerine iye ÇK'nin gösterimi kullanılmıştır)
- Uzaklık fonksiyonu, ÇK sınırları yerine, sözcük sınırları kullanılarak hesaplanmıştır.

3.2.4 Deney Sonuçları

Bölüm 2.3’de bahsedildiği gibi, derlem verisinin sınırlı boyutta olması ve sola bağımlı ve kesişmeyen bağıllık ilkesine aykırı örneklerin derlem verisine oranla az miktarda oluşları, bu tür bağıllıkları içeren örneklerin sayısının çok az olmasına yol açmaktadır. Bu nedenle ilk incelemeler, derlem verisinin sadece sağa bağımlı ve kesişmeyen bağıllık ilkesine uygun tümceler içeren bir alt kümesi üzerinde yapılacaktır. Bu küme üzerinde farklı modellerin başarımları ölçülerek, etkileri incelendikten sonra, ileriki bölümlerde tüm derlem üzerinde ayrıntılı incelemeler yapılacaktır. Tez içerisinde, bu iki veri kümesi şu şekilde isimlendirilecektir:

- “*KsmSb Derlem*” (Ksm: Kesişmeyen, Sb: Sağa bağımlı)⁹
- “*Tüm Derlem*”

Temel ayrıştırıcılar dışında diğer tüm ayrıştırıcıların değerlendirilmesi sırasında “10 katlı çapraz doğrulama”¹⁰ tekniği kullanılmıştır. Veri öncelikle rastgele 10 eşit kümeye bölünmüş¹⁰, daha sonra her ayrıştırıcı bu veri üzerinde on defa çalıştırılarak ortalama başarımları bulunmuştur. Ayrıştırıcı, her döngüsünde verinin farklı bir kümesini sınama, geri kalan dokuz kümesini de eğitim amaçlı olarak kullanmaktadır. Sonuçlar, 10 katlı çapraz doğrulama sonucunda elde edilen değerlerin ortalaması ve standart hatası olarak verilmiştir.

Deneyler sırasında kullanılan değerlendirme ölçütleri ise şunlardır:

- *ÇKB* (Çekim kümeleri arası başarımlar): Ayrıştırma birimlerinin doğru iye *ÇK*’ye bağlanma oranı
- *SB* (Sözcükler arası başarımlar): Ayrıştırma birimlerinin doğru iye sözcüğe bağlanma oranı (bağlanılan *ÇK* doğru iye *ÇK* olmayabilir.)
- *TB* (Tümce başarımları): Bir tümce içerisindeki tüm birimlerin doğru iye *ÇK*’ye bağlanma oranı.

⁹*KsmSb Derlem* , Türkçe Ağaç Yapılı Derlemin 3398 tümcesinden oluşmaktadır.

¹⁰Derlem kümeleri için eşitlik her kümenin eşit sayıda tümce içermesi anlamına gelmektedir.

Tez kapsamında, yeni eklenen modellerde, ana hedef daha yüksek *ÇKB* başarımları elde etmektir. Bunun yanısıra gerekli görüldüğü yerlerde *SB* ve *TB* başarımları da verilecektir. Derlem içerisinde noktalama işaretlerinin bağlanmasında bir standart görülememektedir. İleriki bölümlerde daha ayrıntılı değinilecek olan bu durum, diğer bir çok dil için oluşturulmuş derlemlerin de ortak sorunudur. Bu nedenle ilgili çalışmalarda, noktalama işaretlerini başarımların ölçümlerinin dışında bırakmak gelenek haline gelmiştir. Ölçümler sırasında, noktalama işaretlerinden çıkan bağılıklar tüm ölçütlerde değerlendirme dışı bırakılmışlardır.¹¹ Yine benzer şekilde, sözcük sonunda yer almayan *ÇK*'lerin yanlarındaki ilk *ÇK*'ye bağlandıkları varsayılmış ve “Sözcük içi” olarak adlandırılan bu bağılıklar türleri de değerlendirme dışı bırakılmışlardır.

Tablo 3.1 Bölüm 3.1’de anlatılan temel ayrıştırıcılar ile yapılan ayrıştırma sonucunda elde edilen *ÇKB* ve *TB* başarımlarını vermektedir. Tablodan da görülebileceği gibi uydu sözcükleri sağ taraflarındaki sözcüklerin ilk *ÇK*'lerine bağlayan birinci temel ayrıştırıcımız, uydu sözcükleri sağ taraflarındaki sözcüklerin son *ÇK*'lerine bağlayan ikinci temel ayrıştırıcımızdan %1,7 daha yüksek *ÇKB* başarımları sağlamaktadır. Tablonun en son satırında yeralan kural tabanlı ayrıştırıcı ise 70,5’lik *ÇKB* ile ilk iki temel ayrıştırıcıdan da daha yüksek başarımlar göstermiştir. Temel ayrıştırıcıların içerisinde benzer bir sıralamanın *TB* başarımları için de geçerli olduğu görülmektedir.

Tablo 3.1: Temel Ayrıştırıcılar ile Ayrıştırma Sonuçları

Model	<i>ÇKB</i>	<i>TB</i>
Temel ayrıştırıcı 1	63,9	24,0
Temel ayrıştırıcı 2	62,2	22,6
Temel ayrıştırıcı 3	70,5	36,6

Olasılık tabanlı ayrıştırıcı tarafından kullanılan parametreler (her dört model için aynı olmak kaydıyla) şöyledir:

- *Dl* ve *Dr*: Φ_i bağlam bilgisi içerisinde kullanılmak üzere, uydu birimin sol (*Dl*) ve sağ (*Dr*) taraflarından kaç adet komşu birim kullanılacağına sayısı,

¹¹Bölüm 3.2’de yer alan başarımların noktalama işaretleri dahil edilerek hesaplanmış hallerine Eryiğit ve Oflazer (2006)’den ulaşılabilir. Modellerin başarımlarının noktalama işaretleri dahil edilmiş veya edilmemiş halleri arasında başarımların sıralamasında bir fark yoktur.

- Hl ve Hr : $\Phi_{\mathcal{H}(i)}$ bağlam bilgisi içerisinde kullanılmak üzere, iye birimin sol (Hl) ve sağ (Hr) taraflarından kaçır adet komşu birimin kullanılacağına sayısı,
- k : Uzaklık fonksiyonu içerisinde kullanılan eşik değeri,
- d : Geriye doğru demetli arama algoritmasında kullanılan demet boyu (her adımda d adet en olası ayrıştırma demette tutulmaktadır).

Deneyler sırasında, demet boyu olarak en yüksek başarıyı verdiği gözlenen $d = 3$ değeri kullanılmıştır. Derlem tümceleri üzerinde yapılan bir istatistiksel çalışmayla, ayrıştırma birimi olarak sözcükler kullanıldığında, bağlılıkların %90'ının 3 veya daha yakın uzaklıkta bir sözcükte sonlandığı görülmüştür. Benzer şekilde, ayrıştırma birimi olarak $\check{C}K$ 'ler de alındığında, bağlılıkların %90'ının 4 veya daha yakın uzaklıkta bir $\check{C}K$ 'de sonlandığı görülmüştür. Bu nedenle, uzaklığın sözcük bazında ölçüldüğü sözcük tabanlı model 1 ve model 2 ve $\check{C}K$ tabanlı model 2'de k parametresi 4 olarak alınmıştır. Uzaklığın $\check{C}K$ bazında ölçüldüğü $\check{C}K$ tabanlı model 1'de ise $k = 5$ olarak alınmıştır. Dl, Dr, Hl, Hr parametreleri için model bazında eniyileştirme“ $\times$ ” yapılmıştır.

Tablo 3.2'de, geliştirilen modeller için en iyi sonuçları veren parametre kümeleri ve seçilmiş bazı diğer parametre kümeleri kullanılarak elde edilen başarımlar verilmektedir. Bu tabloda, “Bağlam” sütunundaki değerler uydu ve iye sözcüğün etrafındaki bağlam bilgisini belirtmektedirler. $Dl=1$ ve $Dr=1$ uydunun solundan ve sağından birer birimin bağlam bilgisi olarak kullanılacağını belirtmektedir. Benzer şekilde, $Hl=1$ ve $Hr=1$ de iye birimin solundan ve sağından birer birimin bağlam bilgisi olarak kullanılacağını belirtmektedir. Yapılan deneylerde, bu parametreler için kullanılan birden büyük değerlerin başarımda artış sağlamadığı görülmüştür. Bu tabloda, modeller için elde edilen en yüksek $\check{C}KB$ başarımları koyu yazılarla belirtilmiştir.

Tablo 3.3, Tablo 3.2'de en yüksek $\check{C}KB$ başarımlarını veren yapılandırmaların ve temel modellerin başarımlarını özet bir tabloda toplamaktadır. Tablonun üçüncü ve dördüncü sütunlarında, modellerin SB ve TB başarımları da verilmektedir. Bu değerlerden görülebileceği üzere, sözcükleri (hem uydu hem de iye) içerdikleri $\check{C}K$ 'lerin birleşimi olarak ifade eden salt sözcük tabanlı modelimiz (sözcük tabanlı model 1) $\check{C}KB =$

Tablo 3.2: Olasılık Tabanlı Modeller ile Ayırıştırma Sonuçları

Model	Bağlam	<i>ÇKB</i>
Sözcük tabanlı model 1 (k=4)	Yok	71,1 $\pm$ 1,2
	Dl=1	71,1 $\pm$ 1,2
	Dl=1 Dr=1	70,3 $\pm$ 1,1
	Hl=1 Hr=1	71,1 $\pm$ 1,3
	Dl=1 Dr=1 Hr=1	71,2$\pm$1,1
	Dl=1 Dr=1 Hl=1 Hr=1	71,1 $\pm$ 1,2
Sözcük tabanlı model 2 (k=4)	Yok	71,0 $\pm$ 1,3
	Dl=1	71,1 $\pm$ 1,2
	Dl=1 Dr=1	72,5 $\pm$ 1,2
	Hl=1 Hr=1	65,5 $\pm$ 1,3
	Dl=1 Dr=1 Hr=1	72,0 $\pm$ 1,1
	Dl=1 Dr=1 Hl=1 Hr=1	72,6$\pm$1,1
<i>ÇK</i> tabanlı model 1 (k=5)	Yok	71,9 $\pm$ 1,0
	Dl=1	72,7 $\pm$ 0,9
	Dl=1 Dr=1	73,1 $\pm$ 0,9
	Hl=1 Hr=1	57,6 $\pm$ 0,7
	Dl=1 Dr=1 Hr=1	73,3$\pm$0,9
	Dl=1 Dr=1 Hl=1 Hr=1	72,2 $\pm$ 0,9
<i>ÇK</i> tabanlı model 2 (k=4)	Yok	72,6 $\pm$ 0,9
	Dl=1	72,6 $\pm$ 1,1
	Dl=1 Dr=1	73,5$\pm$1,0
	Hl=1 Hr=1	55,1 $\pm$ 0,7
	Dl=1 Dr=1 Hr=1	72,7 $\pm$ 0,9
	Dl=1 Dr=1 Hl=1 Hr=1	72,4 $\pm$ 0,9

71,2 $\pm$ 1,1 ile diğer tüm olasılık tabanlı modellerden daha kötü sonuç vermiştir. Bu değer temel ayırıştırıcılarımızın *ÇKB* başarımlarından daha yüksek olmasına karşın, Tablo 3.3'e bakıldığında sözcük tabanlı model 1'in *SB* ve *TB* başarımlarının, kural tabanlı ayırıştırıcının (temel ayırıştırıcı 3) gerisinde kaldığı görülmektedir. Bir diğer deyişle, geliştirilen kural tabanlı ayırıştırıcı, sözcüklerin bağlanacağı iye sözcüğü bulmada bu modele göre daha başarılı iken, bağlanan doğru *ÇK*'yi tahmin etmede aynı başarımları gösterememektedir.

Sözcük tabanlı model 1 dışında diğer tüm istatistiksel modellerimiz, tüm değerlendirme ölçütlerinde temel modellerimizden daha yüksek başarımlı sonuçlar vermişlerdir. *ÇK* tabanlı her iki modelin de başarımlarının birbirlerine çok yakın olduğu söylenebilir.

İstatistiksel olarak anlamlı olmasa bile, en yüksek *ÇKB* başarısını %73,5 ile *ÇK* tabanlı model 2'nin sağladığı görülmektedir.

Tablo 3.3: Olasılık Tabanlı Modeller ve Temel Ayrıştırıcılar Özet Tablo

Model	Bağlam	<i>ÇKB</i>	<i>SB</i>	<i>TB</i>
Temel ayrıştırıcı 1	-	63,9	72,1	24,0
Temel ayrıştırıcı 2	-	62,2	72,1	22,6
Temel ayrıştırıcı 3	-	70,5	80,3	36,6
Sözcük tabanlı model 1	Dl=1 Dr=1 Hr=1	71,2 $\pm$ 1,1	79,1 $\pm$ 0,7	34,4 $\pm$ 0,4
Sözcük tabanlı model 2	Dl=1 Dr=1 Hl=1 Hr=1	72,6 $\pm$ 1,1	80,8 $\pm$ 0,9	37,2 $\pm$ 0,6
<i>ÇK</i> tabanlı model 1	Dl=1 Dr=1 Hr=1	73,3 $\pm$ 0,9	81,3 $\pm$ 0,8	38,7 $\pm$ 0,9
<i>ÇK</i> tabanlı model 2	Dl=1 Dr=1	73,5 $\pm$ 1,0	81,2 $\pm$ 1,0	38,7 $\pm$ 0,9

Tablo 3.4: Daha Az Eğitim Verisi Kullanmanın Etkileri

Model	Bağlam	<i>ÇKB</i>
<i>ÇK</i> tabanlı model 2 (k=4, 1500 tümce)	Yok Dl=1 Dr=1	72,2 $\pm$ 1,5 72,6 $\pm$ 1,1

Tablo 3.4 eğitim verisi olarak daha küçük boyutlu bir derlem kullanmanın *ÇK* tabanlı model 2 üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu incelemede, her bir 10 katlı çapraz doğrulama kümesi kendi içerdiği tümceler dışında kalan 1500 tümce ile eğitilmiş olan ayrıştırıcı ile sınanmıştır.¹² Eğitim verisinin boyutunu küçültmenin, ayrıştırıcının başarımını önemli ölçüde düşürmediği gözlemlenmiştir. Bu durum, görünüm bilgisi içermeyen modelimizin derlem boyutundan çok fazla etkilenmediği ve oldukça etkin bir model olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu durum aynı zamanda, görünüm bilgisi kullanmayan bu tür bir modelleme ile daha büyük bir derlemin kullanılmasının bile bağlılık başarımını arttırmada çok yararlı olmayacağı anlamına da gelebilir.

Tablo 3.5: Farklı Uzunluktaki Tümceler Üzerinde Başarım

Tümce Uzunluğu l (<i>ÇK</i> bazlı)	<i>ÇKB</i>
$1 < l \leq 10$	80,2 $\pm$ 0,5
$10 < l \leq 20$	70,1 $\pm$ 0,4
$20 < l \leq 30$	64,6 $\pm$ 1,0
$30 < l$	62,7 $\pm$ 1,3

¹²Önceki deneylerde bu sayı yaklaşık olarak 3058'dir. ($\approx 3398 \cdot 9/10$)

En iyi başarıyı veren modelin sonuçları üzerinde daha ayrıntılı bir inceleme Tablo 3.5’de verilmektedir.¹³ Buradaki incelemede ayrıştırıcı farklı uzunluktaki tümceler üzerinde sınanmıştır. Tablodan görülebileceği gibi, tümce uzunluğu arttıkça, başarı azalmaktadır. Özellikle uzun tümceler için, görünüm bilgisi de içeren daha karmaşık modellere gereksinim duyulmaktadır.

3.2.5 Kısım Sonucu

Bu kısımda tarafımızdan geliştirilmiş olan, birimlerin ikili bağlanma olasılıklarına dayanan olasılık tabanlı bir ayrıştırıcı tanıtılmıştır. Türkçe’nin nasıl modelleneneğine ilişkin yapılan bu ilk araştırmalarda (Eryiğit ve Oflazer, 2006), görünüm bilgisi içermeyen modeller sadece kesişmeyen ve sağa bağımlı türde bağılıklar içeren tümceler üzerinde denenmiştir. Seyrek veri sorununun yaşandığı bu modellerde, birimler ifade edilirken görünüm bilgisi yerine, sözcüğü oluşturan alt parçaların sınıf bilgisi ve biçimbirimsel özellikleri dinamik bir seçim yöntemi ile kullanılmıştır. En yüksek başarı, ayrıştırma birimi olarak çekim kümelerinin kullanıldığı modeller ile elde edilmiştir. 10 katlı çapraz doğrulama sonucunda elde edilen başarı değerlerine bakıldığında, bu değerler için ortaya çıkan standart hata aralıklarının oldukça geniş olduğu ve ÇK tabanlı modeller arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir.

3.3 Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı

Bölüm 3.2’de, Türkçe’nin bağıllık çözümlemesi ile ilgili ilk incelemeler olasılık tabanlı bir ayrıştırma yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Bu bölümde, benzer tasarım modellerinin sınıflandırıcı tabanlı bir ayrıştırıcı üzerindeki etkileri incelenecektir. Sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı, olasılık tabanlı ayrıştırıcıya benzer biçimde, tümcelelerin çözümlemesini herhangi bir gramer kuralı kullanmadan, eğitim verisi üzerinden tümevarımsal çıkarım yaparak gerçekleştirmektedir. Her iki veri güdümlü ayrıştırma algoritması da sağlam ve verimlidir. Burada ayrıştırıcının sağlam olması

¹³Bu sonuçların hepsi, tüm tümce uzunluğu sınıfları için en iyi temel modelimizden (kural tabanlı) istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha yüksektir.

herhangi bir tümce için her zaman bir çözüm üretebilmesi anlamına gelmektedir. Verimli olması ise çözümleme süresinin, tümce uzunluğu ile doğrusal veya karesel orantılı olmasıdır. Aşağıda ilk olarak, geliştirilen ayrıştırıcının mimarisi ve daha sonra bu yönteme uygun olarak hazırlanmış tasarım modelleri tanıtılacaktır.

3.3.1 Mimari

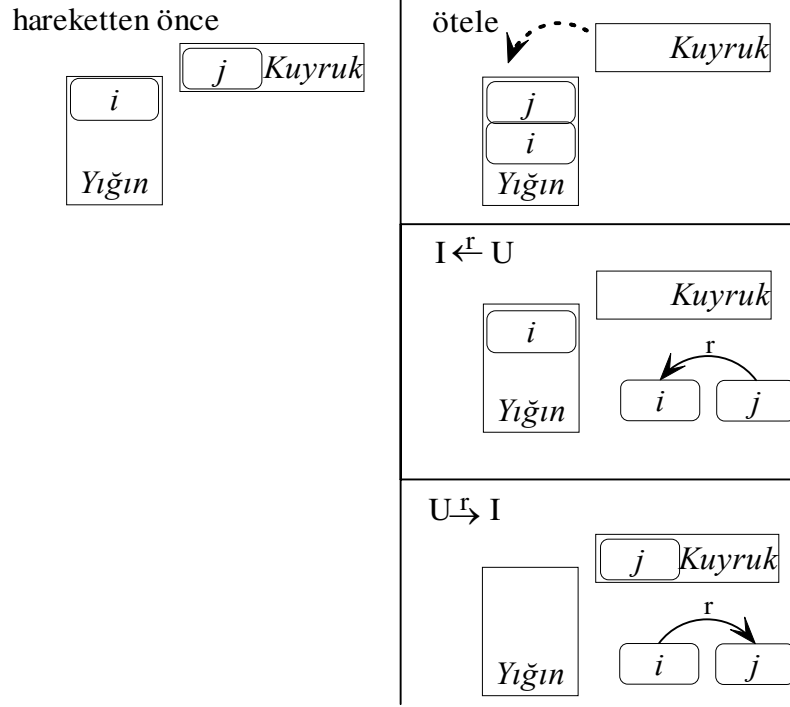
Veri güdümlü bir bağıllık ayrıştırıcısı olan sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı üç farklı tekniğin birleşiminden oluşmaktadır:

1. Bağıllık grafiğini oluşturmak için kullanılan gerekirci bir ayrıştırma algoritması (Kudo ve Matsumoto, 2002; Yamada ve Matsumoto, 2003; Nivre, 2003),
2. Ayrıştırıcının bir sonraki hareketini belirlemek üzere kullanılan geçmişe dayalı ayrıştırma modeli (Black ve diğ., 1992; Magerman, 1995; Ratnaparkhi, 1997; Collins, 1999),
3. Geçmişte olan olayları ayrıştırıcının hareketleri ile ilişkilendirmek üzere kullanılan ayırdedici sınıflandırıcı (Veenstra ve Daelemans, 2000; Kudo ve Matsumoto, 2002; Yamada ve Matsumoto, 2003; Nivre ve diğ., 2004).

Bu ayrıştırıcıda, giriş tümcesi üzerinden soldan sağa doğru tek geçişte bağıllık etiketli bir bağıllık grafiği oluşturan Nivre (2003; 2006a)'nin doğrusal zamanlı gerekirci algoritması kullanılmıştır. Diğer birçok bağıllık ayrıştırıcısında olduğu gibi bu algoritma da kesişmeyen bağıllıklardan oluşan tümceleri ayırtmakla sınırlıdır.¹⁴ Bu algoritmanın iki farklı çeşidi vardır. Bunlardan birincisi *olağan yay*^x ikincisi ise *hevesli yay*^x olarak adlandırılır. İki yöntemde de, ayrıştırıcı kısmi olarak işlenmiş birimlerin tutulduğu bir yığın σ ve sırada işlenmek üzere bekleyen birimlerin tutulduğu bir kuyruk τ olmak üzere iki ana veri kümesinden faydalanır. Algoritma, işleme, giriş tümcesinin tüm birimlerinin tutulduğu bir kuyruk ve boş bir yığın ile başlar. Giriş listesinin (kuyruk) boşalması ile de son bulur. σ ve τ listelerindeki elemanlar

¹⁴Türkçe derlem içerisinde kesişen bağıllık örneklerinin miktarının bu tür bağıllıkları öğrenebilmek için yeterli olmamasından dolayı, diğer birçok dil için başarılı olduğu raporlanan Nivre ve Nilsson (2005)'nin kesişen bağıllıklara özel yaklaşımı kullanıldığında, başarımda herhangi bir artış gözlemlenememiştir. Buna ek olarak, derlem içerisindeki kesişen bağıllıklar incelendiğinde bunların genelde hatalı bağıllıklardan kaynaklandığı görülmektedir.

0'dan başlayarak numaralandırılırlar. Bu numaralamada, σ_0 yığının en üstünde duran elemanı (*üst birim*), τ_0 ise sırada bekleyen kuyruktaki ilk elemanı (*sıradaki birim*) belirtir; σ_0 ve τ_0 ayrıştırma algoritması tarafından bir bağımlık ilişkisine aday birimler olarak görüldüğü için ikisi birlikte *hedef birimler* olarak adlandırılırlar.

Şekil 3.7: Ayrıştırıcı Hareketleri

Olağan yay yöntemi, üç hareket içermektedir:

1. $U \xrightarrow{r} I$:
 $(\sigma|i, j|\tau, h, d) \rightarrow (\sigma, j|\tau, h[i \mapsto j], d[i \mapsto r])$
eğer $h(i) = 0$ ise
2. $I \xleftarrow{r} U$:
 $(\sigma|i, j|\tau, h, d) \rightarrow (\sigma|i, \tau, h[j \mapsto i], d[j \mapsto r])$
eğer $h(j) = 0$ ise
3. **ÖTELE:**
 $(\sigma, j|\tau, h, d) \rightarrow (\sigma|j, \tau, h, d)$

Yukarıdaki tanımlamada, i : yığının en üstünde duran birimin sıra numarasını, j : kuyrukta bekleyen, sıradaki birimin sıra numarasını, h : birimler arası bağımlılıkları

tutan fonksiyonu ve d : bir birimden çıkan bağımlılığın türünü tutan fonksiyonu (başlangıçta tüm $i \in \{1..n - 1\}$ için $h(i)=0$ ve $d(i)=0$) belirtmektedir. Hareketlerden sonra kuyruğun ve yığının aldığı yeni durumlar, Şekil 3.7’de gösterilmektedir.

“Ötele”me işleminde kuyrukta bekleyen eleman yığına itilir. Bu işlem yığının boş olduğu durumlarda veya “i” ve “j” sıra numaralı elemanlar arasında herhangi bir bağıllık kurulamadığı durumlarda gerçekleşir.

“ $U \xrightarrow{r} I$ ” işlemi “i” sıra numaralı eleman ile tümce içerisinde onun sağ tarafında yer alan “j” numaralı eleman arasında “r” etiketli bir uydu-ye ilişkisi olduğu durumlarda gerçekleşir. Bu işlemin yürütülebilmesi için üst birimin daha önceden başka bir yere bağlanmamış olması ($h(i) = 0$) gerekir. Hedef birimler arasında bağıllık oluşturulduktan sonra, yığının en üstündeki eleman çekilir.

“ $I \xleftarrow{r} U$ ” işlemi ise iye sözcüğün uydunun sol tarafında yer alması durumlarında kurulan “r” türünden bağıllıklar için geçerlidir. Sıradaki birimin daha önceden başka bir yere bağlanmamış olması ($h(j) = 0$) gerekir. Hedef birimler arasında (“j” uydu, “i” iye olacak şekilde) bağıllık oluşturulduktan sonra, kuyruktaki ilk eleman kuyruktan çıkarılır ve kuyrukta bekleyen sıradaki birime doğru ilerlenir.

Hevesli yay yöntemi, aşağıdan yukarıya ayrıştırma yapan birinci yönteme ek özellikler getirerek aynı zamanda yukarıdan aşağıya da işlem yapmaktadır. Başka bir deyişle, soldaki uyduların aşağıdan yukarıya, sağdaki uyduların ise yukarıdan aşağıya işlenmelerini sağlar. Birinci yöntemin yapısı itibari ile $I \xleftarrow{r} U$ hareketi gerçekleştiğinde, j sıra numaralı eleman kuyruktan çekilir ve kuyrukta bekleyen sıradaki eleman doğru ilerlenir. Bu nedenle, j numaralı elemene onun sağ tarafında yer alan herhangi bir elemanın uydu olarak bağlanması mümkün değildir. Olağan yay yöntemiyle, $a \xleftarrow{I \leftarrow U} b \xleftarrow{I \leftarrow U} c$ şeklinde arka arkaya gelen, iki sola bağımlı türde bağıllığın ayrıştırılabilmesi mümkün değildir.

Hevesli yay yöntemi, dört hareket içermektedir. Ötele ve $U \xrightarrow{r} I$ hareketleri birinci yöntemle aynıdır. Bunlara ek olarak, *indirgeme* hareketi eklenmiş ve $I \xleftarrow{r} U$ hareketinde değişiklik yapılmıştır:

1. $U \xrightarrow{r} I$:

$$(\sigma|i, j|\tau, h, d) \rightarrow (\sigma, j|\tau, h[i \mapsto j], d[i \mapsto r])$$

eğer $h(i) = 0$ ise

2. $I \xleftarrow{r} U$:

$$(\sigma|i, j|\tau, h, d) \rightarrow (\sigma|i|j, \tau, h[j \mapsto i], d[j \mapsto r])$$

eğer $h(j) = 0$ ise

3. ÖTELE:

$$(\sigma, i|\tau, h, d) \rightarrow (\sigma|i, \tau, h, d)$$

4. İNDİRGE:

$$(\sigma|i, \tau, h, d) \rightarrow (\sigma, \tau, h, d)$$

eğer $h(i) \neq 0$ ise

$I \xleftarrow{r} U$ hareketindeki fark, bağılılık kurma işleminden sonra “j” sıra numaralı elemanın yığına atılmasıdır. İndirgeme işlemi ise önceden bir iye birime bağlanmış olması koşulu ile üst birimi yığından çeker.

Türkçe derlem içerisinde, $a \xleftarrow{I \leftarrow U} b \xleftarrow{I \leftarrow U} c$ türünde bağılılıkların görülme sıklığı %0,1’den daha azdır. Bu nedenle, diğer diller için başarıyı arttıran ancak sınıflandırıcının ayırt etmesi gereken sınıf sayısının artması açısından sistemi karmaşıklaştıran hevesli yay yönteminin, Türkçe için başarıyı arttırmadığı, aksine çok küçük bir oranda azalmaya¹⁵ neden olduğu görülmüştür. Bu nedenle, burada olağan yay yöntemi kullanılmıştır.

Ayrıştırma algoritması, Bölüm 3.1’de tanıtılan algoritmaya benzer şekilde çalışmaktadır. Burada farklı olarak, ayrıştırıcı modeli olağan yay yönteminde tanımlı üç farklı hareketten birini seçerek, ayrıştırma algoritmasına iletir. Bu aşamadan sonra algoritma gerekli hareketi yürütür.

¹⁵Bölüm 4’de bahsedilecek olan Conll-X ortak çalışmasında, diğer diller ile uyumluluk sağlaması için Türkçe de hevesli yay algoritması kullanılarak ayrıştırılmıştır. Bu seçim hem ÇKB hem de ÇKB_E başarımlarında %0,2 düşüşe neden olmuştur.

Birimler arası bağılıkların doğru olarak saptanmasının yanı sıra, bu bağılıkların türlerinin neler olduğunun bulunması da gerekli bir işlemdir. Örneğin “Ali eve gitti.” tümcesinde, “Ali” sözcüğünün “gitti” sözcüğüne bağılılığının bulunmasına ek olarak bu bağılığın türünün “Özne” olduğunun da bulunması gerekmektedir. Burada kullanılan ayrıştırıcının, ilgili yayınlardaki diğer benzer ayrıştırıcılardan önemli bir farkı bağılık türünün bağılığın bulunması işlemi ile aynı anda tek bir işlem olarak yapılmasıdır. Bir diğer deyişle, geçmişte olan olayları, ayrıştırıcının hareketleri ile ilişkilendirmek üzere kullanılan ayırtedici sınıflandırıcılar, örnekleri $1 + r_1 + r_2$ adet (1 adet “Ötele” sınıfı, r_1 adet farklı türde $U \rightarrow I$ sınıfı, r_2 adet farklı türde $I \leftarrow U$ sınıfı) farklı sınıfa ayırmaya çalışırlar. Bu yaklaşımın, bağılık yapısını iki aşamalı olarak bulma yaklaşımlarına¹⁶ (önce hareketi bulup sonra etiketi bulmak) göre daha başarılı olduğu öngörülmektedir. (Nivre ve diğ., 2006b)

Geçmişe dayalı ayrıştırma modeli, birimlerin özelliklerine bakarak bir sonraki hareketin ne olacağına karar verir. Kullanılan özellikler, hedef birimlerin özelliklerine ek olarak, yığındaki ve kuyruktaki komşuların özellikleri de olabilir. Bu modelin en önemli niteliği, birimlerin o ana kadar oluşan kısmi bağılık ağacındaki iyelerinin veya uydularının özelliklerini veya parçası oldukları bağılıkların türlerini de kullanmasıdır.

Belirli bir birim için kullanılabilir olan özellikler şöyledir:

- Görünüm bilgisi (tümü veya gövdesi)
- Sözcük sınıfı (ana sınıf veya alt sınıf)
- Biçimbirimsel özellikler
- Bağılık türü (Eğer bağlanmışsa)

Özellikler, dinamik ve statik olmak üzere iki kümeye ayrılabilirler. Statik özellikler ayrıştırma boyunca aynı kalan özelliklerdir. Bunlar görünüm bilgileri, sözcük sınıfı ve biçimbirimsel özelliklerdir. Dinamik özellikler ise ayrıştırma sırasında değişen ve belirli bir anda kısmi olarak oluşmuş ayrıştırma ağacı kullanılarak erişilen özelliklerdir. Bağılık türü veya hedef birimlerin iyelerinin özellikleri bu kümeye girer. Ayrıştırma

¹⁶Bu yaklaşımların detayları Bölüm 4’de verilecektir.

işleminin en başında, bu tür özellikler hiç atanmamış (boş) olacaklardır. Ayırıştırma işlemi ilerledikçe, doldurulmaya ve böylece kullanılmaya başlarlar.

Eğitim sırasında ilk olarak, eğitim verisi üzerindeki bağılıkları oluşturmak üzere gerçekleştirilmesi gereken ayırıştırıcı hareketlerine ilişkin özellik vektörleri oluşturulur. Bu vektörleri eğitim verisi olarak kullanan sınıflandırıcılar, daha sonra sınama verisi üzerinde ayırıştırma işlemi yaparken, her gelen yeni durum için benzer bir özellik vektörü oluşturarak bu vektörün hangi sınıfa ait olduğuna karar verir. Bir diğer deyişle, ortaya yeni çıkan durumları geçmişte olan olayları kullanarak ilgili harekete atarlar. Araştırmalarımıza sınıflandırıcı olarak *bellek tabanlı öğrenme* yönteminin kullanılmasıyla başlanmıştır. Bu yöntem kullanılarak elde edilen ilk sonuçlar Nivre ve diğ. (2006a)'de bulunabilir. Bellek tabanlı yaklaşımlar, öğrenmeyi geçmiş deneyimlerin basit bir şekilde bellekte tutulması, yeni bir sorunu çözmeyi ise, bellekte tutulan geçmiş deneyimler içerisinden yeni soruna en benzer olanın bulunması olarak görürler. Aykırı durumların da her zaman için bellekte tutulması sayesinde, kirlilik ve aykırı durumları birbirinden ayıramayan diğer istatistiksel yöntemlere göre DDİ konusunda başarılı oldukları öne sürülmektedir (Daelemans ve Bosch, 2005).

İlerleyen dönemlerde, KDM sınıflandırıcılarının bellek tabanlı öğrenmeye göre daha yüksek başarımlar verdiği görülmüştür. Karar destek makineleri, ilk kez Vapnik (1995) tarafından ortaya atılan iki sınıf arasındaki sınırı büyükleme ilkesini, asıl özellik uzayını daha yüksek boyutlu bir uzaya çekmek üzere çekirdek fonksiyonları^x ile birleştirirler. Bu sınıflandırıcı, Kudo ve Matsumoto (2002), Yamada ve Matsumoto (2003) ve Sagae ve Lavie (2005) gibi birçok çalışmada, gerekirci bir ayırıştırma yöntemi ile birlikte başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Bu tezde kullanılan sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcıda, sınıflandırıcı olarak KDM'ler kullanılmış ve bu amaçla LibSVM (Chang ve Lin, 2001) kütüphanesinden yararlanılmıştır. KDM iki sınıfı ayırmaya yönelik bir ayırıştırıcı olduğundan, elimizdeki çok sınıflı sınıflandırma işlemi için *bire karşı bir* yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, $1 + r_1 + r_2$ adet sınıf için $(1 + r_1 + r_2)(r_1 + r_2)/2$ adet sınıflandırıcı oluşturulur; Her bir sınıflandırıcı sadece iki sınıfı ayırt etmek üzere eğitilir. Deney sırasında ise ilgili örnek hangi sınıfa daha çok kez atanıyorsa, o sınıf seçilir. Böylece, hem çok sınıflı sınıflandırma problemi iki sınıflı sınıflandırma problemine dönüştürülmüş, hem de toplam eğitim zamanı

bire karşı hepsi yöntemine kıyasla azaltılmış olur. Bire karşı hepsi yönteminde, her bir sınıf diğer tüm sınıflardan ayırt edilmek üzere $1 + r_1 + r_2$ adet sınıflandırıcı oluşturulur. Sınıflandırıcı sayısı daha azdır, fakat eğitim süresi veri boyutuyla karesel orantılı olduğu için çok uzundur; bu durum, eğitim verisinin çok ve çeşitli olduğu doğal dil sistemlerinde sorun yaratmaktadır (Kudo ve Matsumoto, 2002).

3.3.2 Özellik Kalıpları

Bu kısımda, sınıflandırıcıya verilecek özellik vektörlerinin oluşturulmasında kullanılan özellik kalıpları tanıtılacaktır. Bu kalıplarda kullanılan bilgi sınıflarının Conll-X derlem gösterimindeki bilgi sınıflarıyla örtüşmesi nedeniyle, öncelikle bu gösterim biçimi tanıtılacak, daha sonra kalıp yapısı anlatılacaktır.

ODTÜ-Sabancı Türkçe ağaç yapılı derlemi, Conll-X (Buchholz ve Marsi, 2006) ortak çalışmasında kullanılmak üzere konferans düzenleyicileri tarafından *her satırda bir ÇK* olacak şekilde yeni bir biçime dönüştürülmüştür. Şekil 3.8’de, Şekil 2.2’deki örnek tümcenin ortak çalışmadaki tüm diller için aynı olan bu yapı ile gösterimi verilmektedir.

1	Bu	bu	Det	Det	—	2	DETERMINER
2	—	okul	Noun	Noun	A3sg Pnon Loc	3	DERIV
3	okuldaki	—	Adj	Adj	Rel	4	MODIFIER
4	öğrencilerin	öğrenci	Noun	Noun	A3pl Pnon Gen	8	POSSESSOR
5	en	en	Adv	Adv	—	7	MODIFIER
6	—	akıl	Noun	Noun	A3sg Pnon Nom	7	DERIV
7	—	—	Adj	Adj	With	8	DERIV
8	akıllısı	—	Noun	Zero	A3sg P3sg Nom	14	SUBJECT
9	şurada	şura	Noun	Noun	A3sg Pnon Loc	10	LOCATIVE.ADJUNCT
10	—	dur	Verb	Verb	Pos	11	DERIV
11	duran	—	Adj	APresPart	—	13	MODIFIER
12	küçük	küçük	Adj	Adj	—	13	MODIFIER
13	—	kız	Noun	Noun	A3sg Pnon Nom	14	DERIV
14	kızdır	—	Verb	Zero	Pres Cop A3sg	15	SENTENCE
15	.	.	Punc	Punc	—	0	ROOT

Şekil 3.8: Conll-X Veri Biçimi

Şekildeki sütunlar şu bilgileri taşırlar:

1. sütun: sıra numarası
2. sütun: görünüm bilgisi tümü (LEX)
3. sütun: görünüm bilgisi gövde (LEMMA)
4. sütun: ana sınıf (CPOS)
5. sütun: alt sınıf (POS)
6. sütun: biçimbirimsel bilgi (INF)
7. sütun: bağlanılan iye birimin sıra numarası
8. sütun: bağıllık türü (DEP)

Bu gösterimde, sözcük içi bağıllıklar “DERIV” (türeme) bağıllık türü ile belirtilmişlerdir. Örneğin 2 numaralı *ÇK* hemen sonrasında gelen 3 numaralı *ÇK*’ye bu bağıllık türü ile bağlanır. Bu tür birden fazla *ÇK* içeren sözcüklerin sadece son *ÇK*’leri LEX bilgisini taşır. LEMMA bilgisi ise sadece ilk *ÇK*’de vardır, diğer *ÇK*’lerde yoktur.

Sınıflandırıcının eğitimi ve sınaması sırasında kullanılan örneklerin özelliklerini ifade etmek üzere aşağıdaki gösterim kullanılacaktır:

1. σ_i : yığının üzerindeki i sıra numaralı birim (saymaya 0’dan başlanacak)
2. τ_i : kuyrukta sırada bekleyen i sıra numaralı birim (saymaya 0’dan başlanacak)
3. $\ell(i)$: o ana kadar kısmi olarak oluşmuş bağıllık grafiğinde i sıra numaralı birimin en soldaki uydusu
4. $r(i)$: o ana kadar kısmi olarak oluşmuş bağıllık grafiğinde i sıra numaralı birimin en sağdaki uydusu

Şekil 3.9’da bu gösterim kullanılarak hazırlanmış örnek bir özellik kalıbı verilmektedir. İleriki bölümlerde, kullanılacak özellik kalıpları Şekil 3.9’a benzer bir biçimde belirtileceklerdir. Örnekteki özellik kalıbı,

- hedef birimlerin (σ_0, τ_0) ,
- yığında üst birimin hemen altında yer alan birimin (σ_1) ,

- kuyrukta bekleyen sıradaki birimin hemen arkasındaki birimin (τ_1) ve
- gerçek tümcede üst birimin sağ tarafında yer alan birimin ($\sigma_0 + 1$) ana sınıf bilgileri ile
- üst birimin en soldaki $\ell(\sigma_0)$ ve en sağdaki $r(\sigma_0)$ uydularının ve
- sıradaki birimin en soldaki $\ell(\tau_0)$ uydusunun bağıllık türünden oluşmaktadır.

	σ_0	τ_0	σ_1	σ_0+1	τ_1	$\ell(\sigma_0)$	$r(\sigma_0)$	$\ell(\tau_0)$
CPOS	+	+	+	+	+			
DEP						+	+	+
INF								
LEMMA								

Şekil 3.9: Özellik Kalıbı 1

3.3.3 Birim Seçim Modelleri

Bu kısımda, sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcı için kullanılan birim seçim modelleri sunulmaktadır. Olasılık tabanlı ayırıştırıcıdan elde ettiğimiz sonuçların ışığında bu bölümde sözcük tabanlı ve ÇK tabanlı olmak üzere iki farklı yaklaşım geliştirilmiştir. Sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcıda, ayırıştırma algoritması, bağıllıkları her iki yönde (sağa bağımlı ve sola bağımlı) bulmak üzere çalıştığından, birimler üzerinde ilerlerken belirli bir anda birimlerin olası görevleri ile ilgili bilgiye sahip değildir. Bu nedenle, olasılık tabanlı ayırıştırıcıdan farklı olarak burada, uydu ve iye birimler, aynı özellikler ile ifade edilerek, göreve bağlı özelliklerin seçimi KDM'lere bırakılmıştır¹⁷. İlk olarak, önceki modellerimize benzer üç farklı birim seçim modeli geliştirilmiştir:

- Ayırıştırıcıda kullanılan en küçük birimin ÇK'lerinin bileşkesi ile gösterilen sözcükler olduğu “*Sözcük tabanlı model*”,
- Ayırıştırıcıda kullanılan en küçük birimin ÇK'ler olduğu ve sözcük içi bağıllıkların gerçek bağıllıklar gibi KDM'ler tarafından bulunduğu “*ÇK tabanlı model*”,

¹⁷Olasılık tabanlı ayırıştırıcıda kullanılan özellik indirgemesinin, sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcıda başarıyı arttırmadığı görülmüştür. Bunun nedeni KDM'lerin gerekli özellik seçimi konusundaki yetenekleridir.

- Ayırıştırma kullanılan en küçük birimin *ÇK*'ler olduğu ve sözcük içi bağılıkların KDM sınıflandırıcısına başvurulmadan belirlenimci olarak işlendiği “*ÇK tabanlı belirlenimci model*”.

Olasılık tabanlı ayırıştırıcı modelleri ile karşılaştırma yapılabilmesi amacıyla, bu bölümdeki ilk incelemelerde¹⁸, biçimbirimsel bilgiler kullanılırken Bölüm 3.2'dekine benzer, ancak dinamik olmayan¹⁹ bir indirgeme işlemi yürütülecektir. Buna göre bir *ÇK*,

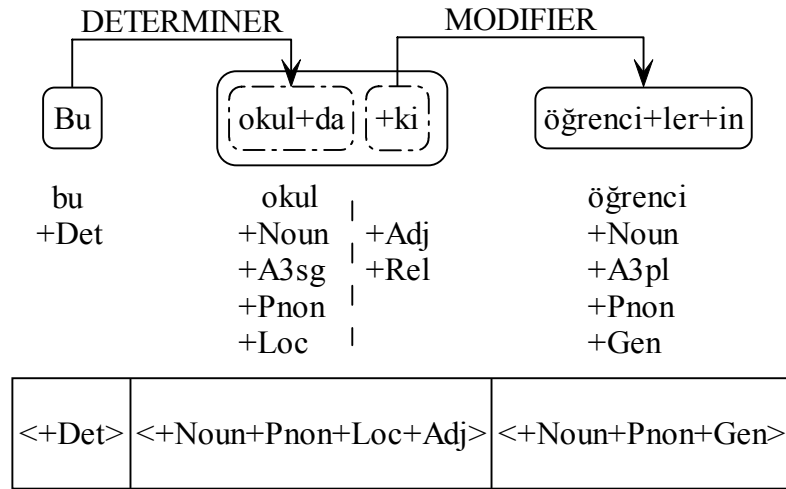
- Eğer isim türünden bir *ÇK* veya zaman ortacı olan bir sıfat *ÇK* ise, o zaman ana sözcük sınıfı, durum imi ve iyelik uyum imi ile birlikte ifade edilir.
- Diğer türden bir *ÇK* ise, sadece ana sözcük sınıfı ile belirtilir.

Bu akıl yürütmeye, sınıflandırıcıya verilmek üzere bir örnek oluşturulurken CPOS bilgisi yukarıdaki şekilde hazırlanacaktır. Şekil 3.10 ve Şekil 3.11'de sözcük tabanlı ve *ÇK* tabanlı modeller gösterilmektedir. Bu şekillerde, birimler için kullanılacak CPOS bilgileri bağılık grafiğinin en altında yer alan dikdörtgenler içerisinde yazılmıştır. Uydu birimler ile iye birimler arasındaki bağılık türleri ise ilgili bağılılığı gösteren okların üzerinde yazılmıştır. Bağılık etiketleri Tablo B.3'de verilen derlem gösteriminde kullanıldığı biçimde yazılmıştır. Bu örneklerde görülebileceği gibi, sözcük tabanlı modelde, iki *ÇK*'den oluşan “okuldaki” sözcüğünün CPOS özelliği “+Noun+Pnon+Loc+Adj”dir. *ÇK* tabanlı modellerde ise, iki ayrı birim olarak gösterilen bu sözcüğün ilk biriminin CPOS'u “+Noun+Pnon+Loc”, ikincisinininki de “Adj”dir.

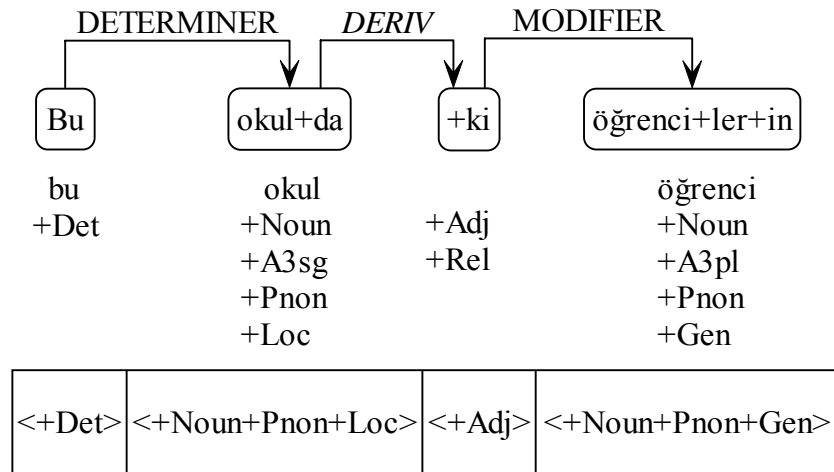
Şekil 3.11'de “okuldaki” sözcüğünün iki *ÇK*'si arasındaki bağılık türü “DERIV” ile belirtilmiştir. *ÇK tabanlı model* ile *ÇK tabanlı belirlenimci model* arasındaki fark bu türden bağılıkların işleniş şekli ile ilgilidir. Sınıflandırıcı için eğitim ve sınav verisi hazırlanırken, bu türden bağılıkların işlenmesi için iki farklı yol seçilebilir;

¹⁸Biçimbirimsel bilgilerin kullanımı ile ilgili ayrıntılı incelemeler Bölüm 4'de verilecektir.

¹⁹Bu modellerde, *ÇK*'lerin gösteriminde uzman bilgisi gerektiren dinamik seçim yöntemi bırakılarak, uydu ve iye birimler aynı bilgiler ile ifade edilmişlerdir. Bunun nedeni, daha önce de değinildiği gibi dinamik seçimin KDM'lere bırakılmasıdır.

Şekil 3.10: Sözcük Tabanlı Model

Şekil 3.11: ÇK Tabanlı Modeller

- Bunlardan birincisi, bu tür bağılıkları da diğer türden bağılıklar ile aynı şekilde işlemek ve her bağılılık için bir eğitim/sınama örneği hazırlamaktır.
- İkincisi ise bu tür bağılıkların belirlenimci bir şekilde (doğrudan) bir sonraki ÇK'ye bağlanmasıdır. Bu durumda, bu tür bağılıklar için eğitim sırasında eğitim örneği hazırlanmaz ve ayrıştırma sırasında KDM'ye başvurulmadan doğrudan bağlanırlar. Biçimbirimsel çözümleyicinin çıktısında sözcük içi bu bağılıkların otomatik olarak gelmesi, böyle bir yaklaşımı mümkün kılmaktadır.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında bir eğitim örneğinin nasıl olacağı aşağıda gösterilmektedir. Burada, ÇK tabanlı model (Şekil 3.11) kullanılırken eğitim kümesindeki “okuldaki” ve “öğrencilerin” sözcükleri arasındaki bağığın bir eğitim örneği olarak nasıl hazırlandığı gösterilmektedir. Aşağıdaki gösterimde, anlaşılabilir olması açısından özelliklerin taşıdığı bilgiler doğrudan yazılmıştır. Esas olarak bu bilgiler KDM'ye ikilileştirilerek^x (0/1) verilirler. *Denetimli öğrenme*^x için hazırlanan örnek, Şekil 3.9'daki özellik kalıbında yer alan sekiz özellikten ve örneğin ait olduğu sınıf (ayrıştırıcı hareketi) bilgisinden oluşmaktadır. Hedef birimlerin (σ_0, τ_0), “okuldaki” sözcüğünün ikinci ÇK'si (σ_0) ve “öğrencilerin” (τ_0) olduğu durumda özellik kalıbına uygun olarak hazırlanan özellik vektörü şöyledir:

1. CPOS σ_0 : Adj
2. CPOS τ_0 : Noun+Pnon+Gen
3. CPOS σ_1 : -
4. CPOS $\sigma_0 + 1$: Noun+Pnon+Gen
5. CPOS τ_1 : Adv
6. DEP $\ell(\sigma_0)$: DERIV
7. DEP $r(\sigma_0)$: -
8. DEP $\ell(\tau_0)$: -

Ait olduğu sınıf: $U \xrightarrow{\text{MODIFIER}} I$

Burada yığının en üstünde Şekil 3.8'deki tümcenin 3 nolu ÇK'si, sırada ise 4 nolu ÇK bulunmaktadır. Ayrıştırmanın bu noktasına gelindiğinde 1 ve 2 nolu ÇK'lerin bağılıkları kurulmuş olacağından yığında sadece bir eleman (σ_0) bulunmaktadır. Bu

nedenle özellik vektöründe CPOS σ_1 , özelliği boştur. CPOS τ_1 sıradaki birimden sonra gelen birimdir (5 nolu ÇK “en”). Bu birimin CPOS’u ise Adv’dır. Bu aşamada oluşan ağaçta, üst birimin sağ uydusu yoktur. Sol uydusu ise 2 nolu ÇK’dır ve bu bağlılığın bağlılık türü (DEP $\ell(\sigma_0)$) DERIV’dır.

3.3.4 Biçimbirimsel Özelliklerin Kullanımı ile ilgili Modeller

Bu bölümde, biçimbirimsel özelliklerin kullanımı ile ilgili geliştirdiğimiz iki farklı model tanıtılacaktır. Bu modellerde, biçimbirimsel özellikler üzerinde indirgeme yaparak bunları ana sözcük sınıfı ile bir arada kullanmak yerine, sınıflandırıcıya verilecek vektör üzerinde ayrı bir özellik olarak kullanmak amaçlanmıştır. Böylece bu modellerde her ÇK’nin CPOS özelliği sadece ana sözcük sınıfını barındıracaktır. Biçimbirimsel özellikler (bknz. Şekil 3.8 sütun 6) ise INF olarak adlandırılan ayrı bir özellik türünde tutulacaklardır. Böylece ana sözcük sınıfları ve biçimbirimsel özellikler birbirlerinden bağımsız iki özellik olarak kullanılabileceklerdir. Bunlara ek olarak, ana sözcük sınıfından bağımsız şekilde, tüm biçimbirimsel özellikler herhangi bir indirgeme yapılmadan INF özelliğinde toplanacaklardır.

Şekil 3.8’de görüldüğü üzere, biçimbirimsel özellikler bir çok küçük özelliğin birleşiminden oluşabilmektedirler. Örneğin “öğrencilerin” sözcüğü bu gösterimde birbirlerinden birer dik çizgi ile ayrılmış (“A3pl|Pnon|Gen”) üç biçimbirimsel özelliğe sahiptir. Bu yeni modeller kurulurken, iki farklı yol izlenmiştir. Bunlar:

1. Bu özellikleri bir arada tek bir özellik olarak kullanmak, “ÇK tabanlı model (INF birleşik)”.
2. Bu özellikleri parçalara bölerek, her bir parçacığı ayrı bir özellik olarak kullanmak, “ÇK tabanlı model (INF parçalı)”.

Önceki örnekte ele alınan bağlılığın bu modeller kullanıldığında oluşacak özellik vektörleri aşağıda gösterilmektedir. Kullanılan özellik kalıbına ek olarak, bu modellerde hedef birimler için INF özelliği eklenmiştir. Bu şartlar altında, ÇK tabanlı model (INF birleşik)’de bir eğitim örneği aşağıda gösterildiği gibidir.

1. CPOS σ_0 : Adj
2. CPOS τ_0 : Noun
3. INF σ_0 : Rel
4. INF τ_0 : A3pl|Pnon|Gen
5. CPOS σ_1 : -
6. CPOS $\sigma_0 + 1$: Noun
7. CPOS τ_1 : Adv
8. DEP $\ell(\sigma_0)$: DERIV
9. DEP $r(\sigma_0)$: -
10. DEP $\ell(\tau_0)$: -

Ait olduğu sınıf: $U \xrightarrow{\text{MODIFIER}} I$

Aynı örnek *ÇK tabanlı model (INF parçalı)*'da ise şöyledir:

1. CPOS σ_0 : Adj
2. CPOS τ_0 : Noun
3. INF σ_0 : Rel
4. INF τ_0 : A3pl
5. INF τ_0 : Pnon
6. INF τ_0 : Gen
7. CPOS σ_1 : -
8. CPOS $\sigma_0 + 1$: Noun
9. CPOS τ_1 : Adv
10. DEP $\ell(\sigma_0)$: DERIV
11. DEP $r(\sigma_0)$: -
12. DEP $\ell(\tau_0)$: -

Ait olduğu sınıf: $U \xrightarrow{\text{MODIFIER}} I$

3.3.5 Deney Sonuçları

Bu bölümde, sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı kullanılarak *Tüm Derlem* üzerinde elde edilen deney sonuçları verilmektedir. Bölüm 3.3.3 ve 3.3.4'de tanıtılan beş

ayrı model için deneyler hem görünüm bilgisi eklenmeden hem de eklenerek gerçekleştirilmişlerdir. Önceki bölümlerde ayrıntıları sunulan bu modeller şunlardır:

- Sözcük tabanlı model
- $\dot{C}K$ tabanlı model
- $\dot{C}K$ tabanlı belirlenimci model
- $\dot{C}K$ tabanlı (INF birleşik) model
- $\dot{C}K$ tabanlı (INF parçalı) model

Ayrıştırıcının sadece kesişmeyen bağılıklara yönelik olmasından dolayı, eğitim verisi olarak derlemin kesişmeyen bağılıklardan oluşan tümceleri kullanılmış ve sınaama, *Tüm Derlem* üzerinde yapılmıştır. Daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse, 10 katlı çapraz doğrulama sırasında derlem verisi rastgele 10 parçaya bölünmüş ve ayrıştırıcının her adımında bir küme sınaama için kullanılırken, geri kalan dokuz kümenin sadece kesişmeyen bağılıklardan oluşan tümceleri eğitim verisi olarak kullanılmıştır. Bu ayrıştırıcının amacı doğru bağılıklar ile birlikte doğru bağılık türlerini de bulmak olduğundan, $\dot{C}KB$ ve $\dot{C}KB_E$ başarımları bir arada verilmiştir.

- $\dot{C}KB_E$ (Çekim kümeleri arası etiketli başarımlar): Ayrıştırma birimlerinin doğru iye $\dot{C}K$ 'ye doğru bağılık türü ile bağlanma oranıdır.

Tablo 3.6 deney sonuçlarını vermektedir. Tablonun ilk üç satırı birim seçim modelleri ile ilgili sonuçları göstermektedir. Bu modellerde, görünüm bilgisi içermeyen sonuçlar eğitim ve sınaama verileri için Şekil 3.9'daki özellik kalıbı kullanılarak, görünüm bilgisi içeren sonuçlar ise bu kalıba hedef birimler için görünüm bilgisinin eklenmesi ile oluşan özellik kalıbı (Şekil 3.12) kullanılarak elde edilmiştir. Sonuçlar farklı bir ayrıştırma yöntemi kullanılmasına rağmen, olasılık tabanlı ayrıştırıcının sonuçlarıyla benzer bulgular göstermektedir; $\dot{C}K$ tabanlı modeller genel olarak, sözcük tabanlı modelden daha yüksek başarımlar (yaklaşık %3 artış ile) vermektedirler. Ancak, $\dot{C}K$ tabanlı ayrıştırmanın tüm faydalarından yararlanabilmek için, görünüm bilgisi içermeyen modelde sözcük içi bağılıkların belirlenimci bir şekilde işlenmesinin gerekliliği görülmektedir. (Görünüm bilgisi içermeyen $\dot{C}K$ tabanlı model ile görünüm bilgisi içermeyen $\dot{C}K$ tabanlı belirlenimci model arasında yaklaşık %2,5 fark vardır.)

Bunun nedeni, sınıflandırıcıların bu tür bağılıkları görünüm bilgisi olmadan doğru olarak tahmin edememeleridir. Görünüm bilgisi içeren modelde ise, belirlenimci bir sözcük içi bağıllık işlemi eklemenin ayrıştırma başarımına herhangi bir etkisi olmadığı görülmektedir. Sınıflandırıcılar görünüm bilgisini kullanarak bu tür bağılıkları çok kolay bir biçimde bulabilmektedirler.²⁰ Başarımın artmamasına karşın, belirlenimci yaklaşım eğitim örneği sayısını azaltarak KDM sınıflandırıcılarının eğitim ve sınama sürelerini kısaltmaktadır.

Tablo 3.6: Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı Deney Sonuçları

Model	Görünüm Bilgisi Eklenmemiş		Görünüm Bilgisi Eklenmiş	
	ζKB	ζKB_E	ζKB	ζKB_E
Sözcük tabanlı	67,2 $\pm$ 0,3	57,9 $\pm$ 0,3	70,7 $\pm$ 0,3	62,0 $\pm$ 0,3
ζK tabanlı	68,3 $\pm$ 0,2	58,2 $\pm$ 0,2	73,8 $\pm$ 0,2	64,9 $\pm$ 0,3
ζK tabanlı belirlenimci	70,6 $\pm$ 0,3	60,9 $\pm$ 0,3	73,8 $\pm$ 0,2	64,9 $\pm$ 0,3
ζK tabanlı (INF birleşik)	71,6 $\pm$ 0,2	62,0 $\pm$ 0,3	74,4 $\pm$ 0,2	65,6 $\pm$ 0,3
ζK tabanlı (INF parçalı)	71,9 $\pm$ 0,2	62,6 $\pm$ 0,3	74,8 $\pm$ 0,2	66,0 $\pm$ 0,3
Eniyileştirilmiş			76,0 $\pm$ 0,2	67,0 $\pm$ 0,3

	σ_0	τ_0	σ_1	σ_0+1	τ_1	$\ell(\sigma_0)$	$r(\sigma_0)$	$\ell(\tau_0)$
<i>CPOS</i>	+	+	+	+	+			
<i>DEP</i>						+	+	+
<i>INF</i>								
<i>LEMMA</i>	+	+						

Şekil 3.12: Görünüm Bilgisi İçeren Özellik Kalıbı 1

	σ_0	τ_0	σ_1	σ_0+1	τ_1	$\ell(\sigma_0)$	$r(\sigma_0)$	$\ell(\tau_0)$
<i>CPOS</i>	+	+	+	+	+			
<i>DEP</i>						+	+	+
<i>INF</i>	+	+						
<i>LEMMA</i>								

Şekil 3.13: Özellik Kalıbı 2

²⁰Sadece ilk ζK 'ler dolu bir LEMMA bilgisi içermekte, diğer ζK 'lerin LEMMA özelliği ise “_” olmaktadır.

	σ_0	τ_0	σ_1	σ_0+1	τ_1	$\ell(\sigma_0)$	$r(\sigma_0)$	$\ell(\tau_0)$
<i>CPOS</i>	+	+	+	+	+			
<i>DEP</i>						+	+	+
<i>INF</i>	+	+						
<i>LEMMA</i>	+	+						

Şekil 3.14: Görünüm Bilgisi İçeren Özellik Kalıbı 2

Tablo 3.6'nın dördüncü ve beşinci satırları *ÇK* tabanlı (*INF* birleşik) ve *ÇK* tabanlı (*INF* parçalı) modellerinin sonuçlarını vermektedir. Biçimbirimsel özelliklerin, özellik vektöründe ayrı bir özellik olarak gösterildikleri bu modeller sınanırken, Şekil 3.13 ve Şekil 3.14'deki görünüm bilgisi içermeyen ve içeren özellik kalıpları kullanılmıştır. Bu şekillerden görülebileceği gibi, özellik kalıplarında sadece hedef birimler (σ_0 ve τ_0) için *INF* özelliği eklenmiştir. Tablo 3.6'da görülebileceği gibi, her iki model de ayrıştırma başarımını tüm ölçütlerde %1'den fazla olmak üzere arttırmaktadır. Ancak, biçimbirimsel özellikleri parçalara bölerek her birini ayrı bir özellik olarak işlemenin, bu özellikleri birleşik halde kullanmaya göre hafif bir üstünlük sağladığı görülmektedir. (Aradaki fark, değer olarak küçük ancak tutarlıdır; görünüm bilgisi içeren modelin etiketli başarımında ortalama fark $0,4 \pm 0,1$ 'dir.)

Bu bilgilerin ışığında elde edilen en yüksek başarımlı model üzerinde yapılan özellik eniyileştirilmesi sonucunda elde edilen başarımlar Tablo 3.6'nın en son satırında (Eniyileştirilmiş model) verilmektedir. Bu eniyileştirme işlemi sonucunda *ÇK*'lerin ana sözcük sınıfları yerine (*CPOS*), alt sözcük sınıflarını (*POS*) kullanmanın ve kuyrukta sıradaki birimden sonra gelen birim (τ_1) için *LEMMA* özelliği eklemenin en yüksek başarımlı sağladığı görülmüştür. Bu modelde kullanılan özellik kalıbı Şekil 3.15'de verilmektedir. Bu eniyi model ile *Tüm Derlem* üzerinde $\text{ÇKB} = 76,0 \pm 0,2$, $\text{ÇKB}_E = 67,0 \pm 0,3$, $SB = 82,7 \pm 0,5$ ve $TB = 37,4 \pm 0,6$ elde edilmiştir.

Ayrıştırıcı Bölüm 3.2'de kullanılan *KsmSb Derlem* üzerinde eğitilip *KsmSb Derlem* üzerinde sınıandığında $\text{ÇKB} = 78,3 \pm 0,3$, $\text{ÇKB}_E = 68,9 \pm 0,2$, $SB = 85,5 \pm 1,0$ ve $TB = 45,2 \pm 1,1$ elde edilmiştir. Hatırlanacağı gibi, olasılık tabanlı ayrıştırıcının bu veri üzerindeki başarımı $\text{ÇKB} = 73,5 \pm 1,0$, $SB = 81,2 \pm 1,0$ ve $TB = 38,7 \pm 0,9$ 'dir. Sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcıda, aynı eniyileştirilmiş özellik modelini sadece *LEMMA* özelliklerini

	σ_0	τ_0	σ_1	σ_0+1	τ_1	$\ell(\sigma_0)$	$r(\sigma_0)$	$\ell(\tau_0)$
POS	+	+	+	+	+			
DEP						+	+	+
INF	+	+						
LEMMA	+	+			+			

Şekil 3.15: Özellik Kalıbı 3

çıkarak kullanırsak (Şekil 3.16), $\zeta KB = 76,1 \pm 0,3$, $\zeta KB_E = 65,9 \pm 0,4$, $SB = 82,8 \pm 1,2$ ve $TB = 42,1 \pm 0,9$ elde edilmekte ve başarımlar bu durumda da olasılık tabanlı ayrıştırıcının başarımlarından yüksek olmaktadır. Bu durum, başarımdaki artışın sadece görünüm bilgilerinin kullanılmasına atfedilemeyeceğini göstermektedir.

	σ_0	τ_0	σ_1	σ_0+1	τ_1	$\ell(\sigma_0)$	$r(\sigma_0)$	$\ell(\tau_0)$
POS	+	+	+	+	+			
DEP						+	+	+
INF	+	+						
LEMMA								

Şekil 3.16: Görünüm Bilgisi İçermeyen Özellik Kalıbı 3

3.3.6 Kısım Sonucu

Bu bölümde, ayrıştırma işleminin sınıflandırıcılar kullanılarak yapıldığı veri güdümlü bir ayrıştırıcı tanıtılmıştır (Eryiğit ve diğ., 2006b). Geliştirilen ayrıştırıcı tüm derlem üzerinde sınanmış ve başarımları ortaya konmuştur. Önceki bölümde elde edilen çıkarımlara koşut olarak, bu ayrıştırıcıda da ζK tabanlı modellerin daha yüksek başarımlar verdiği görülmüştür. Seyrek veri sorununun olasılık tabanlı ayrıştırıcıya göre daha az yaşandığı bu ayrıştırıcıda görünüm bilgileri de kullanılmış ve aynı zamanda bağıllık türleri de belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bölümde, sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı genel olarak tanıtılmış ve eniyileştirme ile elde edilen başarımları en yüksek modeller sunulmuştur. Modeller geliştirilirken yapılan bazı seçimler ile ilgili ayrıntılı incelemeler Bölüm 4'de yapılacaktır. Ayrıştırıcı aynı zamanda *KsmSb Derlem*

üzerinde de sınanmış ve başarımın olasılık tabanlı ayrıştırıcıdan daha yüksek olduğu görülmüştür.

3.4 Bölüm Sonucu

Bu bölümde, Türkçe'ye özgü farklı tasarım modelleri geliştirilmiş ve veri güdümlü ayrıştırıcılar üzerinde etkilerinin incelenmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla, farklı ayrıştırma yöntemlerinin Türkçe'ye uygun görülen bileşenleri bir araya getirilerek olasılık ve sınıflandırıcı tabanlı öğrenmeye dayalı iki farklı ayrıştırıcı düzenlenmiştir. Ayrıştırıcıların başarımları üzerinde ayrıntılı incelemeler ve karşılaştırmalar Bölüm 4'de verilmektedir. Türkçe'nin güçlü sağa bağımlı yapısına yönelik tasarlanmış olasılık tabanlı ayrıştırıcı, uzman bilgisi ile oluşturulmuş dinamik bir seçim yöntemi kullanmaktadır. Derlem boyutunun küçük olması nedeni ile seyrek veri sorunu yaşayan bu ayrıştırıcı üzerinde farklı seçim yöntemleri ve görünüm bilgisi kullanmanın etkileri Bölüm 4'de gösterilmektedir. Olasılık değerlerini hesaplamadan, farklı sınıfları ayırt etmeye dayanan sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı ise olasılık tabanlı ayrıştırıcıya oranla daha az seyrek veri problemi yaşamaktadır. Bu nedenle ve seçilen sınıflandırıcının yeteneklerinin de etkisiyle, görünüm bilgilerinin ve biçimbirimsel özelliklerin kullanımında olasılık tabanlı ayrıştırıcıya oranla rahatlık sağlamaktadır. Ayrıştırıcıların bu özellikleri ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecektir. Bu bölümde yapılan incelemeler sonucunda, her iki ayrıştırıcı üzerinde de, ayrıştırma birimi olarak sözcüklerden daha küçük olan çekim kümelerinin kullanılmasının başarımı olumlu yönde etkilediği gösterilmiştir.

4. DEĞERLENDİRMELER VE TARTIŞMA

Bu bölüm, geliştirdiğimiz ayrıştırıcıların karşılaştırılmasını ve ürettikleri sonuçlar üzerinde yapılan ayrıntılı değerlendirmeleri kapsamaktadır. Bölümün giriş kısmında, sola bağımlı türde bağılıkları ayrıştırmak üzere güncellenmiş kural tabanlı ayrıştırıcı tanıtılmakta ve olasılık tabanlı ayrıştırıcı üzerinde yapılan iyileştirmeler anlatılmaktadır. Bunlara ek olarak, ileri sürdüğümüz dinamik seçim yönteminin etkinliğini göstermek üzere yapılan deneylerin sonuçları verilmektedir. Sonraki kısımlarda sırasıyla, ayrıştırıcıların eniyileştirilmiş başarımları sunularak karşılaştırılmakta, biçimbirimsel özellikleri ve görünüm bilgilerini kullanmanın ayrıştırma başarımı üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak değerlendirilmekte, eğitim kümesi boyutunun etkileri irdelenmekte, farklı bağıllık türlerine, yönlerine ve tümce uzunluklarına göre hata incelemeleri yapılmakta, yetkin etiket kullanımının başarıma etkileri değerlendirilmektedir. Bölümün sonunda, aynı derlem üzerinde sınanmış diğer çalışmalar ile bu çalışmada geliştirilen en iyi ayrıştırıcının başarımları karşılaştırılmıştır.

4.1 İyileştirmeler ve Dinamik Seçim Yönteminin Etkinliği

Bu kısımda sırasıyla, kural tabanlı ayrıştırıcı ve olasılık tabanlı ayrıştırıcı üzerinde yapılan iyileştirmeler ve olasılık tabanlı ayrıştırıcıda kullanılan dinamik seçim yönteminin etkinliği gösterilecektir.

Sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının geliştirilmesi sırasında kullanılan eğitim ve sınama verisinde herhangi bir iye birime bağılı olmayan noktalama işaretlerini, hemen sağ taraflarında yer alan birime bağlamanın başarımı arttırdığı görülmüştür. Başarım ölçümünde bu türde birimlerden çıkan bağılılıkların¹ gözardı edilmesi nedeni ile, bu artışın doğrudan bir etki sonucunda oluşmadığı anlaşılmaktadır. Bu işlemin başarıma

¹Bu tür bağılılıklar özel bir bağıllık türü ile gösterilmişlerdir.

dolaylı etkisi şu şekildedir: Ayırıştırma algoritmasının işleyişi sırasında yığında üst birimin altında kalan birimlerin, üst birimin noktalama işareti olup hiçbir yere bağlanamaması sonucunda yığında yığılı kalmaları engellenmektedir. Bu bölümde, yapılan deneylerde, sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcının başarımına olumlu etkisi olan bu değişiklik, kurallar ve ayırıştırma algoritması üzerinde değişiklikler yapılarak kural tabanlı ve olasılık tabanlı ayırıştırıcılara uygulanmıştır. Ayrıca kural tabanlı ayırıştırıcı sola bağımlı bağılıkları da işleyecek şekilde iyileştirilmiş ve kurallar *ÇK* temelli hazırlanmıştır. Buna ek olarak, önceki bölümde tanıtılan *ÇK* tabanlı modeller üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, olasılık tabanlı ayırıştırıcı için yeni bir *ÇK* tabanlı model oluşturulmuş ve başarımı sunulmuştur.

4.1.1 Kural Tabanlı Ayırıştırıcı

Bölüm 3.2’deki temel modellerimizden biri olan kural tabanlı ayırıştırıcı, *Tüm Derlem* üzerinde çalışabilmek, bir diğer deyişle sola bağımlı türde bağılıkları da işleyebilmek üzere güncellenmiştir. Böylelikle, bu yeni ayırıştırıcı hem olasılık tabanlı model (*KsmSb Derlem* üzerinde) hem de sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcı (*KsmSb Derlem* ve *Tüm Derlem* üzerinde) için temel model olarak kullanılabilecektir. Yeni kural tabanlı ayırıştırıcı (Eryiğit ve diğ., 2006a), öncekinden farklı olarak, ayırıştırma birimi olarak *ÇK*’leri kullanacak ve kurallarını sadece *ÇK*’lere bakarak belirleyecektir. Kullanılan kurallar (*Tüm Derlem* üzerindeki başarımları ve toplam uygulanış sayıları ile beraber) Ek A’da ayrıntılı olarak verilmektedir. Noktalama işaretlerinin ayırıştırma algoritmasına getirdiği sorunu aşmak üzere “Sözcükler hemen sağ taraflarındaki noktalama işaretine bağlanırlar” kuralı eklenmiştir. Bu kuralın başarımı çok düşük olmasına karşın (bknz Tablo A.1 devam), yukarıda anlatılan ayırıştırma algoritmasının işleyişine getirdiği çözüm ile genel başarımda artışa neden olmaktadır.

Ayırıştırma algoritması olarak Bölüm 3.1’de tanıtılan kural tabanlı ayırıştırıcıda kullanılan algoritma sola bağımlı türde bağılıkları işleyecek şekilde değiştirilmiştir. Bu işlem gerçekleştirilirken, algoritmaya Türkçe’ye özel değişiklikler getirilmiştir. Bu açıdan, yine sola bağımlı türde bağılıkları işleyebilen Nivre (2003)’nin asıl algoritmasından farklılık göstermektedir. Algoritmanın işleyişi şöyledir:

```

Kuyrukta bekleyen  $\mathcal{CK}$  olduğu sürece tekrarla{
    eğer Yığın boş ise
        Ötele(Yığın)
    değil ise
        hareket=Ayrıştırma_Modeli( $i, j$ )
        eğer hareket==Ötele ise
            Ötele(Yığın)
        eğer hareket== $U \rightarrow I$  ise
            Bağlılık_Kur( $i \rightarrow j$ )
            Çek(Yığın)
        eğer hareket== $S \leftarrow B$  ise
            Bağlılık_Kur( $j \rightarrow i$ )
        Kuyrukta bekleyen sıradaki  $\mathcal{CK}'$ ye ilerle
}

```

Bu ayrıştırıcıda, Bölüm 3.3’de tanıtılan olağan yay yönteminden farklı olarak, ayrıştırma modeli, j . elemanı yığının en üstünde olmayan bir h . elemanına bağlama kararı da verebilir. Bu durumda ayrıştırıcıya basit “ $S \leftarrow B$ ” hareketini bildirmeden önce kendi içerisinde “ $S \leftarrow^* B$ ” işlemi yürütür. Bu işlem yığında h . elemanın üzerinde yer alan tüm elemanları h . elemanın uydusu haline getirir ve bu elemanları yığından çeker. Böylece işlem sonunda h . eleman yığındaki en üst eleman haline gelir. Bundan sonra basit “ $S \leftarrow B$ ” hareketi bildirilir. Bir başka deyişle, bu hareket $h \xleftarrow{S \leftarrow B} j$ bağılılığına karar verildiğinde ($h < x < j$) h . ve j . eleman arasında yer alan tüm x sıra numaralı elemanları h . elemana bağlamak anlamındadır.

Model ilk olarak, sözcükten ayrı yazılan ve çekim eklerinden dolayı oluşan sola bağımlı türde bağılıkları bulmaya çalışır. Bu durumda eğer j . eleman bir vurgulayıcı (de,da), soru eki (mi,mu,mısın vb...), ilişkilendirici (ki) veya olumsuzluk (değil) belirten bir ek (Ofлаzer ve diğ., 2003) ise “ $S \leftarrow B$ ” hareketi bildirilir.

Ayrı yazılan çekim eklerinin denetimi yapıldıktan sonra, ayrıştırıcı insan tarafından yazılmış 26 adet kuralı (Tablo A.1) kullanarak i ve j sıra numaralı birimler arasında “ $U \rightarrow I$ ” ilişkisi kurmaya çalışır. Bu kurallar, “sıfat yanındaki isime bağlanır”,

“zarf yanındaki eyleme bağlanır” türünde kurallardır. Birden fazla $\check{C}K$ ’ye sahip olan sözcükler içerisinde yer alan $\check{C}K$ ’lerin, aynı sözcük içerisinde sağ taraflarında yer alan ilk $\check{C}K$ ’ye bağlandıkları varsayılır. Bu durumda ayrıştırma modeli “ $B \rightarrow S$ ” hareketini bildirir. Kurulan bu tür bağılıklar başarımlı ölçümünde değerlendirilmezler.

i. ve j. sözcüklerinin “ $U \rightarrow I$ ” kurallarından hiçbirine uymaması durumunda eğer j. eleman isim soylu ise ve bu elemandan sonra bir noktalama işareti geliyorsa, ayrıştırma modeli sola bağımlı türde bir bağılılık bulmaya çalışır. Derlemde yer alan sağa bağımlı türdeki bağılılıkların %83’ü bu türde bağılılıklardır. Bu durumda, yığının en üstündeki elemandan başlanarak eylem soylu bir eleman bulunmaya çalışılır. j. elemanın yığın içerisinde yer alan ilk eylem soylu h. elemana bağlanmasına karar verilir. Eğer h. eleman yığının en üstteki elemanı değilse bu durumda bu elemanın üzerindeki birimlerin yığından çekilerek bir yere bağlanmaları gerekir. Bu durum kesişmeyen bağılılık ilkesinin gereğidir. Ayrıştırma algoritması, h. eleman yığının en üstüne gelene dek, bu elemanları h. iye elemanına bağlar. Ve daha sonra ayrıştırma modeli “ $S \leftarrow B$ ” hareketine karar verir.

Yukarıda belirtilen hareketlerden hiçbirinin bulunamaması durumunda model “ötele” hareketine karar verir. Ayrıştırmanın tamamlanabilmesi için tümce içerisindeki kök sözcük (derlemde genelde en sonda yer alan noktalama işareti) hariç tüm sözcüklerin bir iye sözcüğe bağlanmaları gerekmektedir. Ayrıştırma sonucunda kuyrukta bekleyen hiçbir eleman kalmamasına rağmen yığında birden fazla eleman bulunuyorsa, bu elemanlar yığının en üstündeki elemana bağlanırlar.

Yukarıda anlatılan bu değişiklikler ile *KsmSb Derlem* üzerindeki $\check{C}KB$ başarımlı %70,5 olan kural tabanlı ayrıştırıcının başarımlı aynı veri kümesinde %73,4’e çıkmıştır. Bu sonuç yaptığımız değişikliklerin olumlu yönde katkı yaptığını göstermektedir.

4.1.2 Olasılık Tabanlı Ayrıştırıcı

Hatırlanacağı gibi Bölüm 3.2’de tanıtılan olasılık tabanlı ayrıştırıcının ayrıştırma algoritması birimlerin hepsini aynı şekilde, bağlanma olasılıklarından faydalananarak işlemektedir. Noktalama işaretleri ile ilgili bağılılıkların incelenmesi sonucunda elde edilen bulgular ışığında, algoritma noktalama işareti görüldüğünde bu birimi doğrudan

sağındaki birime bağlayacak şekilde değiştirilmiştir. Bu yaklaşım başarımda önemli bir artışa neden olmamasına karşın, ilk ayrıştırıcıda karşılaşılan çok geniş standart hata aralıklarını daraltmaktadır. Bu işlem sonucunda sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı ile olasılık tabanlı ayrıştırıcının hata aralıklarının aynı mertebelerde olduğu gözlenmiştir.

Ayrıca daha ayrıntılı yapılan incelemelerde $\check{C}K$ tabanlı model 2'nin $\check{C}K$ tabanlı model 1'e oranla sağladığı üstünlüğün (Tablo 3.2) kullandığı uzaklık fonksiyonundan kaynaklandığı belirlenmiş, bağlam içerisindeki komşuların işlenişine getirdiği değişikliğin başarımı, uzaklık fonksiyonu kadar etkilemediği görülmüştür. Bu bölümde kullanılacak $\check{C}K$ tabanlı model Bölüm 3.2'deki $\check{C}K$ tabanlı model 1 ve $\check{C}K$ tabanlı model 2'nin karışımıdır. Bu modelde tüm birimler (iye, uydu, komşu) çekim kümeleri olarak kullanılacak ancak uzaklık fonksiyonu hesaplanırken iki birim arasında kalan sözcük sınırları sayılacaktır.

$\check{C}K$ 'lerin gösteriminde önceki ayrıştırıcı ile aynı dinamik seçim yöntemi (Bknz. Bölüm 3.2.2) kullanılmıştır. Ancak sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının eniyileştirilmesi sırasında gözlemlenen alt sınıf bilgilerinin kullanımının ana sınıf bilgilerinin kullanılmasından daha yüksek başarımlar sağlamasından yola çıkarak, alt sınıf bilgileri kullanılmıştır.²

Tablo 4.1'de her model için ayrı ayrı yapılan eniyileme sonucunda en iyi başarımlar sağlayan parametreler ve başarımlar verilmiştir. Bu yeni ayrıştırıcı ile eşik değeri³ (k) ve demet boyutu (d) için yapılan eniyilemede $k = 6$ ve $d = 3$ olarak elde edilmiştir. Tablodan görülebileceği gibi bu ayrıştırıcı ile elde edilen en yüksek $\check{C}KB$ başarımı $74,9 \pm 0,3$ 'dur. Hatırlanacağı gibi, aynı veri üzerinde ($KsmSb$ Derlem) elde edilen önceki değer $73,5 \pm 1,0$ 'dir. Yaptığımız değişikliklerin getirdiği iyileşme gözlemlenmiştir.

²Bu değişiklik $\check{C}K$ tabanlı modelin başarımını arttırırken, sözcük tabanlı modellerin başarımını düşürmektedir. Bunun nedeni $\check{C}K$ tabanlı modellere alt sınıf bilgilerini kullanarak ayrıştırma için daha küçük sınıflara ayrılmış olasılıklar hazırlarken, $\check{C}K$ 'lerin birleşimini kullanan sözcük tabanlı modellerde seyrek veri sorununu daha da arttırmasıdır. Tüm ayrıştırıcılar arasında uyumluluk olması açısından buradaki sözcük tabanlı modellerde de alt sınıf bilgisi kullanılmıştır. Ana sözcük sınıfı kullanılması halinde Tablo 4.1'deki değerler sözcük tabanlı model 1 için $\check{C}KB = 72,0 \pm 0,4$ ve sözcük tabanlı model 2 için $\check{C}KB = 72,4 \pm 0,4$ olacaktır.

³Daha önce de belirtildiği gibi, uzaklık fonksiyonu iye ve uydu birimler arasındaki sözcük sınırlarına bağlı olarak hesaplanmaktadır. Derlemde, bağılıkların %95'i 6'dan daha yakın uzaklıkta bir sözcüğe bağlanmaktadır.

Tablo 4.1: Olasılık Tabanlı Ayırıştırıcının Başarımları

<i>Model</i> (<i>parametreler</i>)	ÇKB (<i>KsmSb Derlem</i>)
Sözcük tabanlı model 1 ($D_l=1, D_r=1, H_l=1, H_r=1$)	71,5 $\pm$ 0,5
Sözcük tabanlı model 2 ($D_l=1, D_r=1, H_l=1, H_r=1$)	72,0 $\pm$ 0,4
ÇK tabanlı model ($D_l=1, D_r=1, H_l=0, H_r=1$)	74,9 $\pm$ 0,3

4.1.3 Dinamik Seçim Yönteminin Etkinliği

Olasılık tabanlı ayırıştırıcıda kullanılan dinamik seçim yöntemi şöyledir:

- ÇK bir uydu olarak kullanıldığında,
 - Eğer isim türünden bir ÇK ise, o zaman sadece durum imi ile belirtilir.
 - Diğer türden ÇK’ler, sadece alt sözcük sınıfları ile belirtilirler.
- ÇK bir iye olarak kullanıldığında,
 - Eğer isim türünden bir ÇK veya zaman ortacı olan bir sıfat ÇK ise, o zaman alt sözcük sınıfı ve iyelik uyum imi ile birlikte ifade edilir.
 - Diğer türden ÇK’ler, sadece alt sözcük sınıfları ile belirtilirler.

Bu dinamik seçim yöntemi yerine, farklı seçimler yapmanın etkileri aşağıda incelenmektedir. Burada, altı farklı seçim yöntemi denenmiştir. Bunlar şöyledir:

- *Seçim 1* = Alt sözcük sınıfı yerine ana sözcük sınıf bilgisini kullanmak
- *Seçim 2* = Hiç biçimbirimsel özellik kullanmamak (sadece alt sözcük sınıfı kullanmak)
- *Seçim 3* = Biçimbirimsel özelliklerin kullanımında dinamik seçim yapmamak (tüm türler için alt sözcük sınıfını ve buna ek olarak isim türünden olanlar için durum ve iyelik imlerini, zaman ortacı bulunan sıfatlar için de iyelik imlerini kullanmak)
- *Seçim 4* = Alt sözcük sınıfı ile beraber tüm biçimbirimsel özellikleri kullanmak
- *Seçim 5* = Her türden ÇK için LEMMA özelliğini de kullanmak
- *Seçim 6* = Her türden ÇK için LEX özelliğini de kullanmak

Tablo 4.2 asıl seçim yöntemi yerine bu seçimler kullanıldığında elde edilen başarımları vermektedir. Tabloya bakıldığında, asıl dinamik seçim dışında kalan diğer seçimlerin hepsinin başarımları düşürdüğü görülmektedir. Ana sözcük sınıfları yerine (*Seçim 1*) alt sözcük sınıflarını (*asıl*) kullanmanın istatistiksel olarak belirgin olmasa bile başarımları arttırdığı görülmektedir. Sözcüğün tümünü kullanmanın (*Seçim 6*) gövdeyi kullanmaya (*Seçim 5*) göre daha başarılı olduğu görülse de her iki görünüm bilgisi ekleme yönteminde de asıl modele göre başarımlarında çok önemli bir düşüş gözlemlenmektedir. *Seçim 2* ve *Seçim 3*'ün sonuçlarına bakıldığında, bu tür bir dinamik seçim yöntemi kullanmanın faydaları görülmektedir. *Seçim 4*'ün sonuçları ise tüm biçimbirimsel özellikleri (herhangi bir indirgeme yapmadan) kullanmanın ne kadar belirgin bir düşüşe neden olduğunu göstermektedir.

Tablo 4.2: ÇK'lerin Gösteriminde Farklı Seçimlerin Sonuçları

ÇK tabanlı model ($D_l=1, D_r=1, H_l=0, H_r=1$)	ÇKB (<i>KsmSb Derlem</i>)
asıl	74,9 $\pm$ 0,3
Seçim 1	74,6 $\pm$ 0,3
Seçim 2	72,2 $\pm$ 0,4
Seçim 3	73,0 $\pm$ 0,4
Seçim 4	50,4 $\pm$ 0,5
Seçim 5	57,8 $\pm$ 0,4
Seçim 6	62,3 $\pm$ 0,4

4.2 Ayırıştırıcıların Başarımları

Bölüm 3.3'de sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcının *Tüm Derlem* üzerindeki başarımları verilmektedir. Olasılık tabanlı ayırıştırıcının başarımları ile doğrudan bir karşılaştırma yapabilmek üzere Tablo 4.3 ve Tablo 4.4'de sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcı için geliştirdiğimiz bazı ana modellerin hem *KsmSb Derlem* hem de *Tüm Derlem* üzerindeki başarımları gösterilmektedir.

Tablo 4.3⁴'de Tablo 3.6'da sonuçları verilen *sözcük tabanlı* ve *ÇK tabanlı (belirlenimci)* modellerin *KsmSb Derlem* üzerindeki başarımları verilmiştir. Bu tablodaki *KsmSb Derlem* üzerindeki *ÇKB* başarımları olasılık tabanlı ayrıştırıcının (Tablo 4.1) başarımları ile karşılaştırıldığında, görünüm bilgisi eklenmemiş ve olasılık tabanlı ayrıştırıcıya benzer *ÇK* gösterimleri kullanan⁵ sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının, olasılık tabanlı ayrıştırıcıya oranla daha başarılı olmadığı görülmektedir. Aksine sözcük tabanlı modelde istatistiksel olarak belirgin bir düşüş kaydedilmektedir ($71,5 \pm 0,5 \rightarrow 70,5 \pm 0,5$). Bu düşüşün nedeni, sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcıda olasılık tabanlı ayrıştırıcıda olduğu gibi biçimbirimsel özelliklerin seçiminde dinamik bir seçim yöntemi kullanılmaması olarak düşünülebilir.

Tablo 4.3: Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı Görünüm Bilgisi Eklenmemiş Modeller

<i>Model</i>	<i>KsmSb Derlem</i>		<i>Tüm Derlem</i>	
	<i>ÇKB</i>	<i>ÇKB_E</i>	<i>ÇKB</i>	<i>ÇKB_E</i>
Sözcük tabanlı	70,5 $\pm$ 0,5	60,7 $\pm$ 0,5	67,2 $\pm$ 0,3	57,9 $\pm$ 0,3
<i>ÇK</i> tabanlı (belirlenimci)	74,6 $\pm$ 0,3	64,2 $\pm$ 0,4	70,6 $\pm$ 0,2	60,9 $\pm$ 0,3

Tablo 4.4'de ise sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının en gelişmiş modeli olan *ÇK* tabanlı (INF parçalı) modelinin görünüm bilgisi eklenmiş ve eklenmemiş olarak *Tüm Derlem* ve *KsmSb Derlem* üzerinde başarımları verilmektedir. Tablonun ilk satırındaki *KsmSb Derlem ÇKB* başarımları Tablo 4.1'deki *ÇK* tabanlı modelin *ÇKB* başarımlarından istatistiksel olarak belirgin halde daha yüksektir. Bu durum modelimizin görünüm bilgileri kullanılsa bile yüksek başarımlar elde ettiğini göstermektedir. Hatırlanacağı gibi, bu modelde biçimbirimsel özelliklerin tümü ayrı ve parçalı olarak kullanılmaktadırlar. İlerideki bölümlerde, biçimbirimsel özelliklerin kademeli olarak kullanılmasının etkileri incelenecektir. Daha sonra, yapılacak bu incelemeden de görüleceği gibi, bu modelin tüm biçimbirimsel özellikler yerine sadece olasılık tabanlı ayrıştırıcının kullandığı biçimbirimsel özellikleri kullanması durumunda da başarımları daha yüksek olmaktadır.

⁴Son iki sütunda yer alan sonuçlar Tablo 3.6'dan alınmıştır.

⁵Burada bahsedilen, Bölüm 3.3.3'de ayrıntılı olarak anlatılan, biçimbirimsel özelliklerin sözcük sınıf bilgisi ile beraber tek özellik olarak kullanıldığı modeldir.

Tablonun son iki satırında, görünüm bilgisi ekleme işlemi sırasında sözcüğün tümce içerisinde geçen halini (LEX) kullanmak ile sözcüğün gövdesini (LEMMA) kullanmak arasındaki fark görülmektedir. LEMMA bilgisini kullanmak istatistiksel olarak belirgin olmasa da daha yüksek sonuç vermektedir. Bunun nedeni sözcüğün gövdesinden sonra gelen eklerin zaten biçimbirimsel özellikler ile ifade ediliyor olmasıdır. Sözcüğün bütününe bir özellik olarak kullanmak aynı bilgiyi iki kez kullanmaya çalışmak olarak görülebilir. Aynı zamanda da, ardına birçok ek alarak farklı şekillerde görünen aynı gövdeye sahip sözcükler gerekli olmadığı halde seyrek veri sorununu arttırmaktadırlar.

Tablo 4.4: Sınıflandırıcı Tabanlı Ayırıştırıcı ÇK Tabanlı Modeller

ÇK tabanlı model (INFparçalı)	KsmSb Derlem		Tüm Derlem	
	ÇKB	ÇKB _E	ÇKB	ÇKB _E
Görünüm bilgisi eklenmemiş	76,1±0,3	65,9±0,4	72,4±0,2	63,1±0,3
Görünüm bilgisi eklenmiş (LEX ile)	78,0±0,4	68,3±0,3	75,7±0,2	66,6±0,3
Görünüm bilgisi eklenmiş (LEMMA ile)	78,3±0,3	68,9±0,2	76,0±0,2	67,0±0,3

Tablo 4.5, Tablo 4.6 ve Tablo 4.7 temel, olasılık tabanlı ve sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcıların ÇKB, SB ve TB başarımlarını özetlemektedir. Görülebileceği gibi, her iki veri güdümlü ayırıştırıcı da dayanak modellerinin ÇKB başarımlarını geçmektedirler.⁶

Tablo 4.5: Ayırıştırıcıların ÇKB Başarımları

Ayırıştırıcı	ÇKB	
	KsmSb Derlem	Tüm Derlem
Yandakine bağlan (ilk ÇK)	63,9	56,0
Yandakine bağlan (son ÇK)	62,2	54,1
Kural tabanlı	73,4	70,5
Olasılık tabanlı	74,9±0,3	-
Sınıflandırıcı tabanlı	78,3±0,3	76,0±0,2

⁶SB başarımlarında olasılık tabanlı ayırıştırıcının başarımları istatistiksel olarak belirgin olmasa da kural tabanlı ayırıştırıcının hafifçe gerisinde kalmıştır. TB başarımlarında ise bu fark daha fazladır.

Tablo 4.6: Ayırıştırıcıların *SB* Başarımları

<i>Ayırıştırıcı</i>	<i>SB</i>	
	<i>KsmSb Derlem</i>	<i>Tüm Derlem</i>
Yandakine bağlan (ilk <i>ÇK</i>)	72,1	63,3
Yandakine bağlan (son <i>ÇK</i>)	72,1	63,3
Kural tabanlı	82,7	79,3
Olasılık tabanlı	82,2 $\pm$ 0,8	-
Sınıflandırıcı tabanlı	85,1 $\pm$ 1,0	82,7 $\pm$ 0,5

Tablo 4.7: Ayırıştırıcıların *TB* Başarımları

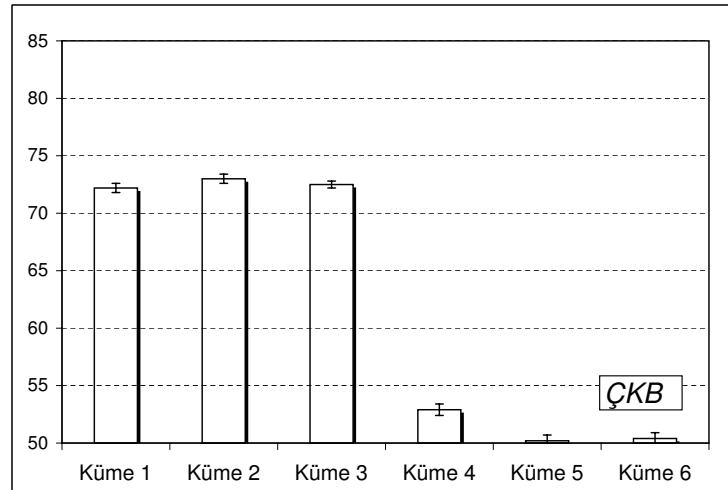
<i>Ayırıştırıcı</i>	<i>TB</i>	
	<i>KsmSb Derlem</i>	<i>Tüm Derlem</i>
Yandakine bağlan (ilk <i>ÇK</i>)	24,0	14,3
Yandakine bağlan (son <i>ÇK</i>)	22,6	13,4
Kural tabanlı	40,4	31,4
Olasılık tabanlı	38,4 $\pm$ 1,2	-
Sınıflandırıcı tabanlı	45,2 $\pm$ 1,1	37,4 $\pm$ 0,6

4.3 Biçimbirimsel Özellikleri Kullanmanın Etkisi

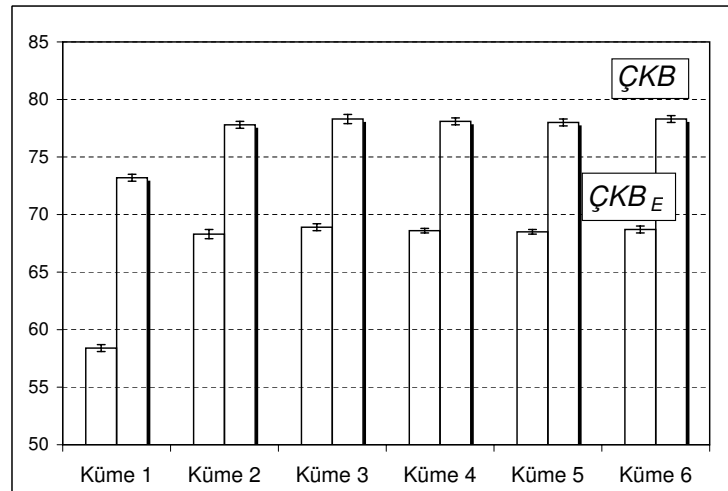
Önceki bölümlerde, ayırıştırıcılar, eniyileştirilmiş parametreleri ve özellik gösterimleri ile birlikte tanıtılmışlardır. Derlem tarafından sağlanan tüm biçimbirimsel özelliklerin özellik olarak kullanılmasının sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcının başarımını çok belirgin bir şekilde arttırdığı, ancak olasılık tabanlı ayırıştırıcının başarımı üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğu görülmüştür. Bu bölümde, biçimbirimsel özellikler kullanmanın etkisini daha ayrıntılı görebilmek üzere, değişik türde biçimbirimsel özellikler kullanan altı farklı küme hazırlanmış ve her iki ayırıştırıcının da en yüksek başarımları sağlayan modelleri üzerinde sınanmıştır.

Bu bölümde ve Bölüm 4.4’de KDM eğitimi sırasında eğitim kümesi daha küçük kümelere bölündüğünden sınıflandırıcı tabanlı ayırıştırıcı ile yapılan deneylerin sonuçları daha önceki sonuçlarla birebir karşılaştırılabilir değildir. Bu yaklaşım KDM eğitim sürelerini azaltırken başarımda da çok belirgin bir düşüşe neden

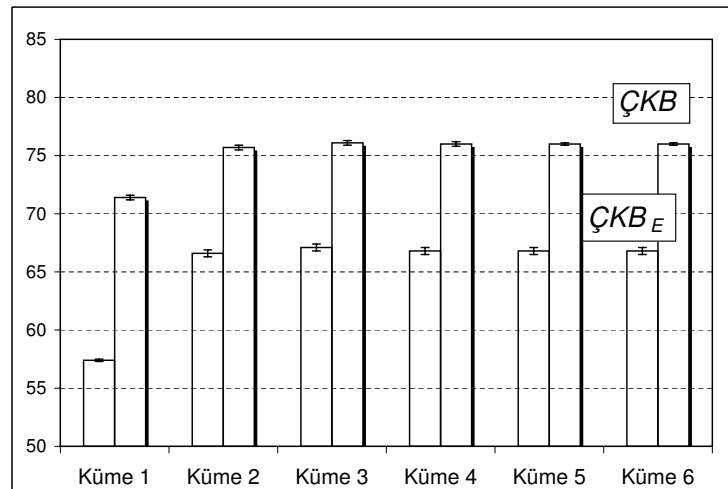
a) *KsmSb Derlem* üzerinde Olasılık tabanlı Ayrıştırıcı $\check{C}KB$

b) *KsmSb Derlem* üzerinde Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı $\check{C}KB$ ve $\check{C}KB_E$

c) *Tüm Derlem* üzerinde Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı $\check{C}KB$ ve $\check{C}KB_E$

Şekil 4.1: Biçimbirimsel Özellik Kümeleri 1–6

olmamaktadır. Olasılık tabanlı model için ise, bu bölümde farklı biçimbirimsel özelliklerin kullanımı incelenirken dinamik seçim yöntemi kullanılmamaktadır.

Aşağıda listelenen kümelerden her biri bir önceki kümeyi ve buna eklenen bazı biçimbirimsel özellikleri barındırır. Küme listesi şöyledir:

Küme 1 = Hiç biçimbirimsel özellik yok

Küme 2 = İsim türünden veya zaman ortağı sıfat olanlar için durum ve iyelik imi

Küme 3 = Küme 2 + İsim türünden veya eylem olanlar için kişi/sayı uyum imi

Küme 4 = Küme 3 + İsim türünden olanlar için tüm biçimbirimsel özellikler

Küme 5 = Küme 4 + Eylem olanlar için tüm biçimbirimsel özellikler

Küme 6 = Küme 5 + Tüm biçimbirimsel özellikler

Şekil 4.1 hem olasılık tabanlı (Şekil 4.1-a) hem de sınıflandırıcı tabanlı (Şekil 4.1-b, Şekil 4.1-c) ayrıştırıcıların sonuçlarını göstermektedir;

- Şekil 4.1-b ve Şekil 4.1-c, Bölüm 3.2.2’de durum ve iyelik iminin (Küme 2) seçimi için kullanılan uzman bilgisini doğrular niteliktedir.
- Buna ek olarak, isim türünden olanlarda ve eylemlerde var olan kişi/sayı uyumluluk imlerinin de (Küme 3), başarımda istatistiksel olarak belirgin bir artış sağlamasalar da (Şekil 4.1-c’deki $\check{CKB}$ skoru hariç), önemli biçimbirimsel özellikler olduğu gözlemlenmektedir.
- Dikkat çeken bir diğer nokta, $\check{CKB}_E$ başarımlarının, biçimbirimsel özelliklerin kullanımından, $\check{CKB}$ başarımlarına göre daha çok etkilenmeleridir. Küme 1 ve Küme 2 (Şekil 4.1-b ve Şekil 4.1-c) arasındaki fark $\check{CKB}$ için yaklaşık %4 iken $\check{CKB}_E$ için yaklaşık %10’dur. Bu durum biçimbirimsel özelliklerin özellikle uydu ve iye birimler arasındaki bağıllığın türünü belirlemek açısından önemli olduğunu göstermektedir. Türkçe’de öğelerin görevlerini sözcük dizilişlerinin değil biçimbirimsel özelliklerin (özellikle durum imlerinin) belirlemesi bu sonucu anlamlı kılmaktadır.
- Yine bu şekillerden, sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının, derlem tarafından sağlanan tüm biçimbirimsel özellikler kullanılsa (Küme 6) bile seyrek veri

sorunundan çok fazla etkilenmediği görülmektedir. Öte yandan, olasılık tabanlı ayrıştırıcının Küme 3 ile bile bu sorunu yaşadığı ve başarımın düşmeye başladığı görülmektedir (bknz Şekil 4.1-a). Bu düşüş, tüm biçimbirimsel özellikler kullanıldığında daha da artmaktadır.

4.4 Görünüm Bilgilerini Kullanmanın Etkisi

Bu bölümde ilk olarak, görünüm bilgisi eklemenin etkisini daha iyi inceleyebilmek üzere, farklı ana sözcük sınıflarından olan ÇK'lere kısmi olarak görünüm bilgisi ekleme işlemi yapılmıştır. Bu inceleme, gerekli olduğu yerlerde alt sözcük sınıfları için de genişletilmiştir.

Tablo 4.8: Kısmi Görünüm Bilgisi Eklemenin Etkisi
(n=görülme sıklığı, d=farklı gövdelerde görülme sıklığı)

	<i>n</i>	<i>d</i>	Olasılık Tab.	Sınıflandırıcı Tab.			
			<i>KsmSb Derlem</i>	<i>KsmSb Derlem</i>	<i>Tüm Derlem</i>	<i>ÇKB</i>	<i>ÇKB_E</i>
			ÇKB	ÇKB	ÇKB _E	ÇKB	ÇKB _E
<i>Yok</i>	-	-	74,9±0,3	76,5±0,3	66,1±0,3	72,8±0,2	63,2±0,3
Sıfat	6446	735	72,2±0,3	76,5±0,3	66,1±0,3	72,9±0,2	63,2±0,3
Belirteç	3033	221	74,8±0,3	76,6±0,3	66,3±0,3	73,1±0,2	63,4±0,3
Bağlaç	2200	44	70,4±0,4	76,6±0,3	66,2±0,3	74,1±0,2	64,2±0,3
Belirleyen	1998	13	74,8±0,3	76,6±0,3	66,1±0,3	72,8±0,2	63,3±0,3
Tekrar	11	9	74,9±0,3	76,5±0,3	66,1±0,3	72,8±0,2	63,2±0,3
Ünlem	100	34	74,9±0,3	76,5±0,3	66,1±0,3	72,8±0,2	63,2±0,3
İsim	21860	3935	60,8±0,5	77,2±0,2	67,1±0,2	73,9±0,2	64,6±0,3
Sayı	850	226	70,4±0,4	76,5±0,3	66,1±0,3	72,9±0,2	63,3±0,3
İlgeç	1250	46	73,6±0,4	76,6±0,3	66,2±0,3	72,9±0,2	63,2±0,3
Adıl	2145	28	75,0±0,3	76,5±0,3	66,1±0,3	72,8±0,2	63,2±0,3
Nokt.İş.	10420	16	75,1±0,3	77,1±0,4	66,6±0,3	73,4±0,2	63,7±0,3
Soru	228	6	74,9±0,3	76,5±0,3	66,1±0,3	72,8±0,2	63,2±0,3
Eylem	14641	1256	67,8±0,5	76,5±0,3	66,6±0,2	72,9±0,2	63,8±0,3

Tablo 4.8'de ilk sütun görünüm bilgisi eklenen birimin ana sözcük sınıfını, ikinci ve üçüncü sütunlar ilgili sözcük sınıfının toplam görülme sıklığı ve farklı gövdelerde görülme sıklığı bilgisini vermektedir. Tabloda, başarımda görülen artışlar koyu yazı karakteri ile belirtilmişlerdir.

- Burada olasılık tabanlı ayrıştırıcının, farklı gövdeler ile yüksek görülme sıklığına sahip olan sınıflarda yine seyrek veri sorunu yaşadığı görülmektedir (isim, eylem vb ...).
- Olasılık tabanlı ayrıştırıcıda, hiçbir sınıf için görünüm bilgisi eklemek ile daha yüksek bir başarımla elde edilememiştir.
- Sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcıda durum daha farklıdır. Hiçbir sözcük sınıfının görünüm bilgisinin eklenmesi başarımda düşüşe neden olmamaktadır.
- *KsmSb Derlem* üzerinde, isimlerin görünüm bilgisinin kullanılmasının başarımda istatistiksel olarak belirgin bir artışa neden olduğu görülmektedir.
- İsimlerin alt sözcük sınıfları⁷ üzerinde yapılan daha ayrıntılı bir inceleme, sadece alt sözcük sınıfı genel isim olanların başarımda artışa neden oldukları, özel isimlerin görünüm bilgisinin kullanılmasının ise başarımda artışa neden olmadığını belirtmektedir.
- Eylemlerin görünüm bilgisinin kullanılması, etiketli başarımda (ÇKB_E) görülür bir artışa neden olmakla beraber, bu artış istatistiksel olarak belirgin değildir.
- *Tüm Derlem* üzerinde, bağlaçların görünüm bilgisinin kullanılmasının da başarımla belirgin olarak arttırdığı görülmektedir. *KsmSb Derlem* üzerinde saptanmayan bu artış, “de, mi, ki” gibi sözcüğe ait biçimbirimsel özellik taşımalarına rağmen sözcükten sonra ve sözcükten ayrı olarak yazılan ve *KsmSb Derlem*’de bulunmayan sola bağımlı türde bağılıklara yol açan eklerle ilişkilendirilebilir. Derlemde bağlaç olarak işaretlenen bu ekler, diğer bağlaçlardan görünüm bilgisi ekleme yolu ile ayırt edilebilmekte ve bu durum bu tür eklerin hemen sol taraflarında yer alan iye sözcüğe bağlanmalarını çok kolay hale getirmektedir.

Olasılık tabanlı ayrıştırıcıda görünüm bilgisi eklenmesi sonucunda herhangi bir artış gözlemlenmediği için bu bölümdeki daha ayrıntılı değerlendirmelere sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı üzerinde devam edilecektir. Bu değerlendirmelerde, bazı sözcük

⁷Genel isimlerden farklı olan isim sınıfları isimin özel isim veya gelecek zaman ortacı, geçmiş zaman ortacı, mastar eki ile veya ek almadan türemiş formlarını belirtmek üzere farklı alt sözcük sınıfları ile belirtilirler. Bu son dört çeşit LEMMA bilgisi içermezler.

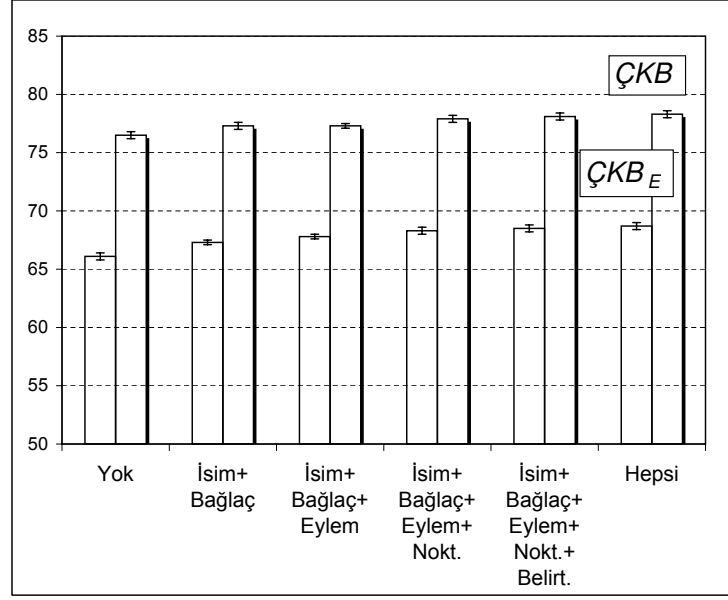
sınıflarının bileşimleri kullanılarak kısmi olarak görünüm bilgisi eklenmiş modeller sınanmıştır (bkz Şekil 4.2). Sonuçlar, Türkçe’de görünüm bilgisi kullanmanın başarımı kesinlikle arttırdığını göstermenin yanı sıra, aslında sadece isimlerin ve bağlaçların görünüm bilgilerinin birlikte kullanılmasının başarımda önemli bir artışa neden olduğunu göstermektedir. Biçimbirimsel özelliklerin kullanılması ile ilgili incelemelere koşut şekilde, sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının görünüm bilgisi kullanımı tüm sözcükler için yapılırsa bile seyrek veri sorunu yaşamadığı görülmektedir.

Yakın geçmişte, görünüm bilgisi kullanımının etkileri birçok çalışmada (Klein ve Manning, 2003; Dubey ve Keller, 2003; Arun ve Keller, 2005) incelenmesine rağmen birkaç çalışma haricinde (Bikel, 2004; Gildea, 2001) bu etkiler genelde ya hep ya hiç yaklaşımı ile ele alınmıştır. Bir diğer deyişle, incelemeler sırasında bir model üzerinde ya tüm sözcükler için görünüm bilgisi kullanmanın ya da hiç kullanmamanın etkileri irdelenmiştir. Türkçe için yapılan incelemeler (Eryiğit ve diğ., 2006b), görünüm bilgisi kullanmanın etkisinin sözcük sınıfları üzerinde düzgün bir dağılım göstermediğini ve de görünüm bilgisi kullanılmasının olumlu veya olumsuz etkisini anlayabilmek için daha ayrıntılandırılmış bir incelemeye gereksinim duyulduğunu açıkça göstermektedir. Bu çalışmadaki deneyler tam olarak bir örneğini teşkil etmese de, tüm birimlerin görünüm bilgisini kullanmak yerine bunların kısmi olarak kullanılmasının bazı modeller için (özellikle seyrek veri sorunundan etkilenenler için), daha iyi bir seçim olabileceği öngörülmektedir. Önceki bölümdeki sonuçlar, aynı durumun biçimbirimsel özelliklerin kullanılmasında da varolduğunu göstermektedir. Ancak bu sefer, biçimbirimsel özelliklerin kısmi olarak eklenmesinin (bütünüyle eklenmesinin aksine) olasılık tabanlı ayrıştırıcının başarımını arttırmaya yardımcı olduğu gösterilmiştir.

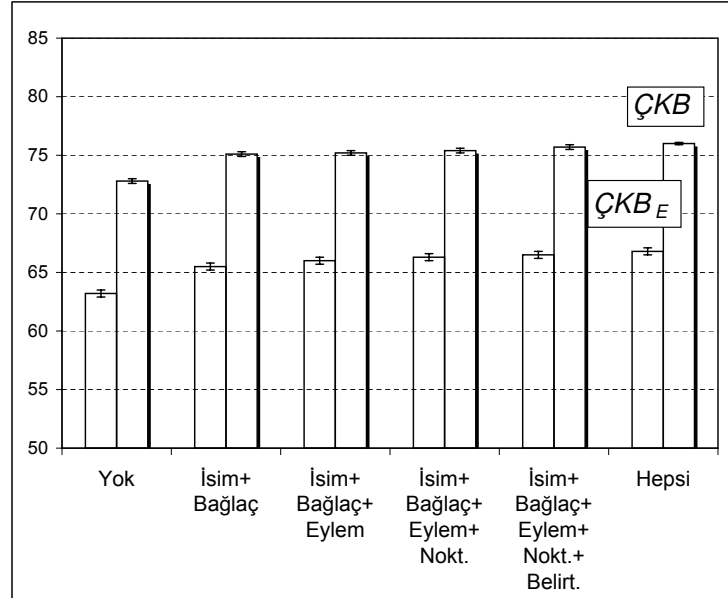
4.5 Daha Küçük Bir Eğitim Kümesi Kullanmanın Etkisi

Eğitim verisinin boyutunun ayrıştırıcıların başarımları üzerindeki etkisini görmek üzere, Şekil 4.3’de sonuçları verilen deneyler hazırlanmıştır. Aynı eğitim ve sınama kümelerini kullanmak üzere deneyler *KsmSb Derlem* üzerinde ve *ÇKB* başarımları ölçülerek yapılmıştır. Şekil, olasılık tabanlı ayrıştırıcının (görünüm bilgisi

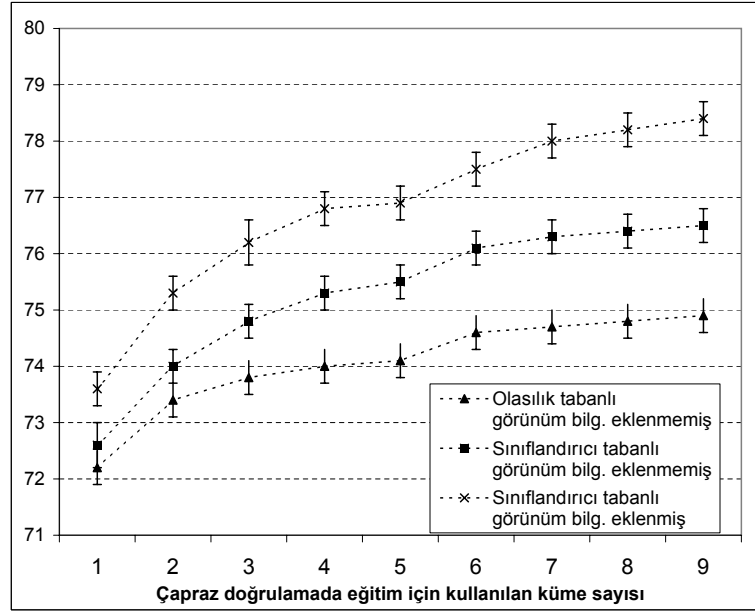
a) *KsmSb Derlem* üzerinde

b) *Tüm Derlem* üzerinde

Şekil 4.2: Sınıflandırıcı Tabanlı Ayrıştırıcı Kademeli Görünüm Bilgisi Eklenmesi

Şekil 4.3: Farklı Eğitim Verisi Boyutları ile ÇKB Başarımları (*KsmSb Derlem* üzerinde)

eklenmemiş) ve sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının (görünüm bilgisi eklenmiş ve görünüm bilgisi eklenmemiş) başarımlarını vermektedir. Şekilde x eksen her adımda eğitim sırasında kullanılan çapraz doğrulama küme sayısını göstermektedir.

Görünüm bilgisi eklenmiş sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcının, eğitim sırasında, çapraz doğrulama için oluşturulmuş 10 eğitim kümesinden 9'unu kullanmak ile 1'ini kullanmak arasındaki başarımların düşüşünün diğer ayrıştırıcılara oranla $4,8 \pm 0,1$ ile en büyük düşüş olduğu görülmektedir. Bu sayı görünüm bilgisi eklenmemiş sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı için $3,9 \pm 0,2$, olasılık tabanlı ayrıştırıcı için $2,7 \pm 0,1$ 'dir.

Olasılık tabanlı ayrıştırıcının, düşük başarımına karşın, eğitim verisinin boyutundan en az etkilenen ayrıştırıcı olduğu görülmektedir. Ancak küme sayısının 1 olduğu durum hariç, tüm boyutlar için, modellerin göreceli sıralamaları aynı kalmaktadır. Küme sayısının 1 olduğu durumda olasılık tabanlı ayrıştırıcı ile görünüm bilgisi eklenmemiş sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcıların başarımları arasında istatistiksel olarak belirgin bir fark yoktur. Bir diğer sonuç, sınıflandırıcı tabanlı modellerin artan eğitim verisi boyutu ile bilgi çıkarmada daha başarılı olduğu ancak olasılık tabanlı ayrıştırıcının eğitim verisinin artması ile çok fazla gelişemediğidir. Bu durum özellikle küme sayısının 6 olduğu durumla 9 olduğu durum arasında başarımları belirgin olarak artan görünüm

bilgisi eklenmiş sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcıda saptanmaktadır. Bu aralıkta görünüm bilgisi eklenmemiş modellerde belirgin bir artış tespit edilememektedir.

4.6 Hata İncelemeleri

Bu bölümde, *Tüm Derlem*'in ayrıştırılması sonucunda elde edilen en iyi sonuçlar üzerinde ayrıntılı hata incelemeleri yapılmıştır. Öncelikle farklı bağıllık türleri için başarımlar değerlendirilmiştir, daha sonra ayrıştırıcı tarafından atanan iye ile gerçek iye arasındaki uzaklığa bağlı olarak hata dağılımları incelenmiştir. Son olarak, tümce uzunluğuna bağlı hata dağılımları incelenmiştir. İncelemeler, 10 katlı çağraz doğrulama sonucunda elde edilen sonuçların bir araya getirilmesi ile elde edilen sonuçlar üzerinde yapılmıştır.

4.6.1 Bağıllık Türüne Göre Başarım Değerlendirmesi

Bu bölümde, sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı ile elde edilen en iyi ayrıştırma sonuçları kullanılarak farklı bağıllık türleri üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Tablo 4.9 eniyileştirilmiş model ile *Tüm Derlem* üzerinde bağıllık türü temelinde elde edilen ÇKB, kesinlik (P), gerigetirim (R) ve F ölçütü⁸ değerlerini vermektedir. Bunlara ek olarak, her bağıllık türü için görülme sıklığı (n) ve uydu-iyeler arasındaki ortalama uzaklık bilgileri verilmiştir. Tablo ÇKB değerlerine göre büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır.

Tablodan, derlem içerisinde 100'den daha az sayıda görülen bağıllık türleri için ayrıştırıcının etiketli bağıllıkları bulamadığı gözlemlenmektedir.⁹ Bu duruma tek aykırı örnek ilişkilendirici (RELATIVIZER) bağıllık türü içindir. Bu bağıllık türü için “n” 100'den küçük olmasına karşın etiketli başarımları 0'dan yüksek çıkmıştır. Bu türde bağıllıklar genellikle bağlandığı iye sözcüğün sağ tarafında yer alan ve

⁸Bu ölçütler için ayrıntılı bilgi Ek D'de bulunabilir

⁹ROOT türü tümce içerisinde hiçbir yere bağlanmadan duran sözcüklere verilen bağıllık türüdür. Derlemde genelde tümcenin en sonundaki noktalama işareti bağıllık ağacının kökü kabul edildiğinden ve noktalama işaretleri tabloda değerlendirilmeye alınmadığından, burada ROOT bağıllık türlerinin sayısı çok azdır.

Tablo 4.9: Bağlılık Türlerine Göre Başarım Değerlendirmesi
(P = kesinlik, R = gerigetirim, F = F ölçütü, n = görülme sıklığı, dist = bağlılık uzunluğu)

Tür	n	uzaklık	ÇKB	P	R	F
SENTENCE	7252	1,5	90,5	87,4	89,2	88,3
DETERMINER	1952	1,3	90,0	84,6	85,3	85,0
QUESTION.PARTICLE	288	1,3	86,1	80,0	76,4	78,2
INTENSIFIER	903	1,2	85,9	80,7	80,3	80,5
RELATIVIZER	85	1,2	84,7	56,6	50,6	53,4
CLASSIFIER	2048	1,2	83,7	74,6	71,7	73,1
POSSESSOR	1516	1,9	79,4	81,6	73,6	77,4
NEGATIVE.PARTICLE	160	1,4	79,4	76,4	68,8	72,4
OBJECT	7956	1,8	75,9	63,3	62,5	62,9
MODIFIER	11685	2,6	71,9	66,5	64,8	65,7
DATIVE.ADJUNCT	1360	2,4	70,8	46,4	50,2	48,2
FOCUS.PARTICLE	23	1,1	69,6	0,0	0,0	0,0
SUBJECT	4479	4,6	68,6	50,9	56,2	53,4
ABLATIVE.ADJUNCT	523	2,5	68,1	44,0	54,5	48,7
INSTRUMENTAL.ADJUNCT	271	3,0	62,7	29,8	21,8	25,2
ETOL	10	4,2	60,0	0,0	0,0	0,0
LOCATIVE.ADJUNCT	1142	4,2	56,9	43,3	48,4	45,7
COORDINATION	814	3,4	54,1	53,1	49,8	51,4
S.MODIFIER	594	9,6	50,8	42,2	45,8	43,9
EQU.ADJUNCT	16	3,7	50,0	0,0	0,0	0,0
APPOSITION	187	6,4	49,2	49,2	16,6	24,8
VOCATIVE	241	3,4	42,3	27,2	18,3	21,8
COLLOCATION	51	3,3	41,2	0,0	0,0	0,0
ROOT	16	-	0,0	0,0	0,0	0,0
Toplam	43572	2,5	76,0	67,0	67,0	67,0

ayrı yazılan “ki” (bağlaç) parçacıkları ile oluşmaktadırlar. Bu bağlılık türü hep aynı parçacık ile görüldüğünden, seyrek veri sorunu diğerlerindeki kadar çok ortaya çıkmamaktadır.

Eğer bu az sıklıkta görülen bağlılıklar listeden çıkarılırsa, sonuçları üç kümeye ayırmak mümkündür. İlk küme %79’un üzerinde ÇKB başarımı gösteren ve yakın uzaklıklarda bulunan belirleyenler, parçacıklar ve isim tamlamalarından oluşmaktadır. İkinci küme genel olarak öznelerden, nesnelerden ve farklı türdeki tümleçlerden oluşmaktadır. Bu kümedeki bağlılıklar iyelere 1,8 - 4,6 ÇK uzaklıkta bulunmakta ve %55 - %79 arası ÇKB başarımı göstermektedirler. Bu küme, biçimbirimsel özelliklerin doğru bağlılığı bulmakta en çok önem taşıdığı küme olarak gösterilebilir. Üçüncü küme

diğerlerine göre çok daha düşük başarımları olan ve iye ve uydunun birbirlerine daha uzak yerlerde bulunduğu bağıllık türlerini içermektedir. Bunlar genelde, isim, nesne ve niteleyiciler gibi isim türlü sözcüklerden kolayca ayırt edilemeyen ve bu nedenle ayrıştırıcı tarafından bulunmaları zor olan söylemsel bağıllıklar, ünleme ve ilave açıklama türündeki ilişkilerdir. Bulunması zor olan bir diğer ilişki türü ise bağlaçlardır.

4.6.2 Hata Uzaklığına Göre Hata İncelemesi

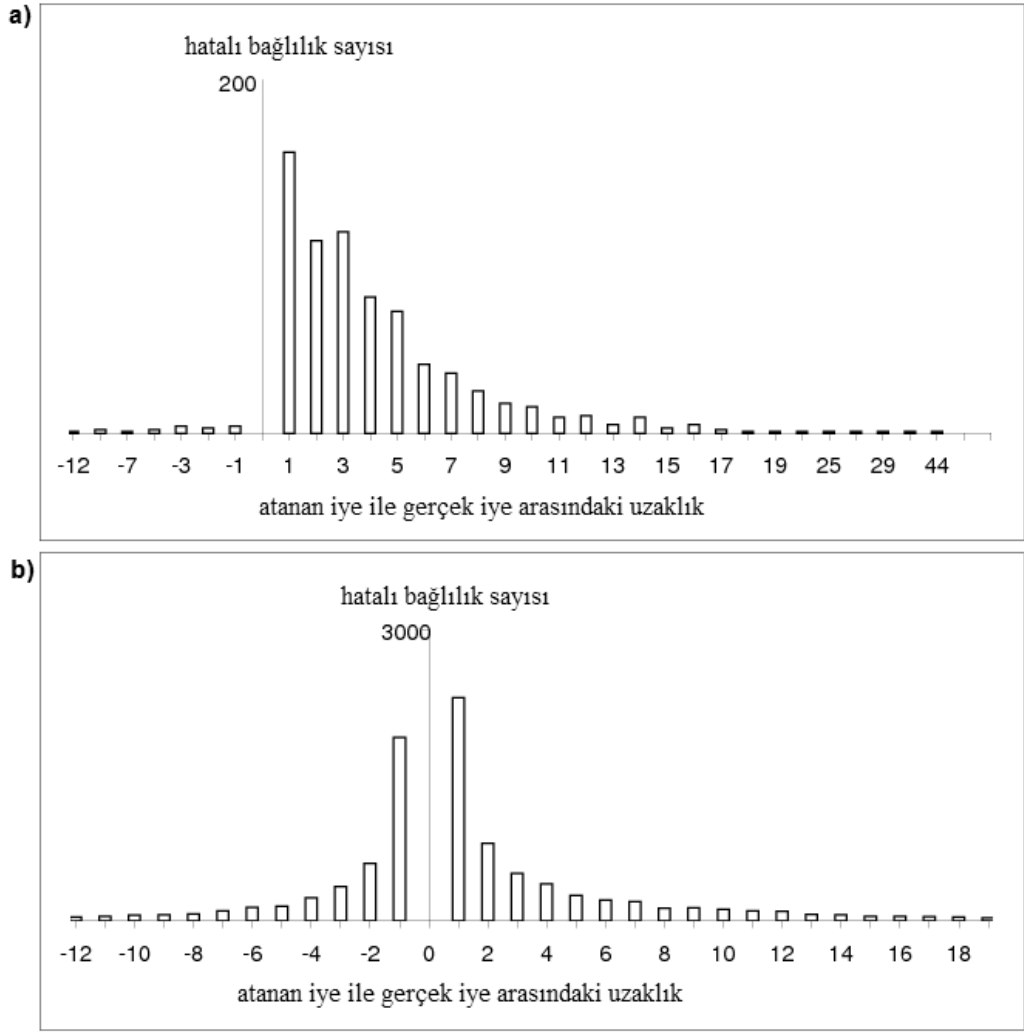
Sonuçlar bağıllık yönüne göre değerlendirildiğinde, sola bağımlı bağıllıklar için 72,2'lik bir *ÇKB* değeri, sağa bağımlı bağıllıklar için ise 76,2'lik bir *ÇKB* değeri elde ettiğimiz görülmektedir. Şekil 4.4-a ve Şekil 4.4-b, sola bağımlı ve sağa bağımlı bağıllıkların etiketsiz başarıma dayalı hata dağılımlarını vermektedir. Şekillerdeki x eksenini, ayrıştırıcı tarafından atanan iye *ÇK* ile gerçek *ÇK* arasındaki uzaklığı vermektedir. Bu uzaklık atanan iye *ÇK*'nin sıra numarasından, gerçek iye *ÇK*'nin sıra numarasının çıkarılması ile bulunmuştur.

Önceden de bahsedildiği gibi, sola bağımlı bağıllıkların sayısı derlemin %5'ini oluşturmaktadır. Şekil 4.4-a, ayrıştırıcının sola bağımlı bağıllıkları gerçek iyeden daha yakın veya yanlış yönde bir iyeye bağlama eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu bağıllıklar incelendiğinde, bunların %70,4'nün uyduya komşu (sınırdış) bir iyeye bağlandıkları ve ayrıştırıcının da bu tip bağıllıkların %90,1'ini doğru olarak belirlediği görülmektedir. Buradan yola çıkarak, ayrıştırıcının sınırdış sola bağımlı bağıllıkları bulmada sorun yaşamadığı yorumu yapılabilir. Buna ek olarak, hata uzaklığının 1 olduğu (Şekil 4.4-a)¹⁰ hataların %86,8'nin, bağıllığın doğru iye sözcüğün yanlış *ÇK*'sine bağlanması sebebiyle oluştuğu görülmektedir. Bu tip bağıllıklarda bağıllığın yönünü bulmada yapılan hata %19,8'dir.

Ayrıştırıcı sağa bağımlı bağıllıkları bulmada %100 başarılıdır. Buna ek olarak, Şekil 4.4-b¹¹'den görüldüğü üzere, ayrıştırıcının doğru iyeyi belirlerken yaptığı

¹⁰Gerçek iye ile atanan iyenin sınırdış olması anlamına gelmektedir.

¹¹40 görülme sıklığından az olan hata uzaklıkları şekile eklenmemiştir.

Şekil 4.4: Hatalı Bağıllık Dağılımları

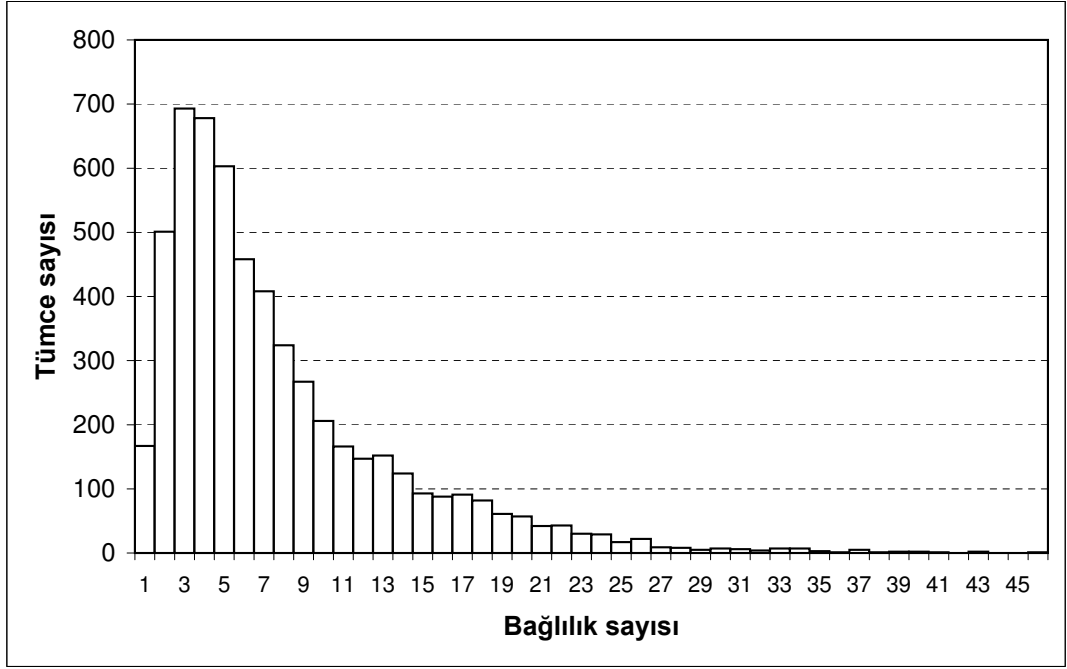
a) sola bağımlı bağıllıklar b) sağa bağımlı bağıllıklar

hatalar yaklaşık olarak normal bir dağılım göstermektedir. Aynı şekilden, hataların, %57,3'nün gerçek iyeden ± 2 ÇK uzaklık aralığında bulunduğu görülmektedir.

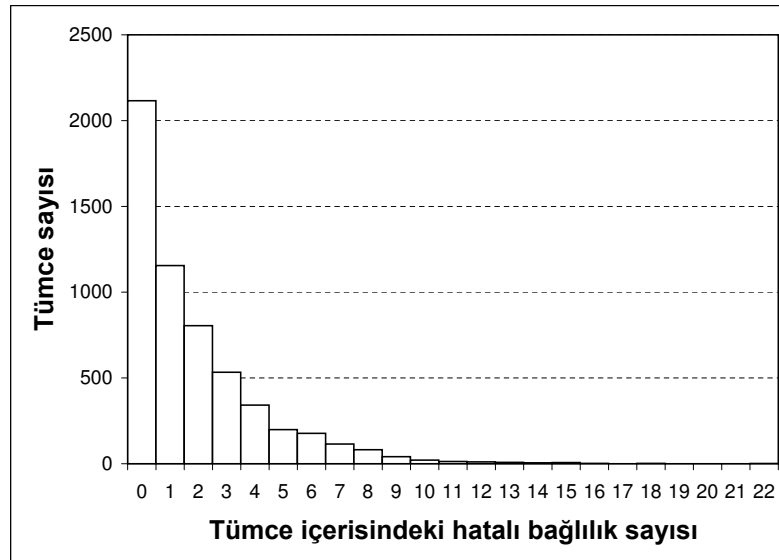
4.6.3 Tümce Uzunluğuna Göre Hata İncelemesi

Ayrıştırıcımızın, bir tümce içerisindeki bağıllıkların tümünü etiketsiz olarak doğru bulma başarımı (*Tüm Derlem*) $TB = \%37,5$ 'dir¹². Şekil 4.5 ve Şekil 4.6 Türkçe derlemdeki sözcüklerin kaç tümceden oluştuğu ve ayrıştırma sonucunda tümcelerin kaç hatalı bağıllıktan dolayı hatalı kabul edildiklerine ilişkin dağılımları vermektedir.

¹²Bir tümce içerisindeki bağıllıkların tümünü doğru sözcüğe (doğru ÇK dikkate alınmadan) bağlama başarımı %46,5'dir.

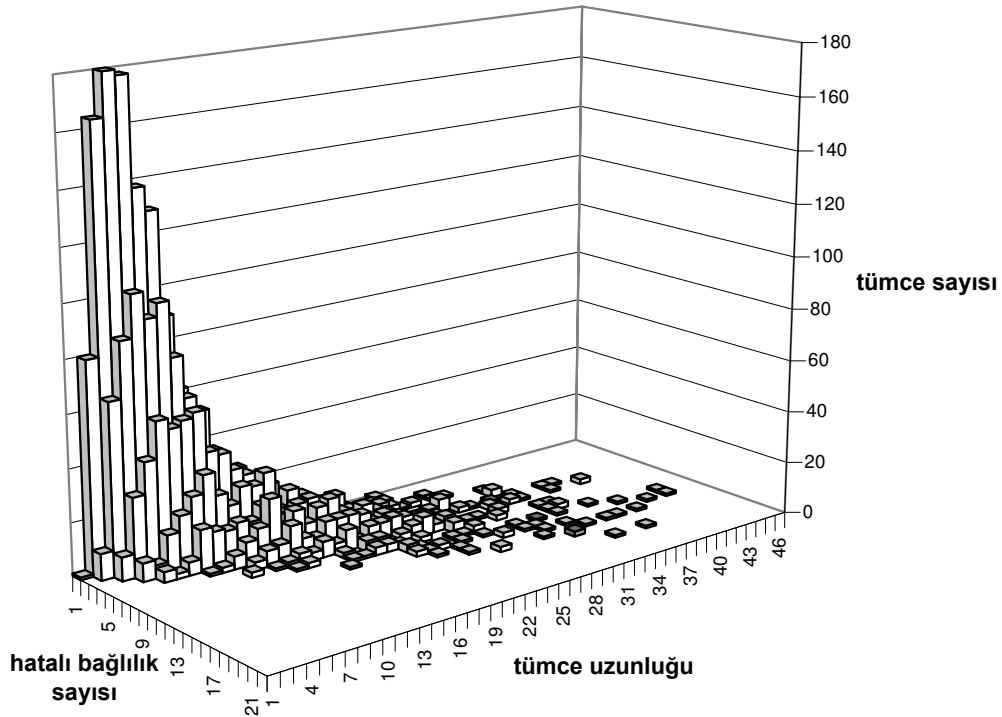

Şekil 4.5: Tümcelerin Bağlılık Dağılımları

Şekil 4.6: Tümcelerin Hatalı Bağlılık Dağılımları

Derlemdeki tümcelerin %90'ı 15 veya daha az bağlılıktan oluşmaktadır. Tümcelerin içerdiği ortalama bağlılık sayısı 8'dir¹³. Şekil 4.6'da x ekseninde hata sayısının 0 olduğu çubuk, ayrıştırma sonucunda tüm bağlılıkları doğru bulunan tümcelerin sayısını belirtmektedir. Bu değer dışarıda bırakılarak, sadece hatalı tümceler incelendiğinde, hatalı tümcelerdeki ortalama hata sayısının 3,0 olduğu görülmektedir. *KsmSb Derlem* üzerindeki başarımlara bakıldığında ise, *TB* başarımının %45,2 ve hatalı tümcelerdeki ortalama hata sayısının 2,6 olduğu görülmektedir. İki küme arasındaki başarımlar karşılaştırıldığında, *Tüm Derlem* içerisindeki kesişen ve sola bağımlı türde bağlılıkların hata oranını arttırdığı görülmektedir. Bu durum derlem içerisinde bu tür örneklerin, ayrıştırıcının bu örnekleri öğrenememesine neden olacak derecede az olmasının¹⁴ (bkz Bölüm 2) doğal bir sonucu olarak görülmektedir.

Şekil 4.7: Tümce Uzunluğuna Bağlı Hata Dağılımları

Şekil 4.7 farklı uzunluklardaki tümceler üzerinde hata dağılımlarını göstermektedir. Şekilde, x eksenini tümce uzunluğunu (bağlılık sayısı ile hesaplanmış), y eksenini

¹³Bu sayı hesaplanırken noktalama işaretlerinden çıkan bağlılıkların sayılmadığı hatırlanmalıdır.

¹⁴Daha önce de bahsedildiği gibi, kesişen bağlılık içeren tümceleri ayrıştırmaya yönelik incelemeler bu tür örneklerin azlığı nedeni ile Türkçe üzerinde başarıyı artırmamışlardır.

hatalı bağıllık sayısını, z eksenine ise belirli bir tümce uzunluğu ve hata sayısının görülme sıklığını belirtmektedir. Beklenildiği gibi, hataların çoğunluğu, az sayıda hata barındıran kısa tümcelerde (özellikle 7 ve daha az bağıllık ve tek hata içeren tümceler) görülmektedir. Ortalama hata sayısının tümce uzunluğu ile doğrusal orantılı olduğu ve buradan da sözcük başına düşen hata olasılığının tümce uzunluğu ile artmadığı yorumu yapılabilir.

4.7 Yetkin Etiketler Kullanmanın Etkisi

Bu bölüme kadar yapılan bütün incelemelerde, derlem tarafından sağlanan yetkin¹⁵ etiketler kullanılmıştır. İncelenmesi gerekli görülen bir diğer nokta ise bir *sözcük etiketleyici*¹⁶ tarafından atanan etiketlerin kullanılmasının etkisidir. Bu amaçla, derlemde yer alan sözcükler öncelikle Oflazer (1994)'in iki düzeyli biçimbirimsel çözümleyicisinden geçirilerek, her biri için olası biçimbirimsel çözümlemeler çıkartılmıştır.¹⁶ Bu işlemten sonra, %96'lık etiketleme başarımları ile Türkçe için en başarılı etiketleyici olduğu öne sürülen Yüret ve Türe (2006)'ın sözcük etiketleyicisi kullanılarak birden çok olası çözümlemesi olan sözcüklerdeki belirsizlikler giderilmeye çalışılmıştır. Türkçe gibi bitişken bir dilin biçimbirimsel belirsizliğinin giderilmesindeki karmaşıklık bir sözcüğe atanabilecek olası etiketlerin sayısının çokluğundan kaynaklanmaktadır (Yüret ve Türe, 2006). Türkçe'de olası biçimbirimsel etiket sayısı kuramsal olarak sonsuzdur.¹⁷ Türkçe'de, etiketleyici doğru sözcük sınıfının yanı sıra doğru biçimbirimsel özellikleri de belirlemek durumundadır. Aşağıda “kalemi” sözcüğü için biçimbirimsel çözümleyicinin oluşturduğu üç farklı biçimbirimsel çözümleme örnek olarak gösterilmektedir. Bu örnekte, birinci çözümleme “kalemi” sözcüğünün, “kale” sözcüğünün 1. tekil kişi iyelik ve -i hal eki

¹⁵Yetkin etiket ile biçimbirimsel çözümlemenin sonucunda ortaya çıkan belirsizliklerin insanlar tarafından giderilmesi sonucunda bulunan etiketler kastedilmektedir. Derlem hazırlanırken veri bu şekilde hazırlanmıştır.

¹⁶Biçimbirimsel çözümlemenin sonunda, sözcüklerin %39'unun belirsizlik içerdiği ve bunların %44'ünün ikiden daha fazla olası biçimbirimsel çözümlemesi olduğu görülmüştür.

¹⁷Sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı (Tablo 4.3) sözcük tabanlı modelde farklı etiket sayısı 718'dir. Sadece farklı ÇK etiketlerinin sayısı sayıldığında bu sayı 108'dir.

almış şekli olduğunu belirtmektedir. İkinci ve üçüncü çözümlemelerde ise bu sözcüğün “kalem” sözcüğünün farklı ekler almış halleri belirtilmektedir.

kalemi

- kale +Noun+A3sg+P1sg+Acc (*kale* + 1. tekil kişi iyelik eki + -i hali eki)
- kalem +Noun+A3sg+P3sg+Nom (*kalem* + 3. tekil kişi iyelik eki)
- kalem +Noun+A3sg+Pnon+Acc (*kalem* + -i hali eki)

Örnekte olası biçimbirimsel çözümler arasından seçim yaparken sözcük etiketleyicinin sadece doğru sözcük sınıfını seçmesi yeterli değildir. Görüldüğü gibi her üç çözümlemede de sözcük sınıfı isimdir. Sözcük etiketleyici bu sınıf ile birlikte doğru biçimbirimsel özellikleri de ve eğer varsa *ÇK* sınırlarını da belirlemelidir.

Yüret ve Türe (2006)’nin sözcük etiketleyicisinin başarımını derlem verimiz üzerinde ölçtüğümüzde, derlem ile birebir aynı etiketleri atama başarımının, etiketleyici kullanmadan doğrudan etiketlediğimiz noktalama işaretleri ve biçimbirimsel çözümlemesi yapılamamış ve bu nedenle hazırlanan bir listeden¹⁸ çekilen sözcükler de dahil olmak üzere, %88,4 olduğu görülmektedir. Sözcük etiketleyicinin derlem üzerindeki başarımının raporlanan başarımından (Yüret ve Türe, 2006) daha düşük çıkmasının nedeni etiketleyicinin (derlem verisinden tamamen farklı olan) eğitim kümesinin etiketlenmesi sırasında farklı seçimler yapılmış olmasına bağlanabilir.

Bu bölümde sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı, yukarıda bahsedilen sözcük etiketleyici kullanılarak etiketlenen derlem verisi üzerinde sınanmıştır. Sözcük etiketleyicinin sözcük tabanlı ve *ÇK* tabanlı modeller üzerindeki etkisini incelemek üzere öncelikle görünüm bilgisi eklenmiş bir sözcük tabanlı model yetkin etiketler kullanılmış ve sözcük etiketleyici tarafından etikenlenmiş bir veri üzerinde değerlendirilmiştir. Bu modelde özellik kalıbı olarak Şekil 3.9’daki özelliklere LEMMA σ_0 , τ_0 , τ_1 özelliklerinin eklenmesi ile oluşan bir kalıp kullanılmıştır.

¹⁸Derlem içerisindeki bazı sözcükler biçimbirimsel çözümleyici tarafından tanınmamaktadırlar. Bunlar genel olarak özel isimler, sayılar ve derlemin geliştirilmesi sırasında birden çok sözcüğün biraraya getirilmesi ile oluşturulan birleşik isimlerdir ve de derlemin %6,2’sini oluşturmaktadırlar. Bu sözcüklerin çözümlemelerini doğrudan bir arama tablosundan çekilmişlerdir. Eğer bu sözcükler de etiketleyicinin başarımı ölçülürken değerlendirme dışı bırakılırsa başarımlar %84,6 olmaktadır.

Değerlendirmede oluşacak bir sorun, sözcük etiketleyicinin bazı sözcükler için yetkin etiketlerden tamamen farklı $\dot{C}K$ yapısında bir biçimbirimsel çözümleme seçmesi sonucunda, ayrıştırıcı tarafından atanacak iye $\dot{C}K$ 'nin gerçek yapı ile ilgisiz olacak olmasıdır. Bu sorunu çözmenin tek ve basit bir yolu yoktur. Bu nedenle, sözcük etiketlemenin etkisini ayrıntılı olarak anlayabilmek üzere oluşturduğumuz farklı değerlendirme yöntemleri aşağıda listelenmiştir. Tüm durumlarda, SB ölçütü hesaplanırken, uydunun doğru iye sözcüğe bağlanıp bağlanmadığına bakılmış, sözcük etiketleyiciden dolayı oluşan hatalar dikkate alınmamıştır. Benzer şekilde, sözcük tabanlı modelde $\dot{C}KB$ ve $\dot{C}KB_E$ başarımları hesaplanırken, bağılıkların iye sözcüğün ilk $\dot{C}K$ 'sinde sonlandığı varsayımı yapılmış ve sözcük etiketleyiciden dolayı oluşan hatalar dikkate alınmamıştır. $\dot{C}K$ tabanlı modelde ise, uydu ve iye sözcüğün yetkin veri ile tamamen aynı etiketlere sahip oldukları durumlarda, $\dot{C}KB$ ve $\dot{C}KB_E$ başarımları önceden olduğu biçimde hesaplanmışlardır. Ancak, uydu sözcükte veya iye sözcükte (veya her ikisinde birden) etiketleme hataları oluştuğunda, bağılıklar aşağıdaki dört farklı yöntemle göre değerlendirilmiştir:

Olağan Eğer bağılılık doğru iye sözcüğün ilk $\dot{C}K$ 'sine bağlanıyorsa doğru kabul edilir (sözcük tabanlı model sonuçları ile karşılaştırma yapabilmek üzere hazırlanmış olağan varsayım).

İye $\dot{C}K$ Eğer bağılılık doğru iye sözcüğe bağlanmış ve bağlanılan iye $\dot{C}K$ yetkin verideki ile aynı sözcük sınıfına sahip ise bağılılık doğru kabul edilir.

Her iki $\dot{C}K$ Eğer bağılılık doğru iye sözcüğe bağlanmış ve hem uydu $\dot{C}K$ hem de iye $\dot{C}K$ yetkin verideki ile aynı sözcük sınıfına sahip ise bağılılık doğru kabul edilir.

Her iki sözcük Eğer bağılılık doğru iye sözcüğe bağlanmış ve hem uydu sözcük hem de iye sözcük yetkin verideki ile birebir aynı etiketi taşıyorsa bağılılık doğru kabul edilir.

Tablo 4.10 sözcük tabanlı model ile $\dot{C}K$ tabanlı modelin biçimbirimsel belirsizlik giderimi hatalarından eşit derecede etkilendiğini ve başarımlarındaki düşüşün aynı derecelerde olduğunu göstermektedir. (Aynı zamanda, sözcük etiketleyici tarafından etiketlenmiş verinin kullanılması durumunda da $\dot{C}K$ tabanlı modelin sözcük tabanlı modele göre daha yüksek başarımlar verdiği görülmektedir.) En katı değerlendirme

Tablo 4.10: Sözcük Etiketleyicinin Etkisi Özet Tablo

		ÇKB	ÇKB _E	SB
Sözcük tabanlı	<i>Yetkin veri</i>	71,2±0,3	62,3±0,3	82,1±0,9
	etiketli	69,5±0,3	59,3±0,3	80,2±0,9
ÇK tabanlı	<i>Yetkin veri</i>	76,0±0,2	67,0±0,3	82,7±0,5
	etiketli <i>Olağan</i>	73,1±0,3	63,0±0,3	80,6±0,7
	etiketli <i>İye ÇK</i>	73,3±0,3	63,2±0,3	80,6±0,7
	etiketli <i>Her iki ÇK</i>	70,1±0,3	61,6±0,3	80,6±0,7
	etiketli <i>Her iki sözcük</i>	62,8±0,3	55,8±0,3	80,6±0,7

yöntemimiz, “her iki sözcük” yöntemidir. Bu yöntem sözcük etiketleyici tarafından hatalı olarak çözümlenen sözcüklerden (tüm sözcüklerin %11.6’sı) çıkan ve bu sözcüklere giren tüm bağılıkları hatalı kabul etmektedir. Biçimbirimsel özelliklerde yapılan bazı etiketleme hatalarının bağıllık türünü her zaman için etkilemediği göz önünde bulundurulursa, bu değerlendirmenin çok katı olduğu söylenebilir. Örneğin, yukarıda etiketlenmesi yapılmış olan “kalemi” sözcüğünün önüne “küçük” sıfatı geldiğinde, gösterilen belirsiz çözümlemelerin hiçbirisi “küçük” sıfatının “kalemi” ismine niteleyici (MODIFIER) bağıllık türü ile bağlanmasını etkilemez. Buna ek olarak, ana sözcük sınıflarında ortaya çıkan etiketleme hataları ayrıştırıcının doğru iye sözcüğü bulmasını doğrudan etkileyecek ve bu da *SB* başarımında düşüş (82,7’den 80,6’ya) olarak gözlemlenecektir. Öte yandan, “*İye ÇK*” olarak adlandırdığımız değerlendirme yöntemimiz, bağıllıkların her zaman için uydu sözcüğün son *ÇK*’inden çıktıklarını göz önüne alarak, uydu sözcükteki ve iye sözcüğün *İye ÇK* dışındaki diğer *ÇK*’lerinde oluşan etiketleme hatalarını dikkate almamaktadır. Bu yöntemi *ÇK* tabanlı model ölçütümüz olarak aldığımızda, biçimbirimsel çözümleyici ve sözcük etiketleyici kullanmanın (hem sözcük tabanlı hem de *ÇK* tabanlı model için), *ÇKB* başarımında yaklaşık %3’lük, *ÇKB_E* başarımında ise yaklaşık %4’lük bir düşüşe neden olduğu söylenebilir.

4.8 Conll-X Ortak Çalışması

ACL¹⁹'nin doğal dil öğrenmesi²⁰ konusunda çalışan özel ilgi grubu SIGNLL²⁰'ın düzenlediği Bilişimsel Doğal Dil Öğrenmesi Konferansı CoNLL (*Conference on Natural Language Learning*) bu konuda geliştirilen sistemleri karşılaştırabilmek üzere her yıl katılımcıların aynı veri üzerinde sistemlerini eğitip sınıadıkları ortak çalışmalar düzenlemektedir. 2006 yılında onuncusu düzenlenen bu çalışmanın konusu çok dilli bağıllık ayrıştırması olarak belirlenmiştir (Buchholz ve Marsi, 2006). Ortak çalışma kapsamında 13 farklı dil için varolan derlemeler aynı biçime dönüştürülmüş ve eğitim ve sınamaya kümesi olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Katılımcılardan öncelikle eğitim kümesi üzerinde ayrıştırıcılarını eğitmeleri istenmiş ve üç aylık süre²¹ sonunda sınamaya kümesi yayınlanarak başarımlar ölçülmüştür.

Aşağıdaki kısımlarda öncelikle, bu ortak çalışma için konferans düzenleyicileri tarafından, Türkçe derlem üzerinde yapılan değişiklikler ve etkileri ve daha sonra bu veri üzerinde çalıştırılmış farklı ayrıştırıcıların başarımları ile yapılan karşılaştırmalar verilecektir.

4.8.1 Derlem Dönüşümleri ve Etkileri

Ortak çalışmada, değerlendirme işlemi sırasında noktalama işaretleri işlem dışı bırakılmıştır. Derlemler, Bölüm 3.3.2'de ayrıntısı verilen Conll-X gösterim biçimine dönüştürülürken, noktalama işaretlerinin hiçbir uydusu olmayacak şekilde değiştirilmişlerdir.

Diğer birçok derlemde olduğu gibi, Türkçe derlem içerisinde de noktalama işaretlerinin bağlanması sorunları ile karşılaşmaktadır. Derlemde çoğu noktalama işareti hiçbir yere bağlanmamış şekilde durmaktadır. Ancak, bazı noktalama işaretleri bir iyeye bağlı veya kendine bağlı bir uydu bulundurmaktadır. Bu tür durumlar

¹⁹ACL (Association for Computational Linguistics) Bilişimsel Dilbilim konusunda çalışan kişileri ortak bir çatı altında toplayan en büyük dernektir.

²⁰<http://ilps.science.uva.nl/erikt/signll/about/>

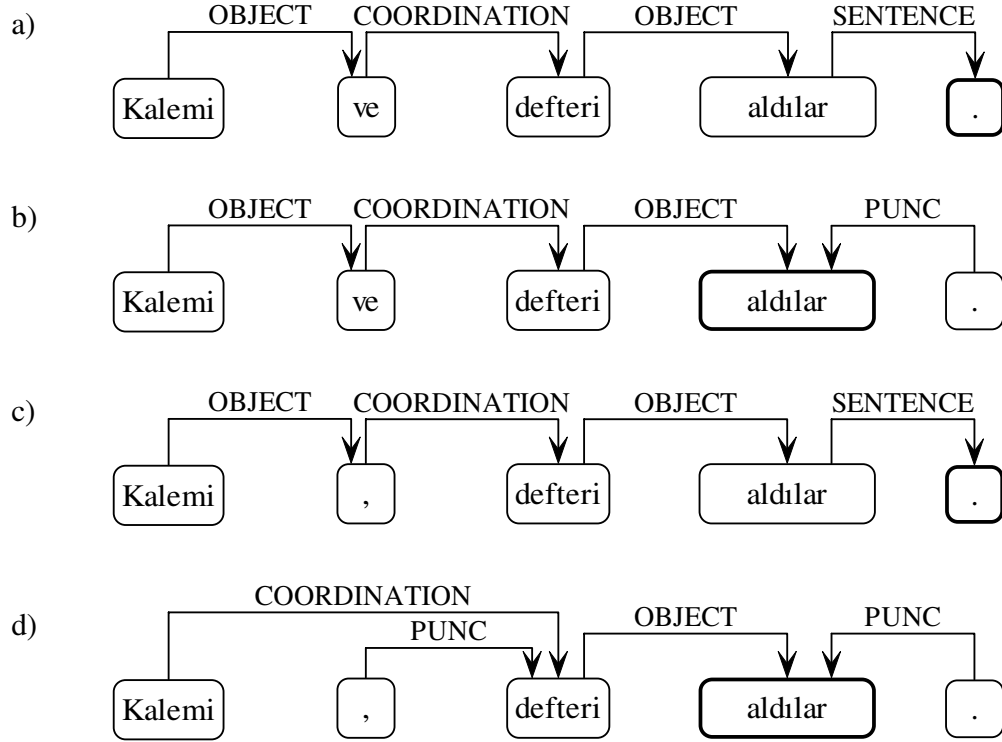
²¹Ortak Çalışma ile ilgili genel bilgiler tanıtım yazısından (Buchholz ve Marsi, 2006) alınmıştır.

genelde dolaylı söylemlerde veya aynı türden iki birimin bağlanması sırasında noktalama işaretinin bağlaç olarak kullanılmasında ortaya çıkmaktadır. Bunlara ek olarak tümcenin ana eylemi de tümce sonundaki noktalama işaretine uydu olarak (“*SENTENCE*” bağıllık türü ile) bağlanmaktadır. Ancak, derlemde bu tür bağıllıklarda belirli bir standart korunamamış bu yüzden birbirine çok benzer yapılar farklı şekillerde işaretlenmişlerdir. Bu nedenle, Conll-X ortak çalışmasında bu duruma geçici bir çözüm getirmek üzere derlem üzerinde bazı dönüşümler gerçekleştirilmiştir. Ancak köklü bir çözüm için hataların tek tek kontrol edilerek ve belirli bir standart korunarak düzeltilmesi gerekmektedir.

Derlem dönüştürülürken, bir noktalama işaretine uydu olan birimler, noktalama işareti yerine noktalama işaretinin bağlı olduğu birime bağlanmışlardır. Bu esnada bağıllık türü olarak da, noktalama işareti iye birime bağlanırken kullanılan bağıllık türü kullanılmıştır. Bu işlem sonrasında, değişime uğrayan bu noktalama işaretlerinin bağıllık türleri de *PUNC* adı verilen yeni bir bağıllık türüne dönüştürülmüşlerdir. Derlemde, hiçbir yere bağlı olmadan duran noktalama işaretleri ise içerisinde bulundukları bağıllık ağacında kesişen bağıllıklara izin vermeyecek şekilde en yüksek ara birime *PUNC* bağıllık türü ile bağlanmışlardır.

Şekil 4.8, noktalama işaretlerine ilişkin dönüşüm ile ilgi örnekler göstermektedir. Şekilde a) ve c) ile gösterilen ayrıştırma, tümcelerin derlemdeki esas gösterimlerini yansıtmaktadır. Görüldüğü üzere her iki ayrıştırmada da tümcenin ana eylemi olan “aldılar” sözcüğü tümce sonundaki noktalama işaretine bağlanmaktadır. Bu noktalama işaretleri aynı zamanda ayrıştırma ağacının da kökü olmaktadır. Şekillerde ayrıştırma ağacının kökü koyu renkte dikdörtgen içerisinde gösterilmiştir.

Şekilde b) ve d) ile gösterilen ayrıştırmalar ise a) ve b) ayrıştırmalarında gösterilen tümcelerin dönüşümden sonraki hallerini yansıtmaktadırlar. Görüldüğü gibi, b) satırındaki ayrıştırmada a)’dan farklı olarak noktalama işaretine bağlı olan “aldılar” sözcüğü bu noktalama işaretinden koparılarak, noktalama işaretinin iyesine bağlanmıştır. Bu durumda noktalama işaretinin iyesi olmadığı ve ayrıştırma ağacının kökü olduğu için “aldılar” sözcüğü koparılarak ağacın kökü haline getirilmiştir. Tümce sonundaki noktalama işareti ise oluşan ağaçta kesişen bağıllıklara izin vermeyecek

Şekil 4.8: Noktalama İşaretleri Dönüşüm

şekilde en yüksek noktaya, yani “aldılar” sözcüğüne ilişkilendirilmiştir. Şekilden görülebileceği gibi, bu bağıllık için yapılan işlem d) satırında da aynıdır.

a) ve c) satırlarındaki tümcelerin her ikisinde de “kalemi” ve “defteri” sözcükleri birbirlerine bağlanmışlardır. Bu birleştirme a) tümcesinde “ve” bağlacı ile c) tümcesinde ise “,” (virgül) noktalama işareti ile gerçekleşmiştir. Derlem üzerinde yapılan noktalama işaretlerine özel dönüşüm sonucunda, c) tümcesi için d) satırında görülen ayrıştırma oluşmaktadır. Burada noktalama işaretine bağlı olan “kalemi” sözcüğü koparılarak, noktalama işaretinin iyesi olan “defteri” sözcüğüne doğrudan bağlanmıştır. Bağıllık türü de değiştirilerek, noktalama işaretinin bağıllık türü kullanılmıştır. Noktalama işareti ise ağaçta bağlanabileceği en yüksek nokta olan “defteri” sözcüğüne bağlanmış ve bağıllık türü olarak PUNC türü kullanılmıştır.

Ortak çalışmada kullanılan derlemlerin birbirleri ile tutarlı olması ve noktalama işaretlerinin tamamen değerlendirme dışı bırakılabilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu dönüşüm, tamamen aynı yapıda olan tümcelerin farklı şekillerde ayrıştırılmasına yol açmaktadır. (Şekil 4.8 a) ve c)’deki tümceler b) ve d)’ye dönüşerek farklılaşmışlardır.)

Bu durum ayrıştırıcı açısından hem olumlu hem de olumsuz bir etki yaratarak genel başarıyı çok etkilememesine rağmen, derlem içi tutarlılığın sağlanabilmesi açısından düzeltilmesi gereken bir durumdur. Şekilde, d) satırındaki gösterim aynı biçimbirimsel özelliklere (+Noun+A3sg+Pnon+Acc) sahip iki sözcüğü doğrudan bir bağlilik ile birleştirdiği için, ayrıştırıcı için öğrenmesi daha kolay bir yapı oluşturmaktadır. Ancak b) satırında olduğu gibi benzer yapıların esas gösterimde kalması, aynı durum için birden çok farklı örnek oluşturarak ayrıştırıcının bu tür durumları ayırt edebilmesini zorlaştırmaktadır.

4.8.2 Değerlendirme

Ortak çalışmada değerlendirme sırasında, ana başarı ölçütü olarak etiketli bağlanma başarıyı (CKB_E) alınmış ve sıralama buna göre yapılmıştır. Ortak çalışmada farklı gruplar tarafından elde edilen sonuçlar, Türkçe için %37,8 (en kötü) ile Japonca için %91,7 (en iyi) arasında değişmektedir. Diller için elde edilen ortalama başarımlar %56,0 (Türkçe için) ile %85,9 (Japonca için) arasında, en yüksek başarımlar ise %65,7 (Türkçe için) ile %91,7 (Japonca için) arasında değişmektedir. Çıkan bu sonuçlar neticesinde, ayrıştırması en kolay derlem Japonca Verbmobil derlemi olarak görülmüştür (Buchholz ve Marsi, 2006). Bu durum Japonca'nın ayrıştırılması basit bir dil olduğu anlamına gelmemektedir. Derlemlerin özelliklerine bakıldığında, Japonca derlemin tek tür metinden (iş randevusu diyalogları) oluştuğu ve sadece yedi farklı türde bağlilik içerdiği görülmektedir. Ayrıca diyaloglardan oluşan bu derlemde, bazı tümcelerin “Evet”, “Hayır” gibi çok kısa tümcelerden oluştuğu ve genelde aynı tür sözcükler kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan, ortak çalışmanın işlenmesi en zor derlemi olarak görülen Türkçe derlem (Buchholz ve Marsi, 2006), sekiz farklı türden metin ve yirmibeş farklı bağlilik türü içermektedir. Ayrıca, sınama verisinde yer alan yeni sözcük (eğitim verisinde görülmeyen) oranı en yüksek dillerden biridir.²²

Tablo 4.11 çalışmaya katılan onyedili grubun Türkçe Derlem üzerindeki ayrıştırıcı başarımlarını vermektedir. Önceki bölümlerde tanıtılan sınıflandırıcı tabanlı

²²%41,4 yeni sözcük görülmesi ile en yüksek orana sahip dil, %13,2 yeni gövde görülmesi oranı ile ikinci en yüksek orana sahip dil.

ayrıştırıcımız Türkçe üzerinde en yüksek başarıyı sağlamıştır ($\text{ÇKB} = 75,8$ ve $\text{ÇKB}_E = 65,7$). (Nivre ve diğ., 2006b)²³

Tablo 4.11: Conll-X Ortak Çalışması Türkçe Bölümü Sonuçları

Katılımcılar	ÇKB	ÇKB_E
Nivre ve diğ.	75,8	65,7
Johansson ve Nugues	73,6	63,4
McDonald ve diğ.	74,7	63,2
Corston-Oliver ve Aue	73,1	61,7
Cheng ve diğ.	74,5	61,2
Chang ve diğ.	73,2	60,5
Yüret	71,5	60,3
Riedel ve diğ.	74,1	58,6
Carreras ve diğ.	70,1	58,1
Wu ve diğ.	69,3	55,1
Shimizu	68,8	54,2
Bick	65,5	53,9
Canisius ve diğ.	64,2	51,1
Schiehlen ve Spranger	61,6	49,8
Dreyer ve diğ.	60,5	46,1
Liu ve diğ.	56,9	41,7
Attardi	65,3	37,8

Tablo 4.11'deki sonuçlarda, başarıyı ortalamanın (%55,4) altına düşen grupların ortak özelliği hepsinin Türkçe için çok önemli yeri olan biçimbirimsel özelliklerin kullanımını gözardı etmeleridir.²⁴ Johansson ve Nugues (2006) ve Yüret (2006) ortak çalışmadaki genel başarımlarına göre Türkçe bölümünde çok daha yüksek bir başarımlar (gruplar arası sıralamada +7 sıra önde) göstermişlerdir. Bu ayrıştırıcıların özelliklerine bakıldığında her iki ayrıştırıcının da biçimbirimsel özellikleri küçük parçalara bölerek (bkz Bölüm 3.3.4) işlediği görülmektedir. Yüksek başarımlar elde eden grupların kullandığı ayrıştırma algoritmalarına bakıldığında, bunların büyük çoğunlukla Eisner

²³Geliştirilen ayrıştırıcı aynı zamanda ortak çalışmada Türkçe dışındaki tek sağa bağımlı türdeki dil olan Japonca için ve İsveççe için diğer tüm sonuçlardan istatistiksel olarak belirgin farkla en iyi sonucu üretmiştir. Bunun dışında diğer altı farklı dil için üretilen sonuçlarda da en iyi küme ile arada istatistiksel olarak belirgin bir fark bulunmamaktadır.

²⁴Bu küme içerisinde iki ayrıştırıcıda (Bick, 2006; Attardi, 2006) biçimbirimsel özelliklerin bir kısmı bazı durumlarda kullanılmaya çalışılmıştır.

(1996), Nivre (2003) ve Yamada ve Matsumoto (2003)'nın algoritmalarından biri olduğu görülmektedir. Kullanılan öğrenme yöntemleri ise çoğunlukla KDM tarzı aralık büyükleme sınıflandırıcılarıdır.

Ayrıştırıcılarda bağıllık türleri bulunmaya çalışılırken farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Bunlar:

- önce iye birimleri bulmak,
- önce bağıllık türlerini bulmak,
- sıradaki birime geçmeden önce üzerinde bulunulan birimin hem iye birimini hem de bağıllık türünü bulmak
 - bu işlemi yaparken ikisini aynı anda bulmak veya
 - önce bağıllığı sonra türünü bulmak

olarak sıralanabilir. Bölüm 3.3'de anlatıldığı üzere, sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı her adımda bağıllıkları belirlerken hem bağıllığı hem de türünü aynı anda belirlemektedir. İlk aşamada, sınıflandırıcının ayırt etmesi gereken sınıf sayısını arttırarak, sınıflandırıcının işini karmaşıktırdığı izlenimini veren bu yaklaşımın, diğer yöntemlere göre daha başarılı olduğu düşünülmektedir. Katılımcıların kullandığı yöntemler ile ilgili ayrıntılı bilgiye Conll-X konferans kitabından ulaşılabilir.

4.9 Bölüm Sonucu

Bu bölümde, tez kapsamında tanıtılan farklı türde ayrıştırıcıların eniyileştirilmiş halleri sunulmuş ve bunlar üzerinde yapılan değerlendirmeler verilmiştir. Ayrıştırıcılarda biçimbirimsel özellikleri ve görünüm bilgilerini kullanmanın etkisi ayrıntılı olarak incelenmiş ve her iki kullanımın da Türkçe'nin ayrıştırmasındaki başarıma çok önemli katkısı olduğu gösterilmiştir. Türkçe'nin ayrıştırmasının farklı yöntemler ile gerçekleştirildiği Conll-X ortak çalışmasında, biçimbirimsel özellikleri kullanmayan grupların başarımlarının ortalamanın altında kaldığı görülmüştür. Tez kapsamında yapılan incelemelerde, bu özellikleri kullanmanın etkisi gözardı edilemezken aynı zamanda bazı sistemler için özellikleri kısmi olarak kullanmanın daha faydalı

olacağı değerlendirilmektedir. Farklı bağılık türleri üzerinde yapılan başarıml ölçümlemlerinde, uydu ve iye birimlerin birbirlerine uzak konumlarda bulunduğu bağılılıkların başarımlarının daha düşük olduğu gösterilmiştir.

Eğitim kümesi boyutunun başarıma etkisinin incelenmesi sonucunda, özellikle görünüm bilgilerini kullanan en iyi modelimizin eğitim kümesi boyutunun artması ile birlikte başarımlının da arttığı gösterilmiştir. Derlem boyutunun, özellikle farklı sözcük gövdeleri içerecek şekilde arttırılmasının, yeni karşılaşılan tümcelerin başarımlında artışa neden olacağı öngörülmektedir.

5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Bağlılık ayrıştırması, tümceyi oluşturan birimler arasında bağlılık ilişkileri kurmayı amaçlayan bir tümce çözümlemesi yöntemidir. Sözcükler arası ikili bağlılık ilişkilerinin ayrıştırmanın başarımındaki önemli etkisinin anlaşılması ile birlikte, son yıllarda bağlılık ayrıştırması konusuna olan ilgi gittikçe artmıştır. Veri güdümlü araştırmalar için insan tarafından çözümlemesi yapılmış derlemlere gereksinim duyulmasından ötürü, çalışmalar ilk olarak derlemleri hazır olan diller üzerinde başlamıştır. Bu diller İngilizce gibi ayrıştırma konusunda üzerinde yoğun olarak çalışılmış dillerdir. Ancak bu diller için geliştirilen modellerin, yapıları farklı olan diller üzerinde aynı başarımları sağlamadıkları saptanmıştır. Bu farklı diller için yeni modeller geliştirilmesine gereksinim duyulmaktadır.

Türkçe tümce içi öge dizilişleri serbest, çok zengin bitişken biçimbirimsel yapıda olan bir dildir. Türkçe ağaç yapılı derlemin yakın zamanda kullanıma açılması ile birlikte derlem üzerinde yapılan çalışmalar da hız kazanmıştır. Bu tez çalışmasında, yukarıdaki özellikleri ile ilgili yayınlarda üzerinde yoğun olarak çalışılmış dillerden farklılık gösteren Türkçe'nin bağlılık çözümlemesi konusunda araştırmalar yapılmıştır. İncelemeler sonucunda biçimbirimsel özelliklerin ve görünüm bilgilerinin bu tür bitişken bir dilin ayrıştırmasında vazgeçilemez unsurlar olduğu görülmüştür. Aynı zamanda, bu özelliklerden faydalanan veri güdümlü gerekirci bir ayrıştırıcı ve çekim kümelerinin ayrıştırma birimleri olarak kullanılmasıyla Türkçe'nin ayrıştırma başarımında önemli bir artış elde edilebileceği gösterilmiştir. Bu teknikleri kullanarak oluşturulan ayrıştırıcı ile Türkçe derlem üzerinde benzer çalışmalar içerisindeki en yüksek başarımlar elde edilmiştir.

Biçimbirimsel özelliklerin ve görünüm bilgilerinin, zengin biçimbirim ve serbest sözcük dizilişine sahip diller için ayrıştırmanın başarımını arttırabileceğinin gösterilmesinin yanı sıra, deneyler bu etkinin farklı sınıflar üzerinde düzgün bir dağılım göstermediğini belirtmektedir. Bu tezde başlatılan türde ayrıntılı incelemelerin, ilgili

yayınlarda rastlanan, görünüm bilgilerinin (özellikle farklı diller üzerindeki) etkisi ile ilgili çelişkili sonuçlara ışık tutacağına inanılmaktadır.

Önerilen yöntemler farklı ayrıştırıcılar üzerinde denenmiş ve etkileri incelenmiştir. Tez sırasında geliştirilen olasılık tabanlı ayrıştırıcı Türkçe'nin veri güdümlü bağıllık ayrıştırması konusunda yapılan ilk çalışma olma niteliğindedir. Karşılaştırmalar için geliştirilen kural tabanlı ayrıştırıcı ile beraber Türkçe'nin bağıllık ayrıştırması için yapılacak çalışmalara önemli bir temel çizgi oluşturmaktadırlar.

Tez süresince, Türkçe derlemde bulunan hatalar düzeltilerek bu derlemin yeni bir sürümü araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Ancak geliştirilen ayrıştırıcıların başarımlarının artırılabilmesi için derlem boyutunun artırılması ve bu düzeltmelere devam edilmesi gerekmektedir.

Özetle, bu çalışmayla bilime yapılmış katkılar şunlardır:

- Türkçe'nin bağıllık ayrıştırmasında, ayrıştırma birimi olarak sözcüklerden daha küçük olan çekim kümelerini kullanmanın ayrıştırma başarımını arttırdığı gösterilmiştir.
- Biçimbirimsel özellikleri kullanmanın, Türkçe'nin bağıllık ayrıştırması başarımında önemli artışa neden olduğu ve bunun yanısıra bu özelliklerin hangilerinin, ayrıştırma için değerli bilgi taşıdığı gösterilmiştir.
- Görünüm bilgisi özelliklerini kullanmanın, Türkçe'nin bağıllık ayrıştırması başarımında önemli artışa neden olduğu gösterilmiştir.
- Yukarıda sıralanan yaklaşımların birleştirilmesi ile oluşturulan sınıflandırıcı tabanlı ayrıştırıcı ile Türkçe derlem üzerindeki en yüksek başarımlar elde edilmiştir.

Bu tezde geliştirilen ayrıştırıcıda ve Türkçe üzerinde yüksek başarımlar gösteren diğer bağıllık ayrıştırıcılarında bağıllıklar bulunurken bunların tümce içi bağıllıklardan bağımsız oldukları varsayılmıştır. Geçmişe dayalı modellerin kurulan kısmi ağacın bağıllıklarını özellik olarak kullanmalarına karşın, bu modeller bile ağacın bütünü üzerinde dilin bağıllık yapısına uygun kısıtlar getirmemekte ve sadece komşu birimlerin bağıllıklarını kullanmaktadırlar. Bu tür kısıtlar yeni ayrıştırma algoritmalarının tasarlanması ihtiyacını doğurmaktadır. Bu gereksinim sadece

Türkçe'ye özel olmayıp tüm diller için geçerlidir. Bağlılık ağacı üzerinde kısıtlar koyan yeni algoritmalar tasarlamak gelecekte üzerinde çalışılması gereken önemli araştırma konularından biri olarak görülmektedir.

Gelecek çalışma olarak önerilen araştırma konularından bir diğeri de, denetimli öğrenme yöntemlerinin yanısıra yarı denetimli öğrenme yöntemleri üzerinde incelemeler yapılmasıdır. Derlem geliştirmenin çok maliyetli bir iş olması nedeni ile, işaretlenmesi yapılmamış doğal dil metinleri kullanılarak ayrıştırıcıların başarımlarının nasıl arttırılabileceği konusunda çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Afonso, S., Bick, E., Haber, R. ve Santos, D., 2002. “Floresta sintá(c)tica”: a treebank for Portuguese, *Proceedings of the 3rd International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*, Canary Island, 29–31 May, 1698–1703.
- Arun, A. ve Keller, F., 2005. Lexicalization in crosslinguistic probabilistic parsing: the case of French, *Proceedings of the 43rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Ann Arbor, MI, 25-30 June, 302–313.
- Atalay, NB., Oflazer, K. ve Say, B., 2003. The annotation process in the Turkish treebank, *Proceedings of the 4th International Workshop on Linguistically Interpreted Corpora (LINC)*, Budapest, 13-14 April, ?
- Attardi, G., 2006. Experiments with a multilanguage non-projective dependency parser, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 166–170.
- Bick, E., 2006. Lingpars, a linguistically inspired, language-independent machine learner for dependency treebanks, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 171–175.
- Bikel, DM., 2004. A distributional analysis of a lexicalized statistical parsing model, *Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*, Barcelona, 25-26 June, 182–189.
- Bikel, DM. ve Chiang, D., 2000. Two statistical parsing models applied to the Chinese treebank, *Proceedings of the 2nd Chinese Language Processing Workshop*, Hong Kong, 7-8 October, 1–6.
- Black, E., Jelinek, F., Lafferty, JD., Magerman, DM., Mercer, RL. ve Roukos, S., 1992. Towards history-based grammars: Using richer models for probabilistic parsing, *Proceedings of the 5th DARPA Speech and Natural Language Workshop*, New York, NY, 23-26 February, 31–37.
- Bosco, C., 2004. A grammatical relation system for treebank annotation. *Ph.D. thesis*, University of Torino, Torino.
- Bozsahin, C., 1996. Ulamsal dilbilgisi ve Türkçe, *Dilbilim Araştırmaları*, 7(1), 230–244.
- Bozsahin, C., 2000. Gapping and word order in Turkish, *Proceedings of the 10th International Conference on Turkish Linguistics*, Istanbul, 16-18 August, 58–66.
- Bozsahin, C., 2002. The combinatory morphemic lexicon, *Computational Linguistics*, 28(2), 145–186.

- Brants, S., Dipper, S., Hansen, S., Lezius, W. ve Smith, G.,** 2002. The TIGER treebank, *Proceedings of the 1st Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT)*, Sozopol, 20-21 September, ?
- Buchholz, S. ve Marsi, E.,** 2006. Conll-X shared task on multilingual dependency parsing, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 149–164.
- Çakıcı, R.,** 2005. Automatic induction of a CCG grammar for Turkish, *Proceedings of the student research workshop of 43rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Ann Arbor, MI, 73–78.
- Canisius, S., Bogers, T., van den Bosch, A., Geertzen, J. ve Sang, ETK.,** 2006. Dependency parsing by inference over high-recall dependency predictions, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 176–180.
- Carreras, X., Surdeanu, M. ve Marquez, L.,** 2006. Projective dependency parsing with perceptron, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 181–185.
- Cebiroğlu, G.** 2002. Sözlüksüz köke ulaşma yöntemi, Master's thesis, İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Çetinoğlu, Ö. ve Oflazer, K.,** 2006. Morphology-syntax interface for Turkish LFG, *Proceedings of the Joint Conference of the International Committee on Computational Linguistics and the Association for Computational Linguistics (Coling/ACL)*, Sydney, 17-21 July, 153–160.
- Chang, CC. ve Lin, CJ.,** 2001. LIBSVM: A Library for Support Vector Machines. Software available at <http://www.csie.ntu.edu.tw/~cjlin/libsvm>.
- Chang, MW., Do, Q. ve Roth, D.,** 2006. A pipeline model for bottom-up dependency parsing, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 186–190.
- Charniak, E.,** 2000. A maximum-entropy-inspired parser, *Proceedings of the 1st Annual Meeting of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics (NAACL)*, Seattle, Washington, 132–139.
- Cheng, Y., Asahara, M. ve Matsumoto, Y.,** 2006. Multi-lingual dependency parsing at naist, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 191–195.
- Chomsky, N.,** 1957. Syntactic Structures, Mouton, Berlin.
- Chung, H. ve Rim, HC.,** 2004. Unlexicalized dependency parser for variable word order languages based on local contextual pattern, *Proceedings of the 5th International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics (CICLing)*, Seoul, 15-21 February, 109–120.
- Civit Torruella, M. ve Martí Antonín, MA.,** 2002. Design principles for a Spanish treebank, *Proceedings of the 1st Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT)*, Sozopol, 20-21 September, ?

- Collins, M.**, 1996. A new statistical parser based on bigram lexical dependencies, *Proceedings of the 34th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Santa Cruz, CA, 24-27 June, 184–191.
- Collins, M.**, 1997. Three generative, lexicalised models for statistical parsing, *Proceedings of the 35th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Madrid, 7-12 July, 16–23.
- Collins, M.**, 1999. Head-driven statistical models for natural language parsing. *Ph.D. thesis*, University of Pennsylvania, Philadelphia, PA.
- Collins, M., Hajic, J., Ramshaw, L. ve Tillmann, C.**, 1999. A statistical parser for Czech, *Proceedings of the 37th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, University of Maryland, 20–26 June, 505–518.
- Corazza, A., Lavelli, A., Satta, G. ve Zanolli, R.**, 2004. Analyzing an Italian treebank with state-of-the-art statistical parsers, *Proceedings of the 3rd Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT)*, Tübingen, 10-11 December, 39–50.
- Corston-Oliver, S. ve Aue, A.**, 2006. Dependency parsing with reference to Slovene, Spanish and Swedish, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 196–200.
- Daelemans, W. ve Bosch, AV.**, 2005. Memory-Based Language Processing, Cambridge University Press, Cambridge.
- Dreyer, M., Smith, DA. ve Smith, NA.**, 2006. Vine parsing and minimum risk reranking for speed and precision, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 201–205.
- Dubey, A. ve Keller, F.**, 2003. Probabilistic parsing for German using sister-head dependencies, *Proceedings of the 41th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Sapporo, 7-12 July, 96–103.
- Dzeroski, S., Erjavec, T., Ledinek, N., Pajas, P., Zabokrtsky, Z. ve Zele, A.**, 2006. Towards a Slovene dependency treebank, *Proceedings of the 5th International Conference on Language Resources and Evaluation*, Genoa, 24-26 May, ?
- Eisner, J.**, 1996. Three new probabilistic models for dependency parsing: An exploration, *Proceedings of the 16th International Conference on Computational Linguistics (COLING-96)*, Copenhagen, 5-9 August, 340–345.
- Eryiğit, G., Adalı, E. ve Oflazer, K.**, 2006a. Türkçe cümlelerin kural tabanlı bağılılık analizi, *Proceedings of the 15th Turkish Symposium on Artificial Intelligence and Neural Networks*, Muğla, 21-24 June, 17–24.
- Eryiğit, G., Nivre, J. ve Oflazer, K.**, 2006b. The incremental use of morphological information and lexicalization in data-driven dependency parsing, *Proceedings of the 21st International Conference on the Computer*

Processing of Oriental Languages (ICCPOL), Singapore, 17-19 December, accepted for publication.

- Eryiğit, G. ve Oflazer, K.**, 2006. Statistical dependency parsing of Turkish, *Proceedings of the 11th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics (EACL)*, Trento, 3-7 April, 89–96.
- Gildea, D.**, 2001. Corpus variation and parser performance, *Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*, Pittsburgh, PA, 3-4 June, 167–202.
- Güngör, T.**, 2004. Generation of sentence parse trees using parts of speech, *Proceedings of the Advances in Artificial Intelligence, 27th Annual German Conference on AI (KI)*, Ulm, 20-24 September, 56–66.
- Güngördü, Z. ve Oflazer, K.**, 1994. Parsing turkish using the lexical functional grammar formalism, *Proceedings of the 15th International Conference on Computational Linguistics (COLING)*, Kyoto, 5-9 August, 494–500.
- Hajic, J., Smrz, O., Zemánek, P., Snajdauf, J. ve Beska, E.**, 2004. Prague Arabic dependency treebank: Development in data and tools, *Proceedings of the International Conference on Arabic Language Resources and Tools*, Cairo, 22-23 September, 110–117.
- Hajič, J., Hajičová, E., Pajas, P., Panevová, J., Sgall, P. ve Hladká, B.**, 2001. Prague dependency treebank 1.0 (final production label). CDROM CAT: LDC2001T10., ISBN 1-58563-212-0.
- Hakkani-Tür, D., Oflazer, K. ve Tür, G.**, 2002. Statistical morphological disambiguation for agglutinative languages, *Journal of Computers and Humanities*, **36**(4), 381–410.
- Haruno, M., Shirai, S. ve Ooyama, Y.**, 1998. Using decision trees to construct a practical parser, *Proceedings of the 36th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL) and 17th International Conference on Computational Linguistics*, San Francisco, California, 10-14 August, 505–512.
- Hengirmen, M.**, 2005. Türkçe Dilbilgisi, Engin Yayınevi, Ankara.
- Hoffman, BA.**, 1995. The computational analysis of the syntax and interpretation of free word order in turkish. *Ph.D. thesis*, University of Pennsylvania, Philadelphia, PA.
- Huang, CR., Chen, FY., Chen, KJ., ming Gao, Z. ve Chen, KY.**, 2000. Sinica treebank: design criteria, annotation guidelines, and on-line interface, *Proceedings of the 2nd Workshop on Chinese Language Processing*, Morristown, NJ, 7-8 October, 29–37.
- Johansson, R. ve Nugues, P.**, 2006. Investigating multilingual dependency parsing, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 206–210.
- Jurafsky, D. ve Martin, JH.**, 2000. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics and Speech Recognition, Prentice Hall, New Jersey.

- Kawata, Y. ve Bartels, J.**, 2000. Stylebook for the Japanese treebank in VERBMOBIL, Verbmobil-Report **240**, Seminar für Sprachwissenschaft, Universität Tübingen.
- Klein, D. ve Manning, CD.**, 2003. Accurate unlexicalized parsing, *Proceedings of the 41st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Sapporo, 7-12 July, 423–430.
- Kromann, MT.**, 2003. The Danish dependency treebank and the DTAG treebank tool, *Proceedings of the 2nd Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT)*, Vaxjo, 14-15 November, 117–128.
- Kudo, T. ve Matsumoto, Y.**, 2000. Japanese dependency analysis based on support vector machines, *Joint Sigdat Conference On Empirical Methods In Natural Language Processing and Very Large Corpora*, Hong Kong, 7-8 October, ?
- Kudo, T. ve Matsumoto, Y.**, 2002. Japanese dependency analysis using cascaded chunking, *Proceedings of the 6th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-2002)*, Taipei, 31 August-1 September, 63–69.
- Lepage, Y., Shin-Ichit, A., Susumu, A. ve Hitoshi, I.**, 1998. An annotated corpus in japanese using Tesniere's structural syntax, *Proceeding of the Content Visualization and Intermedia Representations COLING-ACL'98*, Montreal, 10-14 August, ?
- Levy, R. ve Manning, C.**, 2003. Is it harder to parse Chinese, or the Chinese treebank?, *Proceedings of the 41th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Sapporo, 7-12 July, 439–446.
- Liu, T., Ma, J., Zhu, H. ve Li, S.**, 2006. Dependency parsing based on dynamic local optimization, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 211–215.
- Magerman, DM.**, 1995. Statistical decision-tree models for parsing, *Proceedings of the 33rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Cambridge, MA, 26-30 June, 276–283.
- Marcus, MP., Santorini, B. ve Marcinkiewicz, MA.**, 1993. Building a large annotated corpus of English: The Penn Treebank., *Computational Linguistics*, **19**(2), 313–330.
- McDonald, R., Pereira, F., Ribarov, K. ve Hajic, J.**, 2005a. Non-projective dependency parsing using spanning tree algorithms, *Proceedings of the Human Language Technology Conference and Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (HLT-EMNLP)*, Vancouver, 6-8 October, 523–530.
- McDonald, R., Crammer, K. ve Pereira, F.**, 2005b. Online large-margin training of dependency parsers, *Proceedings of the 43rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Ann Arbor, MI, 25-30 June, 91–98.
- McDonald, R., Lerman, K. ve Pereira, F.**, 2006. Multilingual dependency analysis with a two-stage discriminative parser, *Proceedings of the 10th*

- Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 216–220.
- Nilsson, J., Hall, J. ve Nivre, J.**, 2005. MAMBA meets TIGER: Reconstructing a Swedish treebank from antiquity, *Proceedings of the 15th Nordic Conference of Computational Linguistics (NODALIDA) Special Session on Treebanks*, Joensuu, 20-21 May, ?
- Nivre, J.**, 2003. An efficient algorithm for projective dependency parsing, *Proceedings of the 8th International Workshop on Parsing Technologies (IWPT)*, Nancy, 23-25 April, 149–160.
- Nivre, J.**, 2006a. Inductive Dependency Parsing, Springer.
- Nivre, J.**, 2006b. Inductive dependency parsing. *Ph.D. thesis*, Växjö University, Sweden.
- Nivre, J., Hall, J. ve Nilsson, J.**, 2004. Memory-based dependency parsing, *Proceedings of the 8th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-2004)*, Boston, MA, 6-7 May, 49–56.
- Nivre, J., Hall, J., Nilsson, J., Chanev, A., Eryiğit, G., Kübler, S., Marinov, S. ve Marsi, E.**, 2006a. Maltparser: A language-independent system for data-driven dependency parsing, *Accepted for publication in Natural Language Engineering Journal*.
- Nivre, J., Hall, J., Nilsson, J., Eryiğit, G. ve Marinov, S.**, 2006b. Labeled pseudo-projective dependency parsing with support vector machines, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 221–225.
- Nivre, J. ve Nilsson, J.**, 2003. Three algorithms for deterministic dependency parsing, *14th Nordic Conference of Computational Linguistics (NODALIDA)*, Reykjavik, 30-31 May, ?
- Nivre, J. ve Nilsson, J.**, 2005. Pseudo-projective dependency parsing, *Proceedings of the Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, Ann Arbor, MI, 25-30 June, 99–106.
- Nivre, J. ve Scholz, M.**, 2004. Deterministic dependency parsing of english text, *The 20th International Conference on Computational Linguistics (COLING)*, Geneva, 23-27 August, 64–70.
- Oflazer, K.**, 1994. Two-level description of Turkish morphology, *Literary and Linguistic Computing*, **9**(2), 137–148.
- Oflazer, K.**, 2003. Dependency parsing with an extended finite-state approach, *Computational Linguistics*, **29**(4), 515–544.
- Oflazer, K., Say, B., Hakkani-Tür, DZ. ve Tür, G.**, 2003. Building a Turkish treebank, In A. Abeillé, editor, *Treebanks: Building and Using Parsed Corpora*. Kluwer, Dordrecht/Boston/London, 261–277.
- Ratnaparkhi, A.**, 1997. A linear observed time statistical parser based on maximum entropy models, *Proceedings of the 2nd Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*, Providence, RI, 1-2 August, 1–10.

- Riedel, S., Çakıcı, R. ve Meza-Ruiz, I.**, 2006. Multi-lingual dependency parsing with incremental integer linear programming, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 226–230.
- Sagae, K. ve Lavie, A.**, 2005. A classifier-based parser with linear run-time complexity, *Proceedings of the 9th International Workshop on Parsing Technologies (IWPT)*, Vancouver, 9-10 October, 125–132.
- Say, B.**, 2004. Odtü-Sabancı Türkçe ağaç yapılı derlemi kullanma kılavuzu.
- Schiehlen, M. ve Spranger, K.**, 2006. Language independent probabilistic context-free parsing bolstered by machine learning, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 231–235.
- Şehitoğlu, O. ve Bozşahin, C.**, 1996. Morphological productivity in the lexicon, *Proceedings of the ACL SIGLEX Workshop on Breadth and Depth of Semantic Lexicons*, Santa Cruz, 4 August, 153–160.
- Sekine, S., Uchimoto, K. ve Isahara, H.**, 2000. Backward beam search algorithm for dependency analysis of Japanese, *Proceedings of the 18th Conference on Computational linguistics*, Morristown, NJ, USA, 31 July - 4 August, 754–760.
- Shimizu, N.**, 2006. Maximum spanning tree algorithm for non-projective labeled dependency parsing, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 236–240.
- Simov, K., Popova, G. ve Osenova, P.**, 2002. HPSG-based syntactic treebank of Bulgarian (BulTreeBank), In Andrew Wilson, Paul Rayson, and Tony McEnery, editors, *A Rainbow of Corpora: Corpus Linguistics and the Languages of the World*. Lincom-Europa, Munich, 135–142.
- Tapanainen, P. ve Järvinen, T.**, 1997. A non-projective dependency parser, *Proceedings of the 5th conference on Applied natural language processing*, San Francisco, CA, USA, 64–71.
- Tesnière, L.**, 1959. *Éléments de syntaxe structurale*, Klincksieck, Paris.
- Uchimoto, K., Sekine, S. ve Isahara, H.**, 1999. Japanese dependency structure analysis based on maximum entropy models, *Proceedings of the 9th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics (EACL)*, Bergen, Norway, 196–203.
- van der Beek, L., Bouma, G., Malouf, R. ve van Noord, G.**, 2002. The Alpino dependency treebank, *Proceedings of the 12th Meeting of Computational Linguistics in the Netherlands (CLIN)*, Enschede, ?
- Vapnik, VN.**, 1995. *The Nature of Statistical Learning Theory*, Springer, New York, NY.
- Veenstra, J. ve Daelemans, W.**, 2000. A memory-based alternative for connectionist shift-reduce parsing, *Technical Report, ILK-0012*, Tilburg University, Tilburg.

- Wu, YC., Lee, YS. ve Yang, JC.,** 2006. The exploration of deterministic and efficient dependency parsing, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 241–245.
- Yamada, H. ve Matsumoto, Y.,** 2003. Statistical dependency analysis with support vector machines, *Proceedings of the 8th International Workshop on Parsing Technologies (IWPT)*, Nancy, 23-25 April, 195–206.
- Yüret, D.,** 2006. Dependency parsing as a classification problem, *Proceedings of the 10th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, New York, NY, 8-9 June, 246–250.
- Yüret, D. ve Türe, F.,** 2006. Learning morphological disambiguation rules for Turkish, *Proceedings of the Human Language Technology conference and North American chapter of the Association for Computational Linguistics annual meeting (HLT-NAACL)*, New York, NY, 5-7 June, 328–334.

A. EK: Kural Tabanlı Ayrıştırıcılarda Kullanılan Kurallar

Tablo A.1: Kurallar, Uygulanış Sayıları ve Derlemin Bütünü Üzerindeki Başarımları

Kurallar	n	ÇKB	SB
◊ “da” ekleri, kendilerinden önce gelen ÇK’ye bağlanırlar.	785	91.1	97.6
◊ “ki” eki, kendisinden önce gelen ÇK’ye bağlanır.	112	78.6	91.1
◊ “mU” gövdesine sahip soru ekleri, kendilerinden önce gelen ÇK’ye bağlanırlar.	223	91.0	98.2
◊ “değil” gövdesine sahip bağlaçlar, kendilerinden önce gelen ÇK’ye bağlanırlar.	35	85.7	94.3
◊ Zarflar, hemen sağındaki sözcüğün edat olan ÇK’sine bağlanırlar.	30	90.0	90.0
◊ Zarflar, sıradaki, bulunduğu sözcüğün eylem türündeki son ÇK’si olan ÇK’ye bağlanırlar.	2149	61.6	70.5
◊ Her sözcük, hemen sağındaki,öncesinde veya sonrasında noktalama işareti bulunmayan, “ama, ancak, ya, ve, veya, ile, yada, hem” sözcüklerine veya virgüle bağlanır.	740	95.7	95.7
◊ Tamlayan durumdaki isim, sıradaki, iyelik eki almış ÇK’ye bağlanır.	1347	84.9	87.8
◊ Tamlayan durumdaki isim, aynı sözcük içerisinde kendinden sonra iyelik eki almış bir ÇK bulunana sıradaki eylem ÇK’ye bağlanır.	530	51.9	94.3
◊ Yalın durumdaki isim, hemen sağındaki sözcüğün iyelik eki almış ÇK’sine bağlanırlar.	2126	87.8	90.5
◊ İsimler ve zamirler, sıradaki eylem ÇK’ye bağlanırlar.	12463	60.6	80.7
◊ İsimler ve zamirler, hemen sağındaki sözcüğün edat ÇK’sine bağlanırlar.	893	96.3	97.9
◊ Eylemler, sıradaki noktalama işaretine bağlanırlar.	6365	90.6	90.6
◊ Eylemler, hemen sağındaki sözcüğün edat ÇK’sine bağlanırlar.	70	91.4	94.3
◊ Eylemler, sıradaki, bulunduğu sözcüğün eylem türündeki son ÇK’si olan ÇK’ye bağlanırlar.	451	62.3	64.7
◊ Sayılar, sıradaki, bulunduğu sözcüğün son ÇK’si isim olmayan sayı ÇK’ye bağlanırlar.	39	92.3	97.4

Tablo A.1: devam

Kurallar	n	ÇKB	SB
◇ Sayılar, sıradaki isim ÇK'ye bağlanırlar.	543	87.3	93.7
◇ Sıfatlar, sıradaki isime ve zamire bağlanırlar.	3909	83.4	86.9
◇ “kadar” sözcüğü, sıradaki sıfat veya isim ÇK'ye bağlanır.	74	52.7	59.5
◇ “bir” sözcüğü, sıradaki zarf veya isim ÇK'ye bağlanır.	967	87.9	92.3
◇ Sıfatlar, sıradaki, bulunduğu sözcüğün eylem türündeki son ÇK'si olan ÇK'ye bağlanırlar.	614	61.4	85.5
◇ Sıfatlar, sıradaki edat ÇK'ye bağlanırlar.	78	94.9	94.9
◇ Belirteçler, sıradaki isim ÇK'ye bağlanırlar.	1013	88.7	90.7
◇ Edatlar, hemen sağındaki sözcüğün eylem ÇK'sine bağlanırlar.	417	73.9	95.0
◇ Birleştirme bağlaçları (ve, veya, ile, yada, hem, virgül), oluşmakta olan ağaçta iyesi olduğu bir ÇK varsa ve bu ÇK ile sıradaki ÇK uyum gösteriyorsa ^a , sıradaki ÇK'ye bağlanır.	1393	78.5	82.3
◇ “daha, en, pek, çok, öyle” gövdesine sahip zarflar, hemen sağındaki sözcüğün sıfat ÇK'sine veya hemen sağlarındaki sözcük “dA, mU” ise sağ tarafındaki ikinci sözcüğün sıfat ÇK'sine bağlanırlar.	252	81.0	96.4
◇ Noktalama işaretleri, sıradaki ÇK'ye bağlanırlar.	3986	70.8	72.4
◇ Tümce içerisinde kendilerinden önce eylem bulunmayan isimler ve zamirler, sıradaki noktalama işareti cümle sonundaysa, bu noktalama işaretine bağlanırlar.	488	77.9	77.9
◇ Sözcükler, hemen sağ taraflarındaki noktalama işaretlerine bağlanırlar.	3231	33.8	33.8
◇ Yukarıdaki kurallar kullanılarak yığının üzerindeki ve sıradaki ÇK arasında bir bağıllık kurulamamışsa, sıradaki bulunduğu sözcüğün ilk ÇK'si olan isimler ve zamirler, eğer hemen sağ taraflarında bir noktalama işareti bulunuyorsa, kendilerinden önce gelen ilk eylem ÇK'ye bağlanırlar.	729	79.0	86.8
◇ Yukarıdaki kural sonucunda, sıradaki ÇK'nin bağlandığı yığındaki eylem ÇK'nin üzerinde yer alan ÇK'ler yine bu eylem ÇK'ye bağlanırlar.	83	47.0	50.6

^a- İkisi de eylemse veya - ikisi de isimse ve durum ekleri aynıysa veya - ikisi de isimse ve ilk ÇK yalın haldeyse

B. EK: ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlemi’nde Kullanılan Biçimbirimsel Terimlerin Açıklamaları

Derlemde yer alan sözcüklerin biçimbirimsel çözümlemeleri Oflazer (1994)’in çift yönlü biçimbirimsel çözümleyicisi tarafından yapılmıştır. Bu nedenle derlemde kullanılan notasyon bu çözümleyici ile aynıdır. Bu bölümde, tez içerisinde kullanılan biçimbirimsel terimlerin açıklamaları verilecektir. Kullanılan notasyon ile ilgili daha ayrıntılı bilgiye Say (2004), Oflazer (1994) veya “<http://www.hlst.sabanciuniv.edu/TL/>” kaynaklarından ulaşılabilir.

Tablo B.1: Biçimbirimsel Terimler

+Noun	: İsimler
+A3sg	: Kişi ve Sayı, 3. tekil
+A3pl	: Kişi ve Sayı, 3. çoğul
+Pnon	: İyelik, yok
+P3sg	: İyelik, 3. tekil
+Loc	: Hal, -de hali
+Gen	: Hal, sahip olma hali
+Nom	: Hal, yalın hali
+Pastpart	: Geçmiş zaman ortacı
+Adj	: Sıfatlar
+With	: -li isimden sıfat türetme eki
+Rel	: İlişkilendirici
+Adv	: Belirteçler
+Verb	: Eylemler
+Zero	: Ek almadan türetme
+Pos	: Olumlu
+Prespart	: Şimdiki zaman ortacı
+Pres	: Şimdiki zaman
+Cop	: Koşaç
+Become	: Oluşmak
+Caus	: Ettirgen
+A1sg	: 1. tekil kişi
+A3sg	: 3. tekil kişi

Derlemde bazı ana sınıf bilgileri alt sınıf bilgisine de sahiptirler. Tablo B.2 bu yapıyı göstermektedir. Derlemin Conll-X biçiminde, alt sınıf bilgisine sahip olmayan ana sınıflar için, alt sınıf bilgisi aynı isim verilerek belirtilmiştir.

Tablo B.2: Sınıf Bilgileri

Ana Sınıf	Alt Sınıf
Adj (Sıfat)	Adj (Sıfat) AFutPart (Gelecek Zaman Ortacı) APastPart (Geçmiş Zaman Ortacı) APresPart (Şimdiki Zaman Ortacı)
Adv (Belirteç)	Adv (Belirteç)
Conj (Bağlaç)	Conj (Bağlaç)
Det (Belirleyen)	Det (Belirleyen)
Dup (Tekrar)	Dup (Tekrar)
Interj (Ünlem)	Interj (Ünlem)
Noun (İsim)	Noun (İsim) NFutPart (Gelecek Zaman Ortacı) NInf (Mastar) NPastPart (Geçmiş Zaman Ortacı) NPresPart (Şimdiki Zaman Ortacı) Prop (Özel isim)
Num (Sayı)	Num (Sayı) Card (Miktar) Distrib (Üleştirme) Ord (Sıra) Range (Aralık) Real (Gerçek)
Postp (İlgeç)	Postp (İlgeç)
Pron (Adıl)	Pron (Adıl) DemonsP (İşaret) PersP (Kişi) ReflexP (Dönüşlü) QuesP (Soru)
Punc (Noktalama İşareti)	Punc (Noktalama İşareti)
Ques (Soru)	Ques (Soru)
Verb (Eylem)	Verb (Eylem)

Tablo B.3: Bağlılık Türleri

ABLATIVE.ADJUNCT	Çıkma (-den) Tümleç
APPOSITION	İlave açıklama
CLASSIFIER	Sınıflandırıcı
COLLOCATION	Eşdizimli öbekler
COORDINATION	Bağlaçlar
DATIVE.ADJUNCT	Yönelme (-e) Tümleç
DETERMINER	Belirleyen
EQU.ADJUNCT	Tarafından Tümleç
ETOL	Bileşik Eylemler
FOCUS.PARTICLE	Ayrı yazılan de da ise
INSTRUMENTAL.ADJUNCT	Yardımcı (ile) Tümleç
INTENSIFIER	Vurgulayıcı
LOCATIVE.ADJUNCT	Kalma (-de) Tümleci
MODIFIER	Niteleyici
NEGATIVE.PARTICLE	Olumsuzluk
OBJECT	Nesne
POSSESSOR	Sahipleyci
QUESTION.PARTICLE	Soru
RELATIVIZER	İlişkilendirici
S.MODIFIER	Söylemsel bağlılık
SENTENCE	Cümle
SUBJECT	Özne
VOCATIVE	Ünleme

C. EK: Derlem Üzerinde Yapılan Değişiklikler

“bir” sözcüğünün biçimbirimsel çözümlemesine ve bağlılık türüne dair uyumluluğun sağlanması

Hengirmen (2005)’in Türkçe Dilbilgisi kitabında sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Belirtme sıfatları, işaret, soru, belgisiz ve sayı sıfatları olmak üzere dörde ayrılırlar. Derlem oluşturulurken belgisiz sıfatların +Det sözcük sınıfı ile etiketlenmelerine ve DETERMINER bağlılık türü ile bağlanmalarına karar verilmiştir. Sayı sıfatları ise +Num ile etiketlenmiş ve MODIFIER bağlılık türü ile bağlanmışlardır. Derlemde “bir” sözcüğü +Det, +Num ve +Adj sınıflarıyla etiketlenmiş üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Ancak derlemin farklı kişiler tarafından işaretlenmesi yapılırken hangi etiketin ve bağlılığın hangi durumda kullanılacağına dair uyumluluk korunamamıştır. Bu nedenle aşağıdaki mantıkla “bir” sözcüğünü içeren tüm tümceler taranarak düzeltilmiştir.

“bir” sözcüğü:

- Sayı sıfatı olarak kullanılıyorsa +Num ile etiketlenir ve MODIFIER bağlılık türü ile bağlanır
Bu kadar parayla bir bisiklet alabildim.
- Belgisiz sıfat olarak kullanılıyorsa +Det ile etiketlenir ve DETERMINER bağlılık türü ile bağlanır
Bugün beni bir kadın aradı.
- Yukarıdaki iki sınıfa girmeyen çok az örnekte +Adj ile etiketlenir ve MODIFIER bağlılık türü ile bağlanır
Bu resimlerin hepsi bir.

“var” ve “yok” sözcüğünün biçimbirimsel belirsizlik giderimindeki uyumsuzluğun düzeltilmesi

Bu sözcükler ad soylu sözcüklerdir. Yüklem gibi kullanılır ve çoğu zaman ek eylemin dört kipiyle çekime girerler (Hengirmen, 2005). Asıl derlemde “var” ve “yok” sözcükleri için biçimbirimsel çözümleyicinin kendisinden de kaynaklanan ve ayrıştırmayı yapan kişilerin de etkisi ile oluşmuş büyük bir uyumsuzluk söz konusudur. Bu amaçla bu sözcükleri ve varyasyonlarını (vardır, yoktur vb..) içeren tüm tümceler elden geçirilerek aşağıdaki mantığa uygun biçimde değiştirilmişlerdir.

Biçimbirimsel çözümleyici “var” ve “yok” sözcükleri için aşağıdaki çözümlemeleri üretmektedir:

“yok”:

- yok+Adv
- yok+Adj

“var”:

- var+Adj
- var+Verb+ Pos+ Imp+ A2sg

Buradaki “var+Verb+Pos+Imp+A2sg” çözümlemesi “varmak” eyleminin 2.tekil kişi emir halini belirtmektedir.

Derlemde, iki sözcük için de sözcüklerin eylem olarak kullanılan hallerini belirtmek için (1,"var+Adj")(2,"Verb+Zero+A3sg") ve (1,"yok+Adj")(2,"Verb+Zero+A3sg") etiketleri kullanılmıştır. Ancak çoğu yerde bu karar uygulanamamış ve farklı hatalı girişler yapılmıştır. Düzeltme sonucunda, bu sözcüklerin eylem olarak kullanıldığı ve hatalı gösterildiği tüm tümcelerde ilgili değişiklik yapılmıştır.

Bu düzeltmelerden sonra dahi derlemde bu sözcüklerle ilgili hatalar görülmektedir ve düzeltilmeleri gerekmektedir. Buna örnek olarak “var” ve “vardır” sözcükleri gösterilebilir. Her iki sözcük de aynı şekilde kullanılmasına ve aynı anlamı ifade etmesine rağmen derlemin şu anki versiyonunda farklı etiketler ile gösterilmektedirler:

var : (1,"var+Adj")(2,"Verb+Zero+A3sg")

vardır : (1,"var+Adj")(2,"Verb+Zero+Pres+Cop+A3sg")

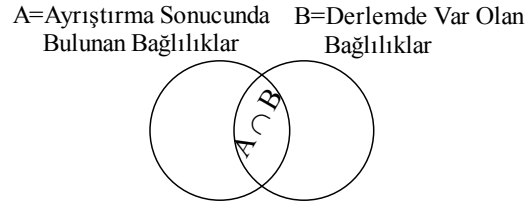
Noktalama işaretleri ile ilgili hataların bir kısmının düzeltilmesi

Derlemde noktalama işaretleri genel olarak bir yere bağlanmamış halde bulunmaktadırlar. Ancak bazı noktalama işaretleri bir baş sözcüğe bağlı ve kendisine bağlı bir uydu sözcük içerir halde bulunmaktadırlar. Bunlar genelde birleştirme veya dolaylı anlatım yapılarında görülmektedirler. Bunlara ek olarak, tümcenin ana eylemi de tümcenin en sonunda bulunan noktalama işaretine *SENTENCE* bağıllık türü ile bağlanmaktadır. Ancak derlemde noktalama işaretlerinin bağlanması ile ilgili uyumluluk maalesef yoktur. Bu nedenle öncelikle bu noktalama işaretlerinden kaynaklanan kopuk tümceler (noktalama işaretine bağlanan bir uydunun olduğu ancak akabinde bu noktalama işaretinin herhangi bir iye sözcüğe bağlanmadığı tümceler) düzeltilmiştir. Yaklaşık olarak derlemdeki her tümce noktalama işareti içerdiğinden, bu hataların tümünün düzeltilebilmesi için derlemin tümünün gözden geçirilmesi gerekmektedir.

R.SENTENCE bağıllık türünün kaldırılması

Asıl derlemde sadece altı defa kullanılan bu bağıllık türü değiştirilerek “SENTENCE” bağıllık türü yapılmıştır.

D. EK: Kesinlik, Geriağırım, F lütü

P (Kesinlik[×]): Ayrıştırma sonucunda bulunan bağlılıkların ne kadarı doğru?

$$P = \frac{|A \cap B|}{|A|}$$

R (Gerigetirim[×]): Doğru olan bağlılıkların ne kadarı bulundu?

$$P = \frac{|A \cap B|}{|B|}$$

F lütü: P ve R'nin harmonik ortası

$$F = \frac{2.P.R}{P + R} = \frac{2.|A \cap B|}{|B| + |A|}$$

E. EK: Terimler Sözlüğü

Bu bölümde tez içerisinde kullanılan Türkçe terimlerin literatürde yer alan İngilizce karşılıkları verilmektedir.

Ağaç Birleştiren Gramerler	Tree Adjoining Grammar
Anlamsal Bilgi	Semantics
Ayırdedici	Discriminative
Ayrıştırma	Parsing
Aradeğerlemek	Interpolate
Bağlamdan Bağımsız Gramer	Context Free Grammar
Bağlı	Connected
Bağlılık Çözümlemesi	Dependency Analysis
Bağlılık Ayrıştırması	Dependency Parsing
Basamaklı Birleştirme	Cascaded Chunking
Baş-sürümlü Öbek Yapısal Gramerlerdir	Head-Driven Phrase Structure Grammar
Bellek Tabanlı Öğrenme	Memory Based Learning
Biçimbirim Bilgisi	Morphology
Bilişimsel Dilbilim	Computational Linguistic
Bilgi Çıkarımı	Information Extraction
Birleşenli Ulamsal Gramer	Combinatory Categorical Grammar
Çekim Kümesi	Inflectional Group
Çekirdek Fonksiyonları	Kernel Functions
Denetimli Öğrenme	Supervised Learning
Doğal Dil Ayrıştırması	Natural Language Parsing
Doğal Dil İşleme	Natural Language Processing
Doğal Dil Öğrenmesi	Natural Language Learning
Dünya Bilgisi	Discourse
Düşürerek Düzleştirme	Backed-off smoothing
Düzgelenmiş	Normalized
Düzleştirme Algoritması	Smoothing Algorithm
En Büyük Bilgi Değeri	Maximum Entropy
En Büyük Olabilirlik Kestirimi	Maximum Likelihood Estimation
Eniyileştirme	Optimization
Etiketli	Labeled
Etiketsiz	Unlabeled
Geçmişe Dayalı	History-Based
Gerekirci	Deterministic
Gerigetirim	Recall
Geriye Doğru Demetli Arama	Backward Beam Search

Gramer Güdümlü	Grammar Driven
Görünüm Bilgisi	Lexical
Görünüm Bilgisi Ekleme	Lexicalization
Hevesli Yay	Arc-Eager
İkilileştirme	Binarization
İlgili Yayınlar	Literature
K En Yakın Komşu	K Nearest Neighborhood
Kapsamlı Öbek Yapısal Gramerler	Generalized Phrase Structure Grammar
Karar Destek Makineleri	Support Vector Machines
Kesinlik	Precision
Kesişmeyen	Projective
Kesişen	Non-projective
Koşullu	Conditional
Kullanım Bilgisi	Pragmatics
Makine Öğrenmesi	Machine Learning
Maksimum Kapsayan Ağaç	Maximum Spanning Tree
Mantıksal Tipli Gramer	Type Logical Grammar
Olağan Yay	Arc-Standard
Olasılık tabanlı	Probabilistic
Öbek Yapısal Gramer	Phrase Structure Grammar
Sağa bağımlı	Head-final
Sentaks Bilgisi	Syntax
Sesbilimi	Phonology
Sola bağımlı	Head-initial
Sözcük Etiketleyici	POS Tagger
Sözlüksel İşlevsel Gramerler	Lexical Functional Grammar
Tümevarımsal Çıkarım	Inductive Inference
Türetim Sınırı	Derivational Boundary
Uydu-İye	Dependent-Head
	veya Subordinate-Governor
Üretimsel	Generative
Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisi	Generative Transformational Grammar
Veri Güdümlü	Data Driven
Yetkin	Gold-standard
10 Katlı Çapraz Doğrulama	10 Fold Cross Validation

ÖZGEÇMİŞ

Gülşen Cebiroğlu Eryiğit 1995 yılında Özel Saint-Michel Fransız Lisesinden mezun olmuştur. 2000 yılında Marmara Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümünden lisans derecesini, 2002 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği bölümünden yüksek lisans derecesini almış ve aynı bölümde araştırma görevlisi olarak doktora öğrenimine başlamıştır. 2000-2002 yılları arasında Garanti Teknoloji bursu ile “Türkçe Doğal Dil İşleme” konusunda başladığı araştırmalarına doktora çalışmaları süresince devam etmiştir. Bu süre zarfında “Tübitak Yurt İçi Doktora Burs Programı” tarafından desteklenmiştir. Ocak - Haziran 2006 tarihleri arasında İsveç Växjö Üniversitesi Dil Teknolojileri Grubu’nda, yine Tübitak (Yurt Dışı Araştırma Burs Programı) desteği ile, ziyaretçi araştırmacı olarak bulunmuştur.

Doktora çalışmaları sırasında konu ile ilgili çıkardığı yayınlarının listesi şöyledir:

Dergi Makaleleri:

- **Eryiğit, G.**, Nivre, J. and Oflazer, K., 2006. “Dependency Parsing of Turkish”, Submitted to Computational Linguistics, MIT Press.
- Nivre, J., Hall, J., Nilsson, J., Chanev, A., **Eryiğit, G.**, Kübler, S., Marinov, S., and Marsi, E., 2006. “MaltParser: A Language-Independent System for Data-Driven Dependency Parsing”, Accepted for publication in Natural Language Engineering Journal, Cambridge Press.

Konferans Bildirileri:

- **Eryiğit, G.**, and Oflazer, K., 2006. Statistical dependency parsing of Turkish. In Proceedings of the 11th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics, Trento, Italy, April.
- Nivre, J., Hall, J., Nilsson, J., **Eryiğit, G.** and Marinov, S., 2006. Labeled Pseudo-Projective Dependency Parsing with Support Vector Machines. Proceedings of the Tenth Conference on Computational Natural Language Learning, New York, USA, June.
- **Eryiğit, G.**, Adalı, E. and Oflazer, K., 2006. Türkçe Cümlelerin Kural Tabanlı Bağlılık Analizi. In Proceedings of the 15th Turkish Symposium on Artificial Intelligence and Neural Networks, Muğla, Turkey, June.
- **Eryiğit, G.**, Nivre, J. and Oflazer, K., 2006. “The incremental use of morphological information and lexicalization in data-driven dependency parsing”, Proceedings of the 21st International Conference on the Computer Processing of Oriental Languages, Sentosa, Singapore, December.